

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΙΘ'. ΑΡ. 2 (ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1977)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- ΙΩ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ..... Παιδεία και Γλώσσα (Μελέτη)
WIM. BAKKER... «Lo Isach» τοῦ Luigi Grotto καὶ «Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» (Μελέτη)
ΣΠ. ΧΑΡΟΚΟΠΟΥ..... Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ
τῶν νέων (Μελέτη)
ΚΑ. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ..... Οἱ παράλληλοι «Βίου» τοῦ Ssu-Ma Ch'ien (Μελέτη)
Θ. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ..... Μνήμη, παρελθὸν καὶ πραγματικότητα (Μελέτη)
ΣΤ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ..... Οἱ «Συνήθειες τῆς θαλάσσης» στὶς ἀρχές
τοῦ 19ου αἰῶνος (Μελέτη)
B. J. SLOT..... Σχέσεις Ὁλλανδίας καὶ Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰῶνα
μέχρι τὸν Καποδίστρια (Μελέτη)
ΑΓΓ. ΠΑΠΑΪΩΝΝΟΥ..... Ἡ ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ (Winckelmann -
Burckhardt - Wölfflin) (Μελέτη)
Γ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ..... Ἡ ἀρχαία μας Γραμματεία στὸ τρίταξιο
Γυμνάσιο (Μελέτη)
Γ. Θ. ΖΩΡΑ... Ἐνας ἀπόγονος τῶν Παλαιολόγων εἰς τὰς Καραϊβικὰς νήσους (Μελέτη)

ΧΡΟΝΙΚΑ

- Γ. Θ. Ζ. .... Τῆς Συντάξεως (Χρονικὸν)
B. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ..... I. N. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία
(τόμοι 4 — Ἀθήναι 1974 - 1975) (Βιβλιοκρισία)
★..... Διεθνῆς Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν (Χρονικὸν)
★..... Ἰωάννης Ἀντωνιάδης (Χρονικὸν)
μ.μ..... Ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» (Δελτίον ἀριθμ. 32, Ἀπρίλιος-
Ἰούνιος 1977 (Χρονικὸν)
★..... Νέα Δημοσιεύματα — Περιοδικὰ - Ἐπετηρίδες (Χρονικὸν)

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ «ΚΑΙΔΟΜΕΝΟΝ»

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Γραφεία: Πλατεία Ἀγ. Γεωργίου Καρότση 8 — Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπή Συντάξεως:

Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ τμήματος Παρνασσού

ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΪΖΙΑΗΣ : Γεν. Γραμματεὺς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΙΔΙΑΝΟΣ : Σύμβουλος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός

Ἐκδότης-Διευθυντής Συντάξεως: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

ὁδὸς Πολυτεχνίου 5α, Ἀθήναι (Τ.Τ. 103)

Γραμματεὺς Συντάξεως: ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ

Προϊστάμενος τυπογραφείου: ΙΩΡΔΑΝΗΣ Δ. ΜΥΡΤΙΑΔΗΣ

ὁδὸς Σειζάνη 5, Ἀθήναι

Τιμὴ τσέχους Δρχ. 80

(Ν. Δ. 346/1969, ἀρθρ. 9, παράγρ. 3)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 320 Ἐξωτερικοῦ Δολλ. 14

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα Δρχ. 350

Διὰ Τραπεζῶν, Ἐπιχειρήσεων, Ὄργανισμῶν, Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν,
Δήμων καὶ Κοινότητων Δρχ. 500

Ἐμβάσματα ἀποστέλλονται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».

Χειρόγραφα δημοσιεύματα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγητού Πανεπιστημίου - 'Ακαδημαϊκού
Προέδρου Φ. Σ. «Παρνασσός»

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ *

Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα, ὅπου μέσα ζοῦμε. Εἶναι κρίσιμα σήμερα — δηλαδὴ διέρχονται κρίση — καὶ τὰ δύο σκέλη τοῦ ὄλου θέματος, καὶ ἡ παιδεία καὶ ἡ γλῶσσα, καὶ δίχως δισταγμὸ ἤμποροῦμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι τόσον ἡ παιδεία ὅσον καὶ ἡ γλῶσσα ὑποφέρουν ἀπὸ βαρύτερη καὶ βαθύτατη κρίση.

Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖο καὶ χρήσιμο νὰ ζητήσωμε νὰ ἀποκτήσωμε σαφήνεια γιὰ τὴν πραγματικότητα αὐτὴν, ἡ ὁποία τόσον μᾶς πιέζει. Βεβαίως ἡ κρίσιμη αὐτὴ πραγματικότης εἶναι συνειδητὴ σὲ ὄλους, ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ἀναλαμβάνουν ἐκάστοτε νὰ θεραπεύσουν τὰ πράγματα δὲν εἶναι πάντοτε οἱ κατάλληλοι. Εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς κακοδαιμονίας ἔφθασαν τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἐπονείδιστον γιὰ τὴ χώρα μας ἐποχὴν τῆς δικτατορίας. Συνάμα ὅμως ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἀπέτελεσε τὴν λυδίαν λίθον τῶν χαρακτήρων καὶ ἀπέδειξεν ὅτι ἡ νοοτροπία τῆς Χούντας προϋπῆρχε σὲ πάρα πολλοὺς πολὺ πρὶν νὰ ἐγκατασταθῇ τὸ ἐπονείδιστον καθεστῶς. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ προϋπῆρχεν ὄχι μόνον εἰς τὰ σχολεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ Πανεπιστήμια. Γνωρίζω καὶ τιμῶ τὴν ἠθικὴν ἀντοχὴν τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν δημοδιδασκάλων, τῶν καθηγητῶν τῆς μέσης παιδείας καθὼς καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλὰ καταγγέλλω τὴν συμπεριφορὰ μᾶς μειοψηφίας, ἡ ὁποία μάλιστα ἀνῆκε στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ ὄλου ἐκπαιδευτικοῦ σώματος.

Ἄλλὰ, ὅσον καὶ ἂν τὸ παρελθὸν αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς καταπιέζει, πρέπει νὰ προχωρήσωμε στὴν ἀνάλυση τῶν δύο ἐννοιῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς σημερινῆς ὁμιλίας.

A. Καὶ πρῶτα θὰ ὁμιλήσωμε περὶ παιδείας. Παιδεία εἶναι μία διαδικασία διδακτικὴ, ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸν ν' ἀπομακρύνῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴ γνώση, νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν

* Ἡ ὁμιλία αὐτὴ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ἀναγνωστήρια Πατρῶν καὶ ἐγινε στὴν αἴθουσα τῆς Διακείδιου Σχολῆς τὴν 6ην Μαρτίου 1977.

κατάσταση, όπου τὸν τοποθετεῖ ἡ φύσις καὶ νὰ τὸν ἀνεβάσῃ σὲ μία πνευματικὴ πραγματικότητα, ὅπου κατ' οὐσίαν ὑπάρχει ὁ,τι ὀνομάζομεν κόσμον. Κατὰ τὴ φυσικὴ κατάσταση ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν νοημάτων, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὴν πνευματικὴν πραγματικότητα, ὅπου μέσα γίνονται οἱ μεγάλοι ἀγῶνες τῆς γνώσεως, τῆς πράξεως, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτείας. Χωρὶς παιδείαν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτὴν πραγματικότητα, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ καταλάβῃ καὶ τί εἶναι ἡ πολιτεία, ὅπου μέσα ζῆ.

Ἡ διδακτικὴ αὐτὴ διαδικασία ἔχει δύο σημεία ἀναφορᾶς, τὰ ὁποῖα εἶναι δύο πρόσωπα: ὁ δάσκαλος καὶ ὁ μαθητής. Ὁ πρῶτος προσφέρει, ὁ δεύτερος δέχεται τὸ ἀγαθὸ τῆς παιδείας. Ὁργανο τῆς διαδικασίας αὐτῆς σταθερό, ἀνεξάρτητο καὶ ἐλεύθερο ἀπὸ οἰαδήποτε ἄλλη δύναμη καὶ ἐξουσία, εἶναι ὁ λόγος. Τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας εἶναι ἡ γλῶσσα, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία, καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ τόπος, ὅπου μέσα ζῆ ὁ ἄνθρωπος μετὸν πλοῦτον τῶν μορφῶν τοῦ ποῦ τοῦ προσφέρει καὶ ποῦ κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἔργο τῶν χειρῶν τοῦ καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ πρὸς τὴ ζωὴ.

Μετὸν λόγον ἐρμηνεύει ὁ δάσκαλος τὸ ἀγαθὸ τῆς παιδείας καὶ τὸ προσφέρει στὸν μαθητή. Ἄν τώρα χαρακτηρίσωμε τὸ σύνολο τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ δηλαδὴ τὴ γλῶσσα, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τεχνικὴν, τὴν οἰκονομίαν, τὴν τέχνην, τὴν θρησκείαν, τὸ δίκαιον, τὴν πολιτείαν καὶ τέλος τὸν τόπον, ὅπου μέσα ζῆ ὁ ἄνθρωπος, ὡς τὸν ἀντικειμενικὸν λόγον τοῦ ἀνθρώπου, ἢ, ὅπως ὁ Ἐγγελοσ λέγει, ὡς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς Ἱστορίας, τότε πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ παιδεία, γιὰ νὰ προσφέρῃ τὸν ἀντικειμενικὸν αὐτὸν λόγον στὸν μαθητή, χρησιμοποιεῖ τὸν ὑποκειμενικὸν λόγον τοῦ δασκάλου. Ὁ δεύτερος ὅμως αὐτὸς λόγος πρέπει νὰ εἶναι ὁμόλογος μετὸν πρῶτον. Ἄς πάρωμε ἓνα παράδειγμα: Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, ὁ Ὅμηρος, οἱ τραγωδίαι, οἱ Λυρικοί, οἱ ἱστορικοί, Ἡρόδοτος καὶ Θουκυδίδης, οἱ φιλόσοφοι, καὶ συγκεκριμένως τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ λόγος. Ὁ λόγος ὅμως αὐτὸς γιὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νέου χρειάζεται δευτέρον ἐρμηνευτικὸν λόγον τοῦ δασκάλου καὶ αὐτὸς ὁ δεύτερος πρέπει νὰ εἶναι ὁμόλογος πρὸς τὸν πρῶτον. Γιατὶ ἀπετύχαμεν ὡς τώρα εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων; Διότι δὲν κατωρθώσαμε νὰ δημιουργήσωμε δευτέρον ἐρμηνευτικὸν λόγον ὁμόλογον μετὸν λόγον τῶν κειμένων. Δὲν φταῖνε λοιπὸν τὰ κείμενα, ἀλλὰ ἡμεῖς ποῦ δὲν κατωρθώσαμε νὰ τὰ πλησιάσωμε καὶ τελικῶς ἐφθάσωμε εἰς τὸ ἀπεγνωσμένον πράγματι διάβημα νὰ τὰ ἀπομακρύνωμε ἀπὸ τὰ γυμνάσιά μας! Ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εὐρύτερα, ὅταν θὰ ἀναπτύξωμε τὸ δευτέρον σκέλος τῆς ὁμιλίας μας, τὴ γλῶσσα.

Τὴν ἐρμηνείαν λοιπὸν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ καλεῖται νὰ δώσῃ ὁ δάσκαλος στὸν μαθητή, γιὰ νὰ τὸν μορφώσῃ, δηλαδὴ

νά δώση μορφή στην άμορφη άκόμα ψυχή του και νά τόν οδηγήση από τὸ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι. Παιδεία εἶναι λοιπὸν ἡ μέθοδος ποὺ οδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι, γιατί, προτοῦ μορφωθῆ δὲν εἶναι, δὲν ἔχει εὐρεῖ τὸ εἶναι του, τὴν οὐσία του. Παράλληλα ἡ διαδικασία αὐτὴ τῆς παιδείας, ποὺ φέρνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι, εἶναι καὶ ὁ μόνος δρόμος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνελευθερία εἰς τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἄγνοια εἶναι ὁ μεγαλύτερος βαθμὸς ἀνελευθερίας. Ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀμάθεια εἶναι τὸ εὐφορον ἔδαφος, ὅπου φυτρώνουν καὶ ἀναπτύσσονται τὰ μεγάλα δεινὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι π.χ. ὅλα τὰ εἶδη τῆς δουλείας, ἀρχαίας καὶ σύγχρονης, ποὺ ἐπιβάλλουν στοὺς ἀνθρώπους τὰ διάφορα τυραννικὰ πολιτικὰ καθεστῶτα. Δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία χωρὶς παιδεία — καὶ συνεπῶς δὲν ὑπάρχει οὔτε δημοκρατία χωρὶς παιδεία. Ὅπως ὅμως ὅλα τὰ εὐγενῆ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ τὸ δημιούργημα τῆς ἐλευθερίας, καὶ συγκεκριμένως τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας, εἶναι ἀγαθὸν εὐπαθὲς καὶ εὐθραυστον καὶ κινδυνεύει πάντοτε νὰ ἀφανισθῆ. Ὁ μόνος τρόπος καὶ γιὰ νὰ ἀποκτηθῆ καὶ γιὰ νὰ διατηρηθῆ ἡ ἀληθινὴ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ παιδεία, γιατί αὐτὴ πείθει τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας.

Τί εἶναι ὁμως ἐλευθερία; Ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας ἔγκειται πάντοτε στὴν ὑπερνίκηση τῆς αὐθαιρεσίας καὶ συνάμα στὴν ὑπερνίκηση τῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου νὰ μὴ περιορίζη τὸν ἑαυτὸ του. Μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ ἀνθρώπου ἡ παιδεία ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν ἐλευθερία. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι γίνουν μὲ τὴν παιδεία ἐλεύθεροι, τότε πράττουν ὄχι, διότι ἔτσι θέλουν, ἀλλὰ, διότι εἶναι πεπεισμένοι γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ δίκαιο. Ὁ ἐλεύθερος πράττει ὄχι ἀπὸ αὐθαιρεσία, οὔτε ἀπὸ τυφλὴ ὑπακοή, ὅπως ζητοῦν ὅλα τὰ σύγχρονα εἶδη τυραννίας, ὅσον ἀπατηλὰ ὀνόματα καὶ ἂν ἔχουν, ἀλλὰ ὁ ἐλεύθερος πράγματι ἄνθρωπος πράττει ἀπὸ γνώση τοῦ ἀληθοῦς. Ἡ γνώση ὁμως αὐτὴ τοῦ ἀληθοῦς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐλευθερία, δὲν εἶναι ποτὲ μόνιμη καὶ σταθερὴ, γιατί ἡ αὐθαιρεσία ἔλλοχεύει πάντοτε ὡς ἐχθρὸς στὸν δρόμο τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ αὐθαιρεσία ἐξ ἄλλου, ἰδίως στὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ πράγματα προσλαμβάνει πολλὰ καὶ ποικίλες μορφές. Στὴ σημερινὴ μάλιστα ἐποχὴ διαστρέφει τὶς κλασσικὲς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας καὶ ἐπιδιώκει νὰ ταυτίσῃ τὴν ἀναίδειά της μὲ τὸ ἱερό τους νόημα. Ἡ αὐθαιρεσία αὐτὴ προβάλλει τὸ πρόσωπό της μὲ τὴ μορφή τοῦ δικαιώματος τῆς γνώμης· καὶ τὴν γνώμη αὐτὴ ἡ αὐθαιρεσία ζητεῖ νὰ τὴν ἐπιβάλλῃ καὶ μὲ τὰ μέσα τῆς βίας. Ἡ ἀπλῆ ὁμως γνώμη, ἔστω καὶ ὅταν εἶναι καλοπροαίρετη, δὲν εἶναι δυνατόν ποτὲ νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν ἐλευθερία, γιατί ἡ ἐλευθερία δὲν στηρίζεται στὴν ἀπλῆ γνώμη, ἀλλὰ στὴν ἀλήθεια. Ὅπως ἡ ἀλήθεια, ἔτσι καὶ

ή ἐλευθερία, εἶναι πάντοτε ἡ ὑπερνίκηση τῆς ἀπλῆς καὶ ἀνεύθυνης γνώμης. Ἡ ὑπερνίκηση τῆς αὐθαιρεσίας ἔχει σημασία, ὅταν πραγματοποιηθῆται μέσα στὴν κοινωνία, ὁπότε προσλαμβάνει τὴ μορφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ δικαίου. Ἔτσι μέσα στὴν πολιτεία δικαιοῦμαι καὶ δύναμαι νὰ εἶμαι τόσον ἐλεύθερος, ὅσον δικαιοῦνται καὶ δύνανται νὰ εἶναι καὶ οἱ ἄλλοι ἐλεύθεροι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀπόλυτη ἐλευθερία δὲν μπορῶ νὰ ἔχω ποτέ. Ὅπως ἡ ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης, ἔτσι καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι πράγματα ποῦ εἶναι πάντοτε καθ' ὁδόν, δηλαδὴ πραγματοποιοῦνται συνεχῶς δίχως νὰ ἔχουν τέρμα.

Τὰ νοήματα ὅμως αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθοῦν καὶ νὰ κατακτηθοῦν ἀπὸ τὸν πολίτη, μόνον ὅταν αὐτὸς ἔχῃ μεταλάβει ἀληθινὴ παιδεία. Τότε γνωρίζει, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία στηρίζεται στὸν διάλογο, ὁπότε ὁ πολιτικὸς ἀντίπαλος δὲν εἶναι ἐχθρὸς, καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δημοκρατία διατηρεῖται ἐν ζωῇ μόνον ἐκεῖ, ὅπου οἱ πολῖτες εἶναι πρόθυμοι ν' ἀκούσουν ὁ ἕνας τὸν λόγον τοῦ ἄλλου· καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ὁ διάλογος, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ εὐγενέστερο ἀπόκτημα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δημοκρατίας, καὶ αὐτὸς τὴν καθιστᾷ πανανθρώπινο ἀγαθόν.

Ὁ διάλογος ὅμως ἔχει τὴν ρίζα του μέσα στὴν ὅλη διαδικασία τῆς παιδείας, γιατί ἡ σχέση μεταξύ ὠρίμου καὶ ἀνωρίμου, μεταξύ δασκάλου καὶ μαθητοῦ, εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ὡς τὸ τέλος σχέση διαλογικῆ. Ὁ ἐρμηνευτικὸς λόγος τοῦ δασκάλου, ὁ ὁποῖος προσφέρει στὸν μαθητὴ τὰ νοήματα ποῦ ἔχουν τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ διάλογος, δηλαδὴ λόγος ἀπὸ ψυχὴ σὲ ψυχὴ, γιὰ νοήματα ἀντικειμενικά. Τὰ νοήματα αὐτά, ἐφ' ὅσον ὁ μαθητὴς τὰ κατανοῇ, τὸν μορφώνουν, τὸν μετακινοῦν ἀπὸ τὴν ἄγνοια πρὸς τὴ γνώση, ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι πρὸς τὸ εἶναι, καὶ σιγά - σιγά συντελοῦν, ὥστε ν' ἀναδειχθῇ μέσα ἀπ' αὐτὰ καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ ἡ προσωπικότης τοῦ νέου ἀνθρώπου, ποῦ εἶναι μεγάλη χαρὰ καὶ εὐτυχία νὰ τὴν βλέπῃ ὁ δάσκαλος. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς παιδείας, τὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ὅπου ὁ μοναδικὸς δάσκαλος, ὁ Σωκράτης, ἔδειξε ὅλον του τὸ μεγαλεῖο. Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ δάσκαλος, ὁ ὁποῖος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι ἐρωτευμένος μὲ τοὺς νέους, μὲ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός των. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχει παιδευτικὴ διαδικασία, δηλαδὴ ἀντικειμενικὸν ἔργο παιδείας, δίχως τὴν ἀγάπην τοῦ δασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴ. Ἡ ἀγάπη ὅμως εἶναι πρᾶγμα δύσκολο, καὶ χρειάζεται ὑπομονὴ καὶ θυσία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δασκάλου. Ἀγάπη ὑπάρχει ἐκεῖ, ὅπου ὑπάρχει ἐγκαρτέρηση καὶ κατανόηση. Κι' ἐδῶ ὁ μοναδικὸς δάσκαλος εἶναι ὁ Σωκράτης, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπεριόριστη ὑπομονή, δέχεται ἀκόμη καὶ νὰ μειωθῇ ἀπὸ τὸν ἐφηβο, ποῦ εἶναι ὁ συνομιλητὴς του, γιατί εἶναι πεπεισμένος, ὅτι ἡ ἀλήθεια ἔχει τόση δύναμη, ὥστε ὁ νέος ὄχι μόνο θὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ, ἀλλὰ θὰ ἀγαπήσῃ καὶ αὐτὸν ποῦ τὸν βοηθεῖ νὰ τὴν ἀνακαλύψῃ. Τοῦτο ἀκριβῶς μᾶς τὸ παρου-

σιάζει ανάγλυφα ὁ Ἄλκιβιάδης στὸ Πλατωνικὸ Συμπόσιο, ὅπου μᾶς ἐκθέτει τὴν μαγεία τῆς Σωκρατικῆς μορφῆς, τὴν μαγεία τοῦ μεγάλου δασκάλου, ὁ ὁποῖος δηλώνει, ὅτι εἶναι ἐρωτευμένος μὲ τοὺς νέους, καὶ μὲ τὸν διάλογό του κατορθώνει νὰ ἀντιστρέψῃ τὴν κατάστασι, ὥστε νὰ δηλώνη τελικῶς ὁ νέος, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἐρωτευμένος μὲ τὸν Σωκράτη. Ἡ καρτερία καὶ ἡ ὑπομονή, ἡ ρώμη τοῦ σωκρατικοῦ λόγου, καὶ ἡ ἀπόλυτη συμπαράστασι πρὸς τὸν μαθητὴ μεταβάλλουν τόσον τὴν κατάστασι, ὥστε ὁ Ἄλκιβιάδης λέγει ὅτι: ἐκεῖνος ἦταν πιά ὁ ἀγαπημένος μας καὶ ὄχι ἐμεῖς, οἱ ἀγαπημένοι του, ὅπως ἔλεγε ἐκεῖνος.

Δίχως αὐτὴν τὴν ἀγάπη τοῦ δασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴ ὁ λόγος τοῦ δασκάλου μένει ψυχρὸς καὶ ἀδιάφορος καὶ δὲν γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τὸν μαθητὴ. Ἡ ἀγάπη ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ μεγάλο τελετούργημα ποῦ λέγεται παιδεία. Γιὰ ν' ἀλλάξουν τὰ πράγματα τῆς παιδείας στὸν τόπο μας πρέπει νὰ πνεύσῃ ἄνεμος ἐνθουσιασμοῦ, ὁ ὁποῖος νὰ συγκινήσῃ διδάσκοντας καὶ διδασκόμενους, δηλαδὴ νὰ ξεκινήσωμε ἀπὸ ἰδέες ποῦ ἐμπνέουν καὶ κινοῦν τὴ ζωὴ πρὸς τὰ ἐμπρός. Οἱ ἐκπαιδευτικοὶ πρέπει νὰ ξεκινοῦν πάντοτε ἀπὸ ἰδέες καὶ μόνον μὲ τὸν ἐνθουσιασμό τους γι' αὐτὲς εἶναι δυνατὸν νὰ πείσουν καὶ τὴν πολιτεία γιὰ τὶς δίκαιες ὑλικὲς ἀπαιτήσεις των. Ὁλος ὁ μηχανισμὸς τῆς παιδείας πρέπει ν' ἀντιστραφῇ, δηλαδὴ πρέπει ν' ἀρχίσωμε ἀπὸ ἰδέες μεγάλες γιὰ τὸν προορισμὸ μας καὶ τὴ θέση μας μέσα στὸν κόσμον, καὶ τότε θὰ μεταβάλωμε καὶ τὶς ὑλικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς μας. Δὲν εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ὁ λειτουργὸς τῆς παιδείας πρέπει νὰ καταδέχεται νὰ ἀπεργῇ. Ἐχω τονίσει συχνὰ τὸ χρέος τῆς πολιτείας νὰ ἀποκαταστήσῃ ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας μέσα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία ἔχει γίνῃ μία μάχη μέσα στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα μεταξύ λειτουργῶν τῆς παιδείας καὶ τεχνικῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης αὐτῆς εἶναι ὅτι μὲ τὴν εὐλογία τῆς πολιτείας οἱ τεχνικοὶ ἐνίκησαν τοὺς ἐκπαιδευτικούς, ἐπέτυχαν διακριτικούς μισθοὺς καὶ γενικῶς προεβλήθησαν, καὶ μάλιστα ἐπιδεικτικῶς, μέσα στὴ σύγχρονη ζωὴ. Οἱ δάσκαλοι καὶ γενικῶς οἱ ἐκπαιδευτικοὶ σιγὰ - σιγὰ ἔχαναν τὴν παλαιὰ τους δόξα καὶ παραμερίζονται στὸ περιθώριον τῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ἡ πολιτεία συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴ μείωσι τοῦ ἔργου τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ στὴν ὑπερεκτίμησι τοῦ ἔργου τῶν τεχνικῶν. Ἐτσι ἐφθάσαμε στὴν τεχνοκρατία καὶ στὸν μαρasmus βασικῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας. Ἡ ψυχὴ τῶν νέων, ποῦ εἶναι τὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖον καλλιεργοῦν οἱ ἐκπαιδευτικοί, παραμελήθη καὶ παραμερίσθη, καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ συμπιέσθησαν στὸ περιθώριον τῆς ζωῆς καὶ στὴν ἀφάνεια.

Ἐν τῷ μεταξύ μὲ τὴν ἐπικράτησι τῶν τεχνικῶν, ἄλλαξε καὶ ἡ νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων, ἄρχισε ἡ καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας, τῆς Νεοκλασσικῆς Ἀθήνας τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, τοῦ ἀριστουργήματος αὐτοῦ τοῦ

νεοελληνικού κλασικισμού. Ἡ ἑλληνική κατοικία, τὸ ἑλληνικὸ σπιτί, ἐξαφανίσθηκε, καὶ κατ' οὐσίαν οἱ Ἕλληνες ἔχασαν τὶς ρίζες τους. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ κακὸ αὐτὸ ἀπλώθηκε καὶ στὶς πόλεις τῆς ἐπαρχίας καὶ οἱ ἄνθρωποι χάνουν τὴν ἀρχοντιά τους καὶ γίνονται δοῦλοι ἐνὸς συγκροτήματος, ποῦ λέγεται πολυκατοικία. Μέσα ἐκεῖ συνωστιζονται οἱ ἄνθρωποι, χάνουν τὴν ἀτομικότητα καὶ τὴν προσωπικότητά τους καὶ εἶναι γνωστοὶ μόνον μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ πατώματος καὶ τοῦ διαμερίσματος.

Ἡ νίκη αὐτὴ τῶν τεχνικῶν δημιουργεῖ προβλήματα μεγάλα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ χαρακτηρίσωμε ὡς προβλήματα τῶν ἠττημένων Ἑλλήνων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Οἱ τεχνικοὶ ἐνίκησαν, οἱ Ἕλληνες ὅμως ἠττήθησαν καὶ μαζί τους ἠττήθησαν καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ καὶ οἱ ψυχῆς τῶν νέων μας, τῶν παιδιῶν. Συγχρόνως οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες περιώρισαν τόσον πολὺ τὸν ἀριθμὸν τῶν γεννήσεων, τὴν ἀνανέωση τῆς ζωῆς, ὥστε εὐρίσκονται στὴν κατωτάτη βαθμίδα ἀπὸ ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. Ἡ ἀπειλή γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἄμεση, γιὰτὶ οἱ γείτονές μας εἶναι πολλαπλάσιοι ἀπὸ μᾶς. Ἀποφάσισαν οἱ Ἕλληνες ν' ἀποθάνουν;

Ἡ παραμέληση τοῦ τελετουργήματος τῆς παιδείας, ἡ ὁποία ἐκορυφώθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας, ἡ καταπίεση τῆς ψυχῆς τῆς νεότητος ἀπὸ τὴν δικτατορία, τέλος ἡ ἀνάγκη τοῦ νεωτερισμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι σύμφυτη μὲ τὴν ψυχὴ τῆς νεότητος, ὠδήγησαν τὴν σύγχρονη νεότητα σὲ ἀκρότητες, οἱ ὁποῖες εἶναι συγγνωστὲς καὶ κατανοητές, ἐφ' ὅσον διαρκοῦν ὀλίγον χρόνον, εἶναι ὅμως ἀπειλητικὲς γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ νέου, ἐφ' ὅσον παρατείνονται. Ἐξ ἄλλου οἱ ὄριμοι ἔχουν τὸ χρέος νὰ μείνουν μὲ τὴν ἀγάπη τους κοντὰ στοὺς νέους, νὰ παύσουν νὰ αἰσθηματολογοῦν πρὸς τοὺς νέους, γιὰτὶ ἡ αἰσθηματολογία εἶναι κακὸς σύμβουλος γιὰ ὅλα. Οἱ ὄριμοι πρέπει νὰ θυσιάσουν χρόνον καὶ δυνάμεις γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς νέους νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, ὅπου τοὺς ὠδήγησαν κατὰ μέγα μέρος τὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις τῶν μεγάλων.

Καὶ ἄλλοῦ, σὲ ἄλλες χώρες, ἐφθασε ἡ νεότης σὲ ἀκρότητες, καὶ τὴν ὠδήγησαν ἐκεῖ οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς. Πρῶτα - πρῶτα στὴν Ἀμερικὴ ἄρχισαν οἱ ἀκρότητες. Στὰ πανεπιστήμια τῆς Ἀμερικῆς ἐδῶ καὶ δέκα - πέντε χρόνια, ὑπῆρχε ἀναρχία. Σήμερα τὰ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια δουλεύουν καλύτερα ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ, εἶναι πραγματικὰ κέντρα παιδείας καὶ ἔρευνας καὶ οἱ νέοι εἶναι ὑποδειγματικοὶ τρόφιμοι τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων.

Πρέπει ὅμως νὰ γνωρίζη ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία, καὶ περισσότερο ἡ ἑλληνικὴ ἐπαρχία, ὅτι τὰ Πανεπιστήμιά μας σήμερα διέρχονται βαθύτατη κρίση, ὅτι ἀναρχοῦνται κατὰ μέγα μέρος, ὅτι ἡ ἐλευθερία ἔχει μεταβληθῆ σὲ αὐθαιρεσία, ὅτι τὰ πανεπιστήμια ἔχουν γίνει πολιτικὰ κέντρα ὀρισμένων κομμάτων. Βεβαίως ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ παραταθῆ ἐπὶ πολὺ ἀκόμη, γιὰτὶ τότε δὲν θὰ ἔχωμε πανεπιστήμια. Πάντως ἡ ἐπι-

στημονική γνώση, πού είναι τὸ κύριο μέλημα καὶ ἔργο τοῦ φοιτητοῦ, σήμερα ἔχει παραμεληθῆ καὶ παραμερισθῆ καὶ ἔρχεται σὲ δεύτερη μοῖρα. Τοῦτο ὁμως ἀφήνει ἄοπλη ἐπιστημονικῶς τὴν νεότητα, καὶ ὅταν θὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα νὰ παραλάβῃ μὲ τὴν σειρά της τὴν σκυτάλη τοῦ ἀγωνίσματος πού λέγεται ἑλληνισμός, θὰ εὗρεθῆ ἀκατάρτιστη. Τὰ πράγματα εἶναι πολὺ κρίσιμα. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ γνωρίζουν καὶ οἱ γονεῖς, οἱ ὅποιοι συνήθως αἰσθηματολογοῦν καὶ παραβλέπουν τὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία εἶναι στυγνὴ καὶ σκληρὴ.

Ἐπὶ σαράντα ὀλόκληρα χρόνια παραστάθηκα στὴν ἀκαδημαϊκὴ νεότητα. Ἐστάθηκα δίπλα της καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας, ὅποτε καὶ ὠμίλησα τρεῖς φορές σ' αὐτὴν γιὰ τὰ προβλήματά της. Ἐπ' αὐτὸ τὸ γεγονός ἀντὼ τὸ δικαίωμα ὄχι νὰ τὴν συμβουλευσω, ἀλλὰ νὰ τὴν εἰδοποιήσω, ὅτι τὸ πρωταρχικὸ της χρέος εἶναι νὰ μορφωθῆ, νὰ δώσῃ μορφὴ στὴν ψυχὴ καὶ τὸν νοῦ της καὶ γενικῶς νὰ ὀπλισθῆ καὶ νὰ καταρτισθῆ πνευματικῶς γιὰ νὰ διεξαγάγῃ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ παρηκολούθησα ἐξ ἀρχῆς τὸ κίνημα τῆς νεότητος στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὴν Εὐρώπη, θέλω νὰ εἰδοποιήσω τὴν ἑλληνικὴ νεότητα νὰ μὴ μείνῃ ἀπλὸς οὐραγὸς σ' ὄλο αὐτὸ τὸ κίνημα, τὸ ὅποιον στὴν Ἀμερικὴ ἀπὸ τὴν ἄρνηση μετακινήθηκε στὴν κατάφαση, στὴν θετικὴ συμπεριφορὰ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλῃ γιὰ τὸν νέο ἄνθρωπο, καὶ μάλιστα αὐτὸν πού φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ ἐπιστήμων, ἀπὸ τὴν σκληρὴ ἐργασία, ἡ ὁποία καὶ μόνῃ ἐξασφαλίζει τὸ ἀγαθὸ τῆς παιδείας. Εἶναι πλάνη τῆς νεότητος νὰ γίνεται ὄργανο τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἀπ' τὰ 18 χρόνια τῆς ζωῆς της καὶ νὰ παραμερίζῃ τὸν κύριον προορισμὸ της, δηλαδὴ τὴν παιδεία της. Σήμερα ὅλα νοθεύονται, παραποιοῦνται καὶ πολιτικοποιοῦνται. Ἐνα πρᾶγμα ὁμως στὴν ἐποχὴ μας εἶναι καθαρὸ καὶ ἀγνὸ καὶ εἶναι νὰ θαυμάζῃ κανεὶς τὸ γεγονός τοῦτο. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἡ καθαρὴ, ὅπως καλλιεργεῖται μέσα στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ σπουδαστήρια τῆς ἐποχῆς μας. Γνωρίζω πολλὰ ἀπ' αὐτὰ στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ, καὶ τὰ γνωρίζω ἐκ τοῦ πλησίον. Ἐκεῖ μέσα ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἱερωμένοι καὶ ἀφωσιωμένοι στὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία ἀποφασίζει τελικῶς γιὰ τὴν πορεία τῆς ζωῆς μας. Μακριὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ παθολογία τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν περιεῖχε τόσες ἀσθένειες, οἱ ἀφιερωμένοι στὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας ἔχουν παραμείνει ἀγνοὶ καὶ φαίνονται ὡσὰν νὰ εἶναι παιδιά. Βεβαίως ἓνα μέρος τῆς ἐπιστήμης κινδυνεύει νὰ πολιτικοποιηθῆ καὶ ἔχει ὡς ἓνα βαθμὸ πολιτικοποιηθῆ. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ δίχως ἀμφιβολία ἀπειλὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς καθαρῆς καὶ ἀνόθευτης ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη σὲ ὠρισμένα της πεδία, σὲ ὠρισμένους τομεῖς γίνεται διευθυνόμενη ἀπὸ τὴν πολιτεία. Τοῦτο γίνεται καὶ στὰ δύο στρατόπεδα, δηλαδὴ καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Ὅμως ἡ αἰχμάλωτη αὐτὴ ἐπιστήμη ζῆ ἀκόμη μὲ ἰδέες πού εὗρηκαν ἐλεύθεροι

ἄνθρωποι τελείως ἀδέσμευτοι. Ὄταν ὁμως οἱ ιδέες αὐτὲς ἀποδώσουν ὅ,τι δυνάμει περιέχουν, τότε θὰ χρειασθοῦν ἄλλες ιδέες, καὶ αὐτὲς δὲν γεννιώνται, ἂν ἡ ἐπιστήμη εἶναι αἰχμάλωτη. Τὸ ὄπλοστάσιο τῶν ιδεῶν εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, καὶ αὐτὴ ἀντιμάχεται τὴν ὑποτέλεια στοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας. Ὅ,τι λοιπὸν πολιτικοποιεῖται, τοῦτο προῶρισται νὰ μαραίνεται καὶ νὰ μὴν ἀνανεώνεται ἀπὸ μόνο του.

Θὰ περάση τοῦλάχιστον μία δεκαετία γιὰ νὰ μπορέσωμε ν' ἀναστηλώσωμε τὰ πανεπιστήμιά μας, τὰ ὁποῖα κατεδάφισε ἡ δικτατορία καὶ τὰ ὁποῖα σήμερα εἶναι σωρὸς ἀπὸ ἐρείπια καὶ ἔχουν μεταβληθῆ σὲ κέντρα πολιτικῶν ἐπιδιώξεων. Ἐν τῷ μεταξύ ὁμως οἱ νέοι μας θὰ χάνουν τὴν εὐκαιρία καὶ τὸ χρόνο νὰ παιδευθοῦν μὲ τὴν ἐπιστήμη γιὰ νὰ προσφέρουν ἔπειτα στὴ ζωὴ τὸ ἀγαθὸ τῆς γνώσεως καὶ μὲ αὐτὸ νὰ φωτίσουν τοὺς συνανθρώπους τους. Αὐτὴ ἡ ἀπώλεια τοῦ χρόνου καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν δυνάμεων τῆς νεότητος μᾶς ἀνησυχεῖ βαθύτατα. Γι' αὐτὸ καὶ πολλαπλασιάζομε καὶ τὴν ἀγάπη μας πρὸς τὴν νεότητα· γιατί δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος κανεὶς γιὰ νὰ ἰσορροπήσουν τὰ πράγματα. Ὄταν μάλιστα ἡ νεότης πλανᾶται, τότε ἀκριβῶς χρειάζεται πολλαπλάσια τὴν ἀγάπη μας.

Β'. Τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ὁμιλίας μας εἶναι τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Ἔχομε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν πατέρων μας τὸ προνόμιο νὰ εἴμεθα λαὸς κοσμοϊστορικός. Τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι μὲ τὴ δημιουργία τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἐπιδράσαμε ἴσως περισσότερο ἀπὸ ὅλους μαζί τοὺς ἄλλους κοσμοϊστορικοὺς λαοὺς στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἄλλων λαῶν καὶ εἰδικώτερα τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Μὲ ἄπλᾶ λόγια: κοσμοϊστορικός εἶναι ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔδωκε περισσότερα στοὺς ἄλλους λαοὺς ἀπ' ὅτι ἐπῆρε ἀπ' αὐτοῦς. Ἡ κοσμοϊστορική μας αὐτὴ συμβολὴ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν γλῶσσα μας, τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία εἶναι ὁ φορεὺς τῶν δημιουργημάτων τῆς ποιήσεως, τῆς ἱστορίας, τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα παρ' ὅλες τὶς μεταβολὰς ποὺ ὑπέστη κατὰ τὸν μακραῖωνα καὶ ἔνδοξον βίον της, διετήρησε τὴν ἐνότητά της ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ὡς σήμερα. Μὲ τὴν ἀπογρίφωση καὶ ἀνάγνωση τῶν πινακίδων τῆς Πύλου ἢ τῆς λεγομένης Β γραφῆς, ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἐπεκτείνεται κατὰ πολλοὺς αἰῶνας ἀκόμη πρὸς τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι ὅτι οἱ μεταβολὰς καὶ μεταμορφώσεις της μέσα στὴν ἱστορία εἶναι μικρές. Ἐὰν μάλιστα σταθοῦμε μόνον στὸ λεξιλόγιο, τότε βλέπομε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἐξαιρετικὰ συντηρητικὴ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ὡς σήμερα οἱ Ἕλληνες ὄλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὄλων τῶν πολιτισμῶν ποὺ ἐδημιούργησαν, χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια καὶ ἀναλλοίωτα σύμβολα, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὰ ἴδια πράγματα· λέγουν π.χ. ἄνθρωπος, θάλασσα, οὐρανός,

γῆ, δένδρον, φυτό, ἄνεμος κ.τ.λ. Ἡ συντηρητικότης λοιπὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι ἓνα γεγονός πού δὲν χαρακτηρίζει τόσο ἄλλες γλώσσες, ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ Γερμανικὴ, ἡ Γαλλικὴ καὶ ἡ Ἀγγλικὴ. Ἐνῶ ὁ σύγχρονος Ἕλλην, πού ἔχει τελειώσει τὸ παλαιὸ ἑλληνικὸ γυμνάσιο, διαβάζει ἄνετα τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Ἀριανὸ καὶ τὸ Εὐαγγέλιο, ὁ σύγχρονος Γερμανὸς δὲν διαβάζει τὰ παλαιότερα κείμενα τῆς γλώσσας του. Τὸ καταπληκτικὸ εἶναι ὅτι ἡ φυσιογνωμία τῶν λέξεων τῆς ἑλληνικῆς ἔμεινε μέσα στοὺς αἰῶνες ἀναλλοίωτη. Ἡ λέξις ἄνθρωπος, ἡ οὐρανός, δὲν παρουσιάζουν καμμία ἀλλοίωση σοβαρὴ καὶ τὸ μόνο πού ἐξέπεσε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκράτησε τὴ γλώσσα στὴ ζωὴ, εἶναι τὸ ν τῆς αἰτιατικῆς. Βεβαίως ἔπεσε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ἐπίσης τὸ ἀπαρέμφατο, τὸ ὁποῖο ὁ λαὸς τὸ ἀνέλυσε μὲ τὸ νὰ καὶ τὴν ὀριστικὴ μορφή τοῦ ρήματος. Ἔτσι λέγει : θέλω νὰ φύγω καὶ ὄχι θέλω φυγεῖν. Ἐπίσης στὸ συντακτικὸ τῶν λέξεων ἔγιναν μεταβολές καὶ μάλιστα πολὺ μεγαλύτερες. Ὅμως κατὰ βάθος καὶ ἡ ψυχολογία τῆς γλώσσας πού ἐκφράζεται περισσότερο μὲ τὸ συντακτικὸ, δὲν ἄλλαξε τόσο πολὺ, ὥστε νὰ εἶναι ἡ ψυχολογία τῆς σύγχρονης Ἑλληνικῆς κάτι ἄσχετο ἢ καὶ ὀλωσδιόλου καινούριο ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῆς συντάξεως παλαιότερων ἐποχῶν.

Ἡ μεγάλῃ ἱστορικὴ περιπέτεια τοῦ ἔθνους μὲ τὴν Τουρκοκρατία, ἂν καὶ ἐπέβαλε ἄρκετὲς λέξεις στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὅμως οὔτε τὴν ἐνότητά της διέσπασε, οὔτε τὴν συντηρητικότητά της ἀπέιλησε καὶ οἱ λέξεις πού ἐπέβαλε ἡ Τουρκοκρατία σιγὰ - σιγὰ ἀπεβλήθησαν. Τὸ κακὸ πού ἔγινε ἦταν μιὰ πτώχευση τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη παιδείας. Ἔτσι ἡ γλώσσα ἐνίκησε τὴν καταπίεση τοῦ τυράννου, ἔμεινε ἀνόθευτη στὸ στόμα τοῦ λαοῦ καὶ μὲ τὸ λαϊκὸ τραγούδι καὶ τὰ ἄλλα δημιουργήματα τοῦ λαοῦ, παροιμίες καὶ μύθους, ἀπέκτησε μιὰ καινούρια ρώμη καὶ ζωτικότητα, μιὰ δραστηριότητα ἀπίστευτη μέσα στὸ σκοτάδι τῆς δουλείας. Ὅταν ἦλθε ἡ ὥρα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐδημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ καταγράψῃ ἀποφάσεις τῶν ἐθνικῶν συνελεύσεων καὶ νὰ συντάξῃ νόμους, τότε τὸ ἔθνος ἐπιάσθηκε ἀπὸ τὴ γραπτὴ γλωσσικὴ παράδοση, καὶ τοῦτο ἦταν σωστό, γιατί δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ τίποτε ἄλλο ἐκείνη τὴν ὥρα. Ἐκεῖνοι ὅμως πού ἐχρησιμοποίησαν τὴν γραπτὴ γλωσσικὴ παράδοση, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἔμειναν πολὺ κοντὰ στὴν ἄγραφη γλωσσικὴ παράδοση, δηλαδὴ στὴν ζωντανὴ λαλιὰ τοῦ λαοῦ, σιγὰ - σιγὰ ἄρχισαν ν' ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἄγραφη καὶ ζωντανὴ λαλιὰ τοῦ λαοῦ. Ὑπῆρχε πάντα μιὰ ἀπόσταση μεταξὺ γραπτῆς καὶ ἄγραφης γλώσσας, ἡ ὁποία τώρα ἐμεγάλωσε πολὺ καὶ ἐδημιουργήθη σιγὰ - σιγὰ ἡ ἀντιδικία μεταξὺ καθαρῆς καὶ δημοτικῆς, ἐνῶ ἔπρεπε τότε νὰ γίνῃ ἡ διασταύρωση τῶν δύο μορφῶν καὶ σήμερα δὲν θὰ εἴχαμε πρόβλημα καὶ τοῦτο ἦταν τὸ βαρὺ λάθος. Ἡ ἀντιδικία αὐτὴ ἐπεκράτησε καθ' ὅλον τὸν δέκατο ἔνατον αἰῶνα καὶ κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ

παρόντος αιώνας. Όμως, δὲν ἐμπόδισε παρὰ τὶς ἀκρότητες τὸ ἔθνος νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ὄργανο γιὰ τὶς μεγάλες του ἀνάγκες. Οὐτε ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ἐμπόδισε τὴ δημοτικὴ γλῶσσα νὰ δημιουργήσῃ κυρίως τὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σολωμοῦ ὡς τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ. Ὁ φανατισμὸς ὅμως, ὁ ὁποῖος ἀναπτύχθηκε καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐξημίωσε πολὺ τὸν γλωσσικὸν πολιτισμὸ τοῦ ἔθνους καὶ συνάμα ἐδημιούργησε τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς γλῶσσες, πρῶγμα πὺ ἐξημίωνε τὴν ἀλήθεια.

Ὁ φανατισμὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δημοτικισμοῦ δὲν ἐβλεπε καὶ ἐξακολουθεῖ ὡς σήμερα ὁ δογματικὸς φανατισμὸς νὰ μὴ βλέπῃ ὅτι ἡ δημοτικὴ λεγόμενη γλῶσσα χωρὶς τὸ λεξιλόγιο, ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀνέβῃ πρὸ πάνω ἀπὸ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς. Ὁ φανατισμὸς ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς καθαρεύουσας δὲν ἐβλεπε ὅτι ἡ ψυχολογία τοῦ συντακτικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς εἶναι ἀπλούστερη ἀπὸ τὴν ἀρχαίζουσα, ὅτι ἡ λαλιὰ τοῦ λαοῦ ἦταν τὸ ζωντανὸ θεμέλιο, ὅπου ἐπάνω ἦταν δυνατόν νὰ οἰκοδομηθῇ ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὁ δογματισμὸς καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ὠδήγησε σὲ μιὰ στειρότητα. Ἡ ζωὴ ὅμως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ σταματήσῃ μέσα σ' αὐτὴν τὴν στειρότητα καὶ διέσπασε τὸ ἀδιέξοδο καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ. Ὁ γραπτὸς λόγος κατὰ τὴν τελευταία γενεά, δηλαδὴ τὰ τελευταία τριάντα χρόνια, ἄρχισε νὰ συγχωνεῦθαι στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας μὲ τὴν ψυχολογία τῆς δημοτικῆς.

Ἐκεῖνο τὸ ὅποιο κατενόησαν οἱ ἀδογματίστοι συγγραφεῖς τῆς ὑψηλῆς δημοτικῆς γλῶσσας ἦταν ὅτι χωρὶς τὸ λεξιλόγιο τοῦ θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας δὲν ἦταν δυνατόν νὰ δημιουργηθῇ νεοελληνικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος νὰ καλύπτῃ ὄχι μόνον τὶς καθημερινὲς ἀλλὰ καὶ τὶς ὑψηλὲς πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους. Συγχρόνως ὅμως οἱ ἀδογματίστοι αὐτοὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν μὲ τὴν πνευματικὴ τους δημιουργία σχεδὸν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς σύγχρονης ζωῆς, διεπίστωσαν ὅτι χωρὶς τὴν προσφυγὴ στὸν θησαυρὸ τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐκφράσουν τὰ διανοήματά τους. Ἀπὸ τὴν διαπίστωση αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν συνείδηση τῆς ἐνότητος τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας δὲν ἐδίστασαν νὰ εἰσαγάγουν καὶ συνεχῶς νὰ εἰσάγουν στὴν γλῶσσα τους σύμβολα λεκτικά, δηλαδὴ λέξεις, πὺ ἀνῆκαν στὴν καθαρεύουσα ἢ μᾶλλον στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ. Τοῦτο δὲν περιωρίσθηκε μόνον στοὺς πεζοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ ἀπλώθηκε καὶ στοὺς ποιητικοὺς συγγραφεῖς. Τὸ συμπέρασμα ἦταν ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὑψηλὴ δημοτικὴ ἢ ἡ λογία δημοτικὴ, πρέπει νὰ ἀπορροφήσῃ ὅλο τὸν πλοῦτο τῶν λέξεων τοῦ ἑλληνικοῦ θησαυροῦ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες τοῦ πνεύματος καὶ γενικῶς τοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦτο ὅμως ἐπέβαλλε νὰ πλησιάσῃ συνεχῶς ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ, δηλαδὴ ἡ θυγατέρα νὰ

πλησιάζη ὅσο γίνεται περισσότερο τὴν μητέρα, γιατί ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ θὰ ἀντλοῦσε τὸν θησαυρὸ τῶν λέξεων, ποῦ χρειάζεται για νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ὑψηλές ἀνάγκες τοῦ πνευματικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ γενικὸ πόρισμα ἀπ' αὐτὰ ὅλα ἦταν ὅτι στὰ ἑλληνικὰ γυμνάσια ἔπρεπε νὰ διδάσκεται ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, γιατί ἔτσι θὰ ἦταν δυνατόν καὶ τὴν γλωσσικὴ μας παράδοση συνεχῶς νὰ διατηροῦμε καὶ νὰ καλλιεργοῦμε, καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα νὰ στερεώνεται καὶ νὰ οἰκοδομῆται ἐπάνω στὰ γερά ἱστορικὰ της θεμέλια. Χωρὶς τὴν ἐπαφὴ μας μὲ τὰ ἀρχαία ἑλληνικὰ δὲν νοεῖται ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς νέας ἑλληνικῆς γλῶσσας.

Τὴν θέση αὐτὴ ὑπεστήριξα πάντοτε καθ' ὅλη τὴν πανεπιστημιακὴ καὶ συγγραφικὴ σταδιοδρομία μου. Γι' αὐτὸ καὶ πρὸ δύο ἐτῶν, ὅταν ὁ κ. Καραμανλῆς συνέστησε μία ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα καὶ μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσῃ τὴν προεδρίαν τῆς ἐπιτροπῆς, ὑπεστήριξα μὲ συνέπεια τὴ θέση αὐτή, ἡ ὁποία ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς. Ἐδεχθῆκαμε δηλαδὴ ὅλοι, ὅτι τὰ ἀρχαία ἑλληνικὰ θὰ διδάσκονται καὶ στὰ τρία πρῶτα χρόνια τοῦ Γυμνασίου, καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη τῆς νέας ἑλληνικῆς γλῶσσας ἢ, ὅπως εἶπα πρὶν, τῆς ὑψηλῆς δημοτικῆς. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐπρότεινα τότε στὴν ἐπιτροπὴ νὰ συστήσωμε στὴν πολιτεία δύο πράγματα: α) ἡ διδασκαλία στὰ Γυμνάσια νὰ γίνεται στὴ δημοτικὴ καὶ β) σταδιακῶς νὰ γραφοῦν διδακτικὰ βιβλία στὴ δημοτικὴ καὶ τὰ βιβλία αὐτὰ νὰ εἶναι ὀλίγα. Γιατί εἶναι ἀπαράδεκτο νὰ φορτώνουμε τὸν μαθητὴ μὲ πέντε κιλὰ βιβλία κάθε πρωὶ γιὰ νὰ πάη στὸ σχολεῖο. Τοῦτο ἐσήμαινε ὅτι ἔπρεπε νὰ σταματήσῃ καὶ νὰ παταχθῆ ἀπὸ τὴν πολιτεία ἡ ἐμπορία τοῦ βιβλίου εἰς βάρος τῶν μαθητῶν, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνεγνωρισμένα διδακτικὰ βιβλία, ἡ πονηρὰ μέθοδος τῆς ἐμπορίας τῶν μαθητικῶν βιβλίων, εἶχε ἐφεύρει καὶ τὰ λεγόμενα βοηθητικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ὁ μαθητὴς κατὰ σύσταση τοῦ καθηγητοῦ ἔπρεπε νὰ προμηθευθῆ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς συνεφώνησαν καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ δίχως καμμιὰ ἐπιφύλαξη. Ὁ μαθητὴς χρειάζεται ὀλίγα καὶ καλὰ βιβλία. Τὰ βιβλία αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ συντάσσονται μὲ τὴν πονηρὰν μέθοδον τοῦ διαγωνισμοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ γράφονται πάντοτε κατ' ἀνάθεσιν σὲ πρόσωπα ἄξια τῆς κοινῆς ἐμπιστοσύνης.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἐργάσθηκε ἐπὶ ἑξῆ ὀλόκληρους μῆνες. Τὰ πρακτικὰ της περιλαμβάνονται σὲ τόμο χιλίων σελίδων, τὰ δὲ πορίσματα της περιλαμβάνονται σὲ τόμο 150 περίπου σελίδων. Τὸ ἔργον ἦταν μέγα καὶ ἐπιπονον καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς εἰργάσθησαν μὲ ἀκάματο ζῆλο. Καὶ ὁμως τὰ πορίσματα τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν σχετικῶν περὶ παιδείας νόμων. Τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1975

ἔγιναν δύο συσκέψεις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ, ὅπου εἶχα τὴν τιμὴ νὰ λάβω μέρος. Τότε ἐτέθη ἐξ ἀρχῆς τὸ θέμα τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν στὸ Γυμνάσιο, δηλαδὴ καὶ στὰ τρία πρῶτα χρόνια τοῦ Γυμνασίου καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς τῆς δημοτικῆς στὸ Γυμνάσιο, δηλαδὴ καὶ τῆς συγγραφῆς τῶν διδακτικῶν βιβλίων στὰ Γυμνάσια. Κατὰ τις δύο αὐτὲς συσκέψεις ὑπεστήριξα ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ πρέπει νὰ διδάσκονται καὶ στὰ τρία χρόνια τοῦ Γυμνασίου καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ γραμματικὴ τῆς κοινῆς, δηλαδὴ τῆς γλώσσας τοῦ Εὐαγγελίου. Γιατὶ ἐζήτησα τοῦτο; Διότι δὲν νοεῖται ἡ καλλιέργεια τῆς δημοτικῆς δίχως τὴν παράλληλη γνῶση τῆς ἀρχαίας γλώσσας καὶ διότι ἡ γλῶσσα εἶναι μία καὶ ἑνιαία καὶ διότι τὰ στοιχεῖα τῆς γραμματικῆς εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ὀργανωθῇ γλωσσικῶς ὁ νοῦς τοῦ μαθητοῦ. Γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὸν ἰσχυρισμό μου αὐτὸν ἀνέφερα ἕνα ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς γλωσσολογίας σχετικῶς πρὸς τὸν σχηματισμὸ τῶν γλωσσῶν τῶν δυτικῶν λαῶν καὶ συγκεκριμένως τῆς Ἰταλικῆς, τῆς Γαλλικῆς, τῆς Γερμανικῆς καὶ τῆς Ἀγγλικῆς. Τὸ πόρισμα τοῦτο λέγει : ὅτι δίχως τὴ γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς ποῦ ἦταν ἡ κοινὴ γραπτὴ γλῶσσα τοῦ Μεσαίωνα στὴν Δύση, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ σχηματισθοῦν οἱ γλῶσσες αὐτὲς καὶ νὰ ἀποκτήσουν τὰ ἐκφραστικὰ μέσα ποῦ τις χαρακτηρίζουν. Ἐὰν λοιπὸν ἡ γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ νὰ σχηματισθῇ ἡ γραμματικὴ τῶν γλωσσῶν τῶν δυτικῶν λαῶν, γλωσσῶν ποῦ εἶναι τόσον μακριὰ ἀπὸ τὴν Λατινικὴν, πόσο περισσότερο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ γραμματικὴ τῆς κοινῆς, δηλαδὴ τῆς γλώσσας τοῦ Εὐαγγελίου, γιὰ νὰ σχηματισθῇ ἡ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα; ἡ ὁποία ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴν της καὶ τὴν ρίζαν της μέσα στὴν κοινὴν, δηλαδὴ στὴν γλῶσσα ποῦ εἶναι γραμμένα τὰ Εὐαγγέλια. Ἐπίσης ἐτόνισα ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν νομοθετεῖται καὶ προσέθεσα ἀποτεινόμενος πάντοτε πρὸς τὸν κ. Πρωθυπουργό, ὅτι εἴμεθα περαστικοὶ ὅλοι, καὶ ἐκεῖνος καὶ ἐγώ, ἐνῶ τὸ θέμα εἶναι μέγα καὶ θέμα ὅλου τοῦ ἔθνους. Λυποῦμαι ὅτι μέχρι τώρα τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας δὲν ἐδημοσίευσεν τὰ πρακτικὰ τῶν δύο ἐκείνων συσκέψεων γιὰ νὰ διαφωτισθῇ ἡ κοινὴ γνώμη. Τὸ θέμα ὅμως εἶναι τόσον μέγα, ὥστε πρέπει νὰ διαφωτισθῇ ἡ κοινὴ γνώμη. Οἱ συνέπειες τῆς καταργήσεως τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὰ ἐλληνικὰ γυμνάσια θὰ εἶναι ἀνυπολόγιστες. Καὶ πρῶτα-πρῶτα, ὅπως εἶπα εἰς τὸν κ. Πρωθυπουργόν, θὰ ὀδηγήσουν τὸν λαὸ μας σὲ μιὰ βαλκανοποίηση. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μὲ τὴν ἀποκοπὴ μας ἀπὸ τὴ μεγάλη μας παράδοση θὰ ἐξομοιοῦμεθα ὁλοένα καὶ περισσότερο μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν ἱστορίαν. Δεύτερον μὲ τὴν κατάργησιν τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὰ Γυμνάσια κόβομε πολλὰ νήματα ποῦ μᾶς ἐνώνουν μὲ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ὅπως διαμορφώθηκε ὁ πολιτισμὸς της ἀπὸ τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἔπειτα. Συγχρόνως μὲ τὴν ἀθέτησιν τῆς κλασσικῆς παιδείας στὴν χώρα ποῦ τὴν γέννησεν συντελοῦμε κι' ἐμεῖς, ὥστε νὰ ἐπισπευθῇ ὁ παραμε-

ρισμός τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὰ γυμνάσια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Τοῦτο ἄρχισε νὰ γίνεται σὲ μεγάλο βαθμὸ μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη σιγὰ - σιγὰ ἀφελληνίζεται, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἔπειτα ἔγινε μὲ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς. Ὁ ἀφελληνισμὸς αὐτὸς καταστρέφει τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας καὶ γενικῶς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Πολλοὶ φίλοι στὶς Δυτικὰς χῶρας μοῦ εἶπαν καὶ πέρυσιν καὶ ἐφέτος σὲ διεθνή συνέδρια : — Τί κάνετε ἐσεῖς στὴν Ἑλλάδα, παραμερίζετε τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀπὸ τὰ Γυμνάσια; Ἐμεῖς ἐστηρίξαμε ὅλες μας τίς ἐλπίδες σὲ σᾶς, καὶ ἐσᾶς εἶχαμε ὡς ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ὑποστηρίξωμε τὴν ἀνάγκην νὰ διδάσκωνται τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στὰ γυμνάσιά μας.

Δυὸ πράγματα πρέπει νὰ γίνων, ἂν θέλωμε νὰ στερεώσωμε σύστημα νέας ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἂν δὲν θέλωμε νὰ ματαιοπονοῦμε καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχῇ, ὅπου κρίνεται ἡ τύχη μας στὸν κόσμον. Γιατὶ ἡ καμπὴ ποὺ διέρχεται ὁ ἑλληνισμὸς τὴν ἐποχῇ αὐτῇ εἶναι κρισιμώτατη. Πρῶτον πρέπει νὰ ἀναθεωρήσωμε τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν σχέσιν μας πρὸς τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ, δηλαδὴ τὰ παιδιὰ μας νὰ μὴ πάψουν νὰ διδάσκωνται ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὰ τρία πρῶτα χρόνια τοῦ Γυμνασίου. Δεύτερον πρέπει νὰ συνταχθῇ μιὰ γραμματικὴ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς μὲ βάση τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν πραγματικότητα, ὅπως συντίθεται αὐτὴ ἀπὸ τοὺς ἀνεγνωρισμένους καὶ καθιερωμένους συγγραφεῖς. Ἡ Γραμματικὴ Τριανταφυλλίδου, ποὺ εἰσήγαγε τὸ Ὑπουργεῖον στὸ Γυμνάσιον, εἶναι ξεπερασμένη, συνάμα δὲ δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν φανατισμὸν καὶ τὴν ἀκρότητα, πράγματα ποὺ ζημιώνουν καὶ ἀναστέλλουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας. Μόνον μὲ συνεχῆ καὶ βαθειὰ συναναστροφὴν μας μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παγιώσωμε τὴν νέα ἑλληνικὴν, νὰ τὴν πλουτίσωμε τόσο, ὥστε νὰ ἐκφράζωμε ὅλα τὰ συναισθήματα καὶ νοήματα τῆς ζωῆς μας. Ἄλλωστε νέα ἑλληνικὰ εἰς ὑψηλὴν γλωσσικὴν μορφήν ἔγραψαν μόνον ἐκεῖνοι ποὺ ἐγνώριζαν καλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τοῦτο διότι ἡ νέα ἑλληνικὴ, ἡ δημοτικὴ, κατάγεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν ἀρχαῖαν. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὸ πρέπει νὰ εὐρώμε τὴν χρυσὴν τομὴν ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἀναπτύξωμε τὴν νέα ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὑπάρχει μιὰ χρυσὴ τομὴ τόσο στὴν γραμματικὴ ὅσον καὶ στὸ συντακτικὸν καὶ αὐτὴν τὴν χρυσὴν τομὴν μόνο οἱ συγγραφεῖς θὰ τὴν δώσουν καὶ ὄχι τὸ συνεργεῖον τῶν γραφιάδων ποὺ ἔχει ἐγκατασταθῆ στὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας.

Ἡ γλῶσσα καλλιεργεῖται καὶ δὲν νομοθετεῖται. Καὶ καλλιεργεῖται μαζὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σωφροσύνη ἐπιβάλλει νὰ μείνωμε πολὺ κοντὰ στὴν γλωσσικὴν μας παράδοσιν, καὶ ν' ἀποφύγωμε τίς ὑπερβολὰς, οἱ ὁποῖες ὄχι μόνον μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν παράδοσιν, ἀλλὰ καὶ καταστρέφουν τὴν αἰσθητικὴν τῆς γλώσσας, συνάμα δὲ προκαλοῦν

καὶ ἀντιδράσεις ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἄλλες ἀκρότητες. Πάντως ἡ γλωσσικὴ ἀκαταστασία καὶ ἀτασθαλία, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ σήμερα τόσον στὸν καθημερινὸ τύπο, ὅσον καὶ στὰ μέσα τῆς τηλεπικοινωνίας, δὲν βοηθοῦν οὔτε προάγουν τὸν γλωσσικὸ μας πολιτισμὸ.

Ὅπως σὲ ὅλα τὰ δημιουργήματα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου ἔτσι καὶ στὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἀνάπτυξή της χρειάζεται καλλιέργεια καὶ γενικῶς πνευματικὴ δημιουργία. Τὴν γλῶσσα τὴν ἀναπτύσσουν μόνον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν νὰ εἰποῦν κάτι, δηλαδὴ οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι καὶ ὄχι οἱ ἀπνευματιστοὶ γλωσσοπλάστες καὶ νομοθέτες. Μόνον ἡ προαγωγή τοῦ πολιτισμοῦ μας εἶναι δυνατὸν νὰ προαγάγῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ καὶ τὴ γλῶσσα. Δὲν ὑπάρχει γλῶσσα χωρὶς πνευματικὴ δημιουργία. Οἱ γλωσσικοὶ λοιπὸν νομοθέτες δὲν ἔχουν καμμιά ἀρμοδιότητα καὶ ἀνακόπτουν ἀπλῶς τὴν ἐξέλιξη τοῦ γλωσσικοῦ μας πολιτισμοῦ.

WIM. F. BAKKER

Τακτικού καθηγητοῦ τῶν Νέων Ἑλληνικῶν
τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Amsterdam

«LO ISACH» ΤΟΥ LUIGI GROTTO

ΚΑΙ «Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ»

Μιά συμβολή σέ μιὰ σύγκριση τοῦ περιεχομένου τους¹

Μιά φορά ἦταν ἓνας ἄνθρωπος πού προστάχθηκε ἀπό τὸν Θεὸ νὰ θυσιάσει τὸ γιό του. Αὐτὴ ἡ ἱστορία, πού μᾶς διηγεῖται τὸ 22ον κεφ. τῆς «Γενέσεως», βασάνισε τὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ ρωτήσουν, κάποτε καὶ μὲ αἰσθήματα ἀγανάκτησης καὶ ἀηδίας : «Τί εἶδους Θεὸς θὰ μπορούσε νὰ ζητήσει μιὰ τέτοια δοκιμασία, χωρὶς νὰ ὑπάρχει προφανῆς δικαίωση; Τί εἶδους πατέρας θὰ ἦταν ἔτοιμος ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη νὰ ὑπακούσει καμιὰ φωνὴ ἀπ' ἐπάνω πού τοῦ παραγγέλνει νὰ θυσιάσει τὸ γιό του;»

Εἶναι πολὺ ἀνεξιχνίαστη καὶ συνταρακτικὴ αὐτὴ ἡ ἱστορία, καὶ πολλὲς προσπάθειες καταβλήθηκαν, ἀπὸ Ἑβραίους, ὡς καὶ ἀπὸ Χριστιανούς, νὰ λύσουν τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει. Κι' ἔτσι πέρασε τὸ ἔργο διὰ μέσου πολλῶν αἰῶνων καὶ πολιτισμῶν καὶ μιλοῦσε στοὺς ἀναγνώστες της μὲ πάντα διαφορετικὸ τρόπο. Στὶς παλαιῆς ἐκκλησίες τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Ἀντιοχείας μιλοῦσε μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ στὸ Μεσαίωνα, καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ διαμαρτυρομένου φιλελευθερισμοῦ τῆς ἀρχῆς τοῦ αἰῶνα μας μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ στοὺς θεολόγους τοῦ ὀρθόδοξου Λουθηρανισμοῦ.

Μίλησε καὶ σ' ἓναν ἄνθρωπο πού ζοῦσε, πιθανῶς λίγο καιρὸ μετὰ τὸ 1600, στὸ νησί τῆς Κρήτης. Δὲν ξέρομε τ' ὄνομά του². Τὸ μόνο πού ξέρομε

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ δόθηκε σὰν διάλεξη στὸ 10ο Συμπόσιο Βυζαντινῶν Σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham στὶς 17 Μαρτίου 1976. Τώρα μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά μὲ μερικὲς μόνο ἀλλαγές καὶ προστέθηκαν μερικὲς σημειώσεις. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὴν δ. Μαρία Μαντουβάλου, πού μοῦ ἔκαμε τὴ χάρη νὰ διορθώσει τὰ ἑλληνικά.

2. Οἱ περισσότεροι τὸν ταυτίζουν σήμερα μὲ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρου, τὸν ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου : Βλ., π.χ. Α. Πολίτη, Ὁ Ἐρωτοκρίτος καὶ ἡ Θυσία τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου. Ἀφιέρ. Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 357 - 71, καὶ τοῦ ἴδιου, *Il teatro a Creta nei suoi rapporti con il teatro italiano del Rinascimento e in particolare con la commedia Veneziana, Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento* : *Civiltà Europea e civiltà Veneziana. Aspetti e problemi* 4, Venezia 1966, σ. 231 Πρὶν ὅμως

είναι ότι ήταν ποιητής, και μάλιστα δραματουργός, γιατί μᾶς ἄφησε ἕνα θεατρικὸ ἔργο. «Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ».

Σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πολλά θεατρικὰ ἔργα δημιουργήθηκαν στὴ μεγαλόνησο, καὶ θὰ θέλαμε ὅλοι μας νὰ ξέρουμε πῶς ἀκριβῶς ἔγινε αὐτὴ ἡ λεγόμενη ἀκμὴ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Πρέπει ὅμως νὰ παραμελήσουμε τέτοιες ἐρωτήσεις κι ἄλλες, γιατί σ' αὐτὴ τὴν ὥρα ἐνδιαφερόμαστε γιὰ κάτι ἄλλο, δηλ. ποιὰ ἦταν ἡ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ καὶ ἀπὸ ποῦ πήγασε ἡ ἐμπνευσή του.

Ὁ κρητικὸς ποιητὴς ἦταν, ὅσον ξέρομε, ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ ἔγραψε θεατρικὸ ἔργο γιὰ τὸ θέμα τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ. Κι ἔτσι οἱ μόνες ἑλληνικὲς πηγές ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποίησε ὁ ποιητὴς ἦ καὶ νὰ ἐμπνεύστηκε ἀπ' αὐτὲς εἶναι οἱ ὀμιλίες καὶ θεολογικὲς πραγματείες γραμμένες ἀπὸ τοὺς Πατέρες, σὰν αὐτὲς, π.χ., τὶς γραμμένες ἀπὸ τὸν Ὠριγένη ἢ τὸν Χρυσόστομο, ὕμνους σὰν τὸ γνωστὸ κοντάκιο «Εἰς τὸν Ἀβραάμ» τοῦ Ρωμανοῦ, καὶ θρησκευτικὰ συγγράμματα γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἢ γιὰ συγγενικὰ θέματα τῆς δικῆς του ἐποχῆς.

Στὴ Δύση βρίσκομε μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ εἰκόνα. Ἐκεῖ ἡ ἱστορία τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἔγινε πηγὴ ἑνὸς ἀπ' τὰ πιὸ δημοφιλῆ ὄλων τῶν μυστηρίων. Μόνο στὴν Ἀγγλία κιόλας βρίσκομε ἑπτὰ διαφορετικὰ κείμενα, ἐνῶ στὶς ἄλλες χώρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης εἶναι ἄφθονα τὰ μυστήρια πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα¹. Στὴν ἀρχὴ δραματοποιόταν ἡ ἱστορία σὰν ἕνα ἀπλὸ τμῆμα τῆς Βιβλικῆς ἱστορίας, σὰν ἕνα ἐπεισόδιο ἑνὸς κύκλου, ἀλλὰ τὸ θέμα εἶχε κατὰ τὴ φύση του τόσο μεγάλῃ γοητεία ὥστε τελικὰ νὰ βρεῖ μιὰν ἀνεξάρτητη θέση. Καὶ δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι δημοφιλές : Πρὶν κιόλας χάσουν τὴν ἔλξη τους τὰ μυστήρια, τὸ Βιβλικὸ δρᾶμα εἶχε ἀρχίσει τὴ σταδιοδρομίαν του. Ἡ ὁρμὴ αὐτοῦ τοῦ κινήματος εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὅπου κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὸ οὐμανιστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἔργα — ἰδίως τοῦ Τερεντίου — καί, λίγο ὕστερα, γι' αὐτὰ τοῦ Σένεκα, γέννησαν

μπορέσουμε νὰ εἶμαστε κάπως σίγουροι γι' αὐτὴ τὴ συνταύτιση, πρέπει νὰ γίνουν ἀκόμα πολλὰ : 1. πρέπει ν' ἀνακαλύψουμε ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ Βιτσέντζος Κορνάρος, 2. λείπουν ἀκόμα : α') σοβαρῆς κριτικὲς ἀναλύσεις τῶν δυῶ ἔργων, β') μιὰ πλήρης σύγκριση τῶν δυῶ ἔργων μὲ τὰ πρότυπά τους (τὸ τελευταῖο κρητολογικὸ Συνέδριο — τοῦ 1976 — μᾶς δίδαξε καὶ πάλιν ὅτι οὔτε γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν εἶμαστε ἀκόμα σίγουροι)· μόνο μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν δυῶ συγκριτικῶν μελετῶν θὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσουμε τὸν τρόπο (τοὺς τρόπους μίμησης τοῦ ποιητῆ) τῶν ποιητῶν, γ') μιὰ σύγκριση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὅφους τῶν δυῶ ἔργων. Βλ. καὶ Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα, Ἀθῆναι 1954, σ. 76.

1. Γιὰ τὰ μυστήρια καὶ τὴν ἱστορίαν τους Βλ. G. C o h e n, *Le théâtre en France au Moyen Age. I : Le théâtre religieux*, Paris 1928, M. A p o l l o n i o, *Storia del teatro italiano*, vol. I, Firenze 1943, H. C r a i g, *English Religious Drama of the Middle Ages*, Oxford 1955, R. B. D o n o v a n, *The Liturgical Drama In Medieval Spain*, Toronto 1958, A. G r ü n b e r g, *Das religiöse Drama des Mittelalters*, 3 Bde, Wien 1965.

καινούργιες δραματικές μορφές. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τοῦ Βιβλικοῦ δράματος καθαρτό, γραμμένου ὄχι μόνο στὰ Λατινικά, ἀλλὰ καὶ στὰ τοπικά ἰδιώματα, συνέβηκε κυρίως στὴ Γαλλία, στὴν Ὀλλανδία καὶ στὶς Γερμανόφωνες χῶρες¹. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης, ὅταν ἰδιαιτέρως σ' αὐτὲς τὶς χῶρες ὑπῆρχε μιὰ διαρκῆς συζήτηση πᾶνω στὰ πιὸ βαθιὰ ζητήματα τῆς χριστιανικῆς ὑπάρξεως, δηλ. «πῶς νὰ λυτρωθεῖ ὁ ἄνθρωπος» καὶ στὴ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ δράματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι τὸ «Abraham Sacrifiant» τοῦ Γάλλου διαμαρτυρομένου Théodore de Bèze, ποῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1550. Εἶναι ἐξαιρετικά ἀντι-Ρωμαιοκαθολικὸ (ὁ διάβολος, π.χ., παρουσιάζεται σὰν καλόγηρος στὸ ντύσιμο) καὶ πλησιάζει πολὺ τὸ δόγμα τοῦ Sola Fide στὴν ἔκφραση τῶν δράσεων καὶ σκέψεων τοῦ Ἀβραάμ².

Στὴν Ἰταλία τὸ Βιβλικὸ δράμα δὲν ἦταν τόσο πολὺ τοῦ συρμοῦ ὅσο στὶς πιὸ βορεινὲς χῶρες, ἀλλὰ ὑπάρχουν μερικὰ παραδείγματα. Δὲν ἔχω ὑπόψη ἐδῶ τὸ «Rappresentazione di Abramo ed Isaac» τοῦ Feo Belcari, ἀφοῦ ἀνήκει αὐτὸ τὸ δράμα σὲ μιὰ πιὸ παλαιὰ ἐποχὴ — γράφτηκε πιθανῶς τὸ 1440 —, ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Luigi Grotto, «Lo Isach», ποῦ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1586³. Καὶ μ' ὄλον ποῦ οἱ περισσότερες καὶ τῶν πιὸ περιεκτικῶν μελετῶν γιὰ τὸ δράμα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης δὲν κάνουν τὸν κόπο κἂν νὰ μνημονέψουν αὐτὸ τὸ ἔργο, ὁ «Isach» εἶναι πολὺ γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν μελετητῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας : ἀπὸ τὸ 1928 ξέρομε μὲ ἀπόλυτη σιγουριά πῶς τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ κρητικοῦ δράματος⁴.

---

1. Γιὰ τὸ βιβλικὸ δράμα καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. C. H. Herford, *Studies in the Literary Relations of England and Germany in the Sixteenth Century*, Cambridge 1886 (ἀναδημοσίευση : London 1966), Fr. Reckling, *Immolatio Isaac. Die theologische und exemplarische Interpretation in den Abraham - Isaac - Dramen der deutschen Literatur ins besondere des 16. und 17. Jahrhunderts*, Diss. Münster 1962, M. Roston, *Biblical Drama in England*, London 1968, R. H. Blackburn, *Biblical Drama under the Tudors*, the Hague 1971, Y. Le Hir, *Les drames bibliques de 1541 à 1600 : études de langue, de style et de versification*, Grenoble 1974.

2. βλ. π.χ. P. Keegstra, *Abraham sacrificant de Théodore Bèze et le théâtre Calviniste de 1550 à 1566*, den Haag 1928.

3. *Lo Isach. Rappresentazione nova di Luigi Grotto, Cicco d'Hadria*, in Venezia. Appresso Fabio e Agostin Zoppini Fratelli, MDLXXXVI. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκδόση στὴν ὁποία ἀναφέρεται στὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ. Ἄλλες γνωστὲς ἐκδόσεις εἶναι αὐτὲς τοῦ 1605 (Venezia), 1605 (Serravalle di Venezia), 1607 (Orvieto) καὶ 1612 (Venezia).

4. Αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη τὴν ὀφείλομε στὸ J. Mavrogordato, *The Greek Drama in Crete in the Seventeenth Century*, J. H. S. 48 (1928), σσ. 75 - 96 καὶ 243 - 246 (A postscript), βλ. καὶ Γ. Θ. Ζώρα, *Περὶ τὰς πηγὰς τῆς «Θουσίας τοῦ Ἀβραάμ», Ἀθήναι 1945.*

Δίνω μιὰ περίληψη τοῦ περιεχομένου. Ἀρχίζει τὸ δράμα μὲ τὴν παρουσίαση ἐνὸς ἀγγέλου, ποῦ ξυπνάει τὸν Ἀβραὰμ καὶ τοῦ ἀναγγέλλει τὴ θεϊκὴ προσταγὴ νὰ θυσιάσει τὸ μονάκριβο παιδί του. Ἀρχικὰ ὁ Ἀβραὰμ, συγκλονισμένος καὶ ζαλισμένος, παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ μὴ τοῦ ζητήσῃ κάτι τόσο φοβερό, μὰ σὲ λίγο ἀντιλαμβάνεται πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀρνηθεῖ νὰ ὑποκύψει στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ. Στὸ ἀναμεταξὺ ἔχει ξυπνήσει καὶ ἡ Σάρρα. Ὅταν τὸν ρωτᾷ αὐτὴ τί τρέχει, προσπαθεῖ νὰ κρύψει τὸ φοβερὸ μαντάτο, ἀλλὰ ἐπὶ τέλους πιεσμένος ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἐρωτήσεις τῆς τῆς ὁμολογεῖ τί ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτόν. Ἡ Σάρρα ξεσπᾷ σὲ γοερὸ θρήνο καὶ λιποθυμᾷ.

Φοβούμενος μήπως προσπαθῆσῃ ἡ Σάρρα νὰ τὸν ἐμποδίσῃ, σὰν συνέρθει, ὁ Ἀβραὰμ ἀποφασίζει νὰ φύγῃ ὅσο μπορεῖ πιδ γλήγορα. Σὲ λίγο ὅμως μιὰ δούλα τοῦ φέρνει τὸ μήνυμα ὅτι ἔχει συνέρθει ἡ Σάρρα καὶ ζητᾷ νὰ τὸν δεῖ. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ ἐκτενὴ καὶ ὀδυνηρὴ συζήτηση τῶν δυὸ γονιῶν ἡ Σάρρα φαίνεται νὰ ὑποκύπτει στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Ἀβραὰμ ξυπνάει τὸν Ἰσαὰκ, κι ἔτσι οἱ δυὸ τους, συνοδευμένοι ἀπὸ δυὸ δούλους, ξεκινοῦν γιὰ τὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ, ὅπου πρόκειται νὰ γίνῃ ἡ θυσία. Ἡ Σάρρα παραμένει στὸ σπίτι, ἀπαρηγόρητη.

Μετὰ τρεῖς μέρες φτάνουν στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ὅπου ἀφήνουν τοὺς δυὸ δούλους. Μόνον ὅταν ἔχουν φτάσει στὴν κορφὴ, ὁ Ἀβραὰμ ἀποκαλύπτει τελικὰ στὸν Ἰσαὰκ τὴ φρικτὴ ἀλήθεια. Ὑστερα ἀπὸ ἓνα ἐκτεταμένο διάλογο ὁ Ἰσαὰκ συγκατανεῖ, ἀλλὰ τὴν τελευταία στιγμὴ, σὰν σηκώνει τὸ μαχαίρι ὁ δυστυχὴς πατέρας, παρουσιάζεται πάλι ὁ ἄγγελος καὶ τοῦ λέει πὼς ἔχει περάσει ἡ δοκιμασία. Προσευχὴς εὐχαριστίας προσφέρονται καὶ ἀντὶ γιὰ τὸν Ἰσαὰκ θυσιάζεται ἓνα κριάρι ποῦ βρίσκεται στοὺς θάμνους. Γεμάτοι ἀπὸ εὐγνωμοσύνη καὶ χυρὰ ὁ πατέρας καὶ ὁ γιὸς κατεβαίνουν γλήγορα καὶ ἀποστέλλουν ἓνα ἀπὸ τοὺς δούλους ἐμπρὸς γιὰ νὰ μάθῃ τὸ χαρμόσυνο ἄγγελμα καὶ ἡ Σάρρα. Ὅταν τελικὰ φτάνουν οἱ ἴδιοι, ἀκολουθεῖ μιὰ πανηγυρικὴ σκηνή, στὴν ὁποία ὅλοι μαζί εὐχαριστοῦν τὸ Θεὸ γιὰ τὴν εὐσπλαχνία του.

Μαθαίνοντας ὅμως ὅτι ἡ παραπάνω περίληψη ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἔργο «Lo Isach» καὶ γιὰ τὴ «Θυσία», μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες θ' ἀποροῦν ἂν μπορεῖ νὰ ἔχει ἐνδιαφέρον ἓνα δράμα ποῦ φανερὰ μεταφράστηκε ἀμέσως ἀπ' τὰ Ἰταλικά. Οἱ περισσότερες τῶν Ἱστοριῶν τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὅμως ἀπαντοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἀπορία κάπως ἔτσι : «Καὶ βέβαια ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί ἡ «Θυσία» οὔτε μετάφραση εἶναι οὔτε καὶ θολὴ καὶ ἀνιαρὴ μίμηση τοῦ Ἰταλικοῦ δράματος. Εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐλεύθερη διασκευή, στὴν ὁποία ἓνα πλῆθος περιττῶν στοιχείων παραλείφθηκε ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ποιητὴ ποῦ χρησιμοποίησε ἐλεύθερα τὴ φαντασία του».

Ὑπάρχουν πραγματικὰ διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο δράματα. Μὰ θέλει νὰ πεῖ αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μποροῦμε νὰ θεωροῦμε τὴ «Θυσία» σὰν ἓνα ἐντε-

λῶς καινούργιο ἔργο, καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀκόμα, σὰν ἓνα ἐντελῶς ἑλληνικὸ ἔργο; Ἡ ἐρώτηση αὐτὴ μοῦ ὑπενθυμίζει αὐτὸ ποῦ εἶπε ὁ Σπύρος Μελάς γιὰ τοὺς ποιητὲς ποῦ ζοῦσαν τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας : «Γι' ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα μονάχα τὰ πόδια τῆς πνευματικῆς ἀριστοκρατίας βρίσκονται σ' αὐτὰ τὰ νησιά. Τὸ κεφάλι τῆς ἦτανε στὴν Ἰταλία»¹, καὶ «...τὰ δημιουργήματά τῆς μοιάζουν ἀποκομμένα ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴ συνέχειά τῆς στὰ μαῦρα χρόνια, ποῦ ἀκολούθησαν τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης»².

Μὰ πῶς νὰ ἀποδείξουμε ὅτι σχετικὰ μὲ τὴ «Θυσία» τουλάχιστον ὁ Μελάς δὲν ἔχει δίκιο, ὅτι μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὑπάρχουν πραγματικὰ στοιχεῖα ποῦ εἶναι μᾶλλον ἑλληνικὰ παρά ἰταλικά; Δὲ φτάνει τότε νὰ δώσουμε καταλόγους ἀπὸ παρόμοια καὶ ἀνόμοια χωρία στὰ δύο ἔργα καὶ ν' ἀποστομίσουμε ἐκτιμητικὲς κρίσεις σὰν π.χ. «Ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν Grotto λόγῳ τῆς μεγάλης του κατανόησης τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ λόγῳ τῆς ψηλῆς λυρικῆς ποιότητος τοῦ στίχου του». Πρέπει νὰ κάμει κανεὶς μιὰ μεθοδικὴ διερεύνηση, συγκρίνοντας τὰ δύο ἔργα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ δομὴ τους. Μονάχα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μποροῦμε ν' ἀνακαλύψουμε τί κατεῖχε τοὺς δύο ποιητὲς, τί τοὺς παρακινούσε, ποιὲς ἦταν οἱ προθέσεις τους, καὶ πιὸ σπουδαῖο ἀκόμα, ποιὲς εὐσυνείδητες ἀλλαγὲς εἰσήχθησαν ἀπὸ τὸν κρητικὸ ποιητὴ.

Μιὰ χρήσιμη μέθοδος εἶναι αὐτὴ ποῦ μᾶς προσφέρει ὁ Brown³ : «We need only accompany the advance of the dramatist's action by asking ourselves a few of the questions which, by his solutions of them, the playwright confesses he has asked himself». Καὶ εἴμαστε πραγματικὰ τυχεροὶ ποῦ ξέρομε τὴν ἰδιαίτερη πηγὴ τοῦ κρητικοῦ ποιητῆ, γιὰτί ἔτσι, συγκρίνοντας τὸ ἔργο του μὲ τὸ δράμα τοῦ Grotto, μὲ τὴν παράδοση γενικά, καὶ μὲ ἄλλες διασκευὲς τῆς ἴδιας ἱστορίας, μποροῦμε νὰ βροῦμε πολὺ εὐκόλα τις ἐρωτήσεις ποῦ ρώτησε καὶ νὰ δοῦμε ἂν «κᾶηκε τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸν ἥλιο τῆς Ἰταλίας ἢ τῆς Κρήτης».

Ἐποῦ μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀρθροῦ δὲν μπορῶ βέβαια νὰ δώσω μιὰ πλήρη σύγκριση τῶν δύο ἔργων, θὰ περιορισθῶ στὸ νὰ κάμω λίγες παρατηρήσεις πάνω σὲ στοιχεῖα τῶν ρόλων τῆς Σάρρας, τῶν δούλων, τοῦ Ἰσαάκ, καὶ τελευταῖα τοῦ Ἀβραάμ.

Ἡ Σάρρα. Ὅταν λαβαίνει ἐνεργὸ μέρος στὸ δράμα ἢ Σάρρα, ἀνοίγεται μιὰ καινούργια διάσταση : μπαίνει στὴ σκηνὴ ἢ μάνα τοῦ παιδιοῦ, κι ἔτσι ὁ

1. Ὁ Ἐρωτόκριτος τοῦ Κορνάρου, Ἑλλ. Δημ. 9 (1952), σ. 646.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 645.

3. John Mason Brown, *The Art of Playgoing*, New York 1936, σ. 110.

Ἄβραάμ ἔχει νὰ περάσει ἓνα ἄλλο ἀκόμα ἐμπόδιο. Ἡ ἐμφάνιση αὐτὴ γίνε-
ται ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέρουσα, σὰν ἀντιληφθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει
ἐδῶ τὸ ὑποστήριγμα τῆς Βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῶν περισσότερων ἀπ' τὴς
θεολογικῆς - ἐρμηνευτικῆς παραφράσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πρέπει νὰ δη-
μιουργήσει ἀνεξάρτητα. Αὐτὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ λόγος πού ἔχουμε νὰ περι-
μένουμε τὴν ἐμφάνιση τῆς Σάρρας στὴ σκηνὴ μέχρι τὸ μᾶλλον πρόσφατο
γαλλικὸ μυστήριον «Le Sacrifice de Abraham a huit personnages»¹ καὶ τὸ
λεγόμενον «Μυστήριον τοῦ Dublin»². Σ' αὐτὰ τὰ ἔργα ὁμως δὲ μαθαίνει τί
ἔχει νὰ γίνῃ μὲ τὸ παιδί της, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ πολλὰ ἄλλα, πιὸ πρόσ-
φατα, γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ ἔργα. Τὰ μοναδικὰ δράματα πού ξέρω, ὅπου
μαθαίνει τὸ σκοπὸ τοῦ ἀγγελικοῦ μαντάτου εἶναι «Die Opferung Isaac»,
γραμμένο τὸ 1533 ἀπὸ τὸν Hans Sachs³, τὸ ἔργο τοῦ Luigi Grotto καὶ ἡ
«Θυσία». Καί, τελικὰ ὑπάρχουν κάτι ὁμιλίαι στὴς ὁποῖες παρουσιάζεται
ἡ Σάρρα μ' ἓνα πλαστικὸ θρῆνο (ἓνα θρῆνο δηλ. πού θὰ εἶχε ἐκστομίσει,
ἂν εἶχε εἰδοποιηθεῖ γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ μαντάτου ἀπ' τὸν Ἄβραάμ),
ἰδιαιτέρως αὐτὲς τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ τῆς Νύσ-
σης, πού φανερά μιμεῖται τὸν ἄλλο, καὶ τελικὰ βρῖσκομε τὴν ἴδια Σάρρα
στὸ Κοντάκι «Εἰς τὸν Ἄβραάμ» τοῦ Ρωμανοῦ.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Σάρρα ὅπως παρουσιάζεται στὴ «Θυσία» εἶναι
τὸ ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ Σάρρα πού συναντοῦμε στὴς ἄλλες
πηγές. Μέσα σ' αὐτὲς πραγματικὰ ἀντιστέκεται στὸν Ἄβραάμ. Στὸ Κοντά-
κι τοῦ Ρωμανοῦ, π.χ. λέει στὸν Ἄβραάμ (ζ' 6-8)² :

*ὁ πρόωγν δι' ἀγγέλον τόκον τούτου σημάνας
τὸν φόνον μοι ἀδθις ὡσὰν θέλη δηλώσει
οὐ πιστεύω σοι τὸ τέκνον, οὐ δώσω σοι,*

καὶ στὸν Ἰσαὰκ (θ' 6) :

φονεύσει με πρόωγν, εἴτα οὕτως σε φονεύσει.

Ὁ Grotto μᾶς παρουσιάζει μιὰ Σάρρα στὸ ἴδιο σχῆμα : καὶ αὐτὴ δὲν
ἐμπιστεύεται τὸν ἄντρα της καὶ τὸν προκαλεῖ ἀνοικτὰ, λέγοντας (III.2.17 - 9) :

1. Τὸ κείμενον βρῖσκεται στὸ : James de Rothschild, Le mistère du Viel Testament, vol. II, Paris 1877, σσ. 18 - 78.

2. R. B r o t a n e k, Ein mittelenglisches Misterium aus einer Dubliner Handschrift, Anglia 21 (1899), σσ. 21 - 55.

3. H a n s S a c h s, Tragedia, mit neun Person zu agirn. Die Opferung Isaac : Das dritt und letzt Buch. Sehr herrliche schöne Tragedi, Comedi und Schimpfspil, Nürnberg 1561.

4. Sancti Romani Melodi Cantica Cantica genuina, ed. P. M a a s - C. A. T r y - p a n i s, Oxford 1963.

*Tu credi dunque ch'io già mai patisca?
Tu credi ch'io ti creda che 'l Signore
t'abbia mai comandato che...*

και (29 - 30) :

*Se tu di sangue sei tanto bramoso,
trapasso il petto mio ch'io t'offro ignudo.*

Ἐπολογίζοντας τις περιστάσεις μπορεί νὰ καταλάβει κανεὶς γιατί ἡ καημένη συμπεριφέρεται μὲ τόσο πολὺ πάθος, ἀλλὰ δὲν μπορεί κανεὶς παρὰ νὰ ἀπορεῖ γιὰ τὸ τί σχέσεις νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς δυὸ συζύγους.

Ἡ κρητικὴ Σάρρα εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ : ἐμπιστεύεται καὶ ἀγαπᾷ τὸν Ἀβραάμ. Δὲ θέλει νὰ πεί αὐτὸ ὅτι δὲν προβάλλει ἀντίσταση, μὰ ἡ διαφορὰ εἶναι πὼς μάχεται γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ της, ὄχι κατὰ τὸν ἄντρα της. Κοὶ αὐτὴ μαίνεται μ' αὐτόν, ἀλλὰ δέστε πὼς τὸ κάνει ὁ κρητικὸς ποιητὴς : "Ὅταν στέκονται οἱ δυὸ γονεῖς κοντὰ στὸ κρεβάτι τοῦ Ἰσαάκ κι ἡ Σάρρα ξεσπᾷε στὰ κλάματα, ὁ Ἀβραάμ τὴν παρακαλεῖ, λέγοντας (427-430)¹ :

*Μὴ θέλεις μὲ τὸ κλάμμα σου νὰ τοῦ ξεφανερῶσεις
τέτοιο μυστήριον φοβερὸ καὶ νὰ τὸ θανατώσεις
μὰ σιγανὰ τὸ ξόπνησε, τὸ κλάμμα σκόλασέ το,
μὲ τὰ κανάκια ντύσε το κι ἀποχαιρέτησέ το.*

Σὰν ἀκούει αὐτὰ τὰ λόγια, δὲ συγκρατιέται πιά : γίνεται ἔξω φρενῶν καὶ ἀπαντᾷ (431 - 432) :

*Ποιὸ πρόσωπο καὶ ποιά καρδιὰ νὰ δυνηθεῖ νὰ χῶσει
τέτοιο μυστήριον φοικτό, νὰ μὴν τὸ φανερώσει ;*

Πηγαίνει ὁμως ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο, γιατί κάνοντας πὼς ὑπακούει στὴν παράκληση τοῦ ἄντρα της συνεχίζει, μὲ λόγια γεμάτα ἀπὸ εἰρωνεία (433 - 436) :

*Ξόπνησε, κανακάριον κι ἀκριβαναθρεμένο,
νὰ πᾶς εἰς τὴν ξεφάντωση, ποὺ σ' ἔχουν καλεσμένο.
Ντύσου, νὰ βάλεις σκολινὰ, ροῦχα τοῦ μισσεμοῦ σου
καὶ ν' ἀκλουθᾷς τοῦ Χάρου σου, ἀμ' ὄχι τοῦ κυροῦ σου.*

Μιὰ ἀνείπωτη πικρία, μάλιστα καὶ φαρμάκι κρύβεται μέσα σ' αὐτὰ τὰ λόγια. Ἄς προσέξουμε λίγο μονάχα μία λέξη, «ξεφάντωση», ποὺ πρέπει νὰ

---

1. Χρησιμοποίηθ τὴν ἐκδοση τοῦ 1954 τοῦ Γ. Μέγα, φέρνοντας μόνο λίγες ὀρθογραφικὲς διορθώσεις.

έρμηνευθεί σαν «διασκέδαση, γιορτή (γάμου)». Και υπενθυμίζω στὸν ἀναγνώστη αὐτὰ ποὺ εἶπε ἡ Margaret Alexiou σχετικά μ' αὐτὸ τὸ μοτίβο, δηλ. πὼς «there is a close connection between marriage and death, which has a long history in Greek tradition», πὼς «there is a sustained parallel in the ritual of the two ceremonies of wedding and funeral»¹, καὶ πὼς «those who died young were dressed in wedding attire»², καὶ θυμόμαστε αὐτὰ ποὺ εἶπε ἡ Σάρρα στὸ γιό της, δηλ. νὰ ντυθεῖ τὰ σκολινά του.

Δὲ μιλάω ἰδιαιτέρως γι' αὐτὸ τὸ χωρίο, γιατί σ' αὐτὸ ἐπὶ τέλους βρίσκουμε ἓνα μοτίβο ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει μιὰ γνήσια ἑλληνικὴ προέλευση. Εἶναι ἀπλῶς ἡ πρώτη φορὰ ποὺ χρησιμοποιεῖται αὐτὸ τὸ μοτίβο τοῦ γάμου - θανάτου στὸ ἔργο : ξαναπαρουσιάζεται ἐπανειλημμένως σὲ ἀποχρώσεις ποὺ ὄλο ἐναλλάσσονται, στὰ λόγια τῆς Σάρρας στὸν Ἰσαάκ, στὸν Ἀβραάμ, στὰ λόγια τοῦ Ἀβραάμ στὸν Ἰσαάκ, στοὺς δούλους, καὶ στὸ τέλος καὶ στὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰσαάκ, ὅταν σχεδὸν κατηγορεῖ τὸν πατέρα του γιὰ ἀπάτη³. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα μοτίβο, μὰ γίνεται θέμα ποὺ σκιαγραφεῖται στὸ φόντο κι ἔτσι ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς «δράσης — στὸ βάθος»⁴.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὴ Σάρρα, ποὺ φαινομενικὰ τουλάχιστον πέφτει ἔξω ἀπ' τὸ ρόλο της, ὅταν στὴ σκηνὴ ποὺ ἀναφέραμε λίγο πιὸ πάνω μαίνεται κατὰ τοῦ ἀντρα της. Στὴν πραγματικότητά ὅμως κάνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο : μένει ἐντὸς τοῦ χαρακτήρα της, δηλ. τοῦ χαρακτήρα τῆς μάνας ποὺ ἀγαπάει καὶ παθαίνει. Ὁ ποιητὴς δεῖχνει φανερὰ τὴ βαθιὰ ψυχολογικὴ σύλληψή του τοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ στὸ γεγονὸς ὅτι ἔβαλε αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ἀμέσως μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Σάρρας στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, στὴ στιγμὴ ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ δράμα βλέπει πραγματικὰ τὸ παιδί της. Πρῶτα - πρῶτα ἡ Σάρρα εἶναι μάνα. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ἀποκαλέσει σχεδὸν στενοκέφαλη, ἀφοῦ βλέπει μόνο καὶ μόνο τὸ παιδί της. Μᾶς υπενθυμίζει συνεχῶς αὐτὴ τὴν ἄλλη μάνα τῆς Χριστιανικῆς παράδοσης, τὴν Παναγία, τὴ μάνα τοῦ Χριστοῦ.

Αὐτὸ μᾶς φέρνει σ' ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ συσχετίζεται στενῶς μὲ τὸ

1. M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974, σ. 58.

2. Ἐνθ' ἄν., σ. 120. Βλ. σχετικά καὶ M. Alexiou - P. Drönke, *The Lament of Jephtha's Daughter : themes, traditions and originality*, *Stud. Med.* 12 (1971), σσ. 843 - 844 καὶ 846 - 851.

3. Βλ. τοὺς στίχους 433, 435, 436, 446, 447, 448, 461 - 464 (Σάρρα), 460, 491 - 492, 508, 618 (Ἀβραάμ 533, 797, 868 (Ἰσαάκ).

4. Γι' αὐτὸ τὸν ὄρο βλ. Th. F. van Laan, *The Idiom of Drama*, Cornell Un. Press, Ithaca and London 1970, σ. 116 : «Therefore he (= ὁ συγγραφεὴς) unavoidably creates an action of depth consisting of the abstractions, emotional impressions, general ideas, analogous experiences, mythic parallels and cosmologies in relation to which the characters and their affairs must be seen». Βλ. καὶ σσ. 148 - 149 καὶ 155.

χαρακτήρα της Σάρρας, δηλ. τὸ μοιρολόγι πού ἐκστομίζει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης συνάντησης μὲ τὸν ἄντρα της (ὅταν ἔχει συνέλθει). Λέει τὸ μοιρολόγι αὐτό, μὲ διακοπὲς ἀπ' τὸ μέρος τοῦ Ἰβραάμ, κάπου στὸ «δωμάτιο» ἃς ποῦμε (στ. 339 - 60), σ' ἓνα μέρος πιὸ κοντὰ στὸ κρεββάτι τοῦ Ἰσαάκ (στ. 375 - 90), καὶ δίπλα στὸ κρεββάτι του (στ. 407 - 26). Στὴν ἀπόσταση πού τὴ χωρίζει ἀπ' τὸ παιδί της διακρίνεται ἓνας παραλληλισμὸς πρὸς τὸ χρονικὸ διάστημα ὡς πρὸς τὰ γεγονότα πού ἔχει ὑπόψη. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ μοιρολογιοῦ ἀφορᾷ τὸ μέλλον : Βλ. π.χ., τοὺς στίχους 347 - 348 :

*Ὁφου, παιδί τσ' ὄπακοῆς, πού μέλλεις νὰ στρατέψεις ;
ἔς ποιὸν τόπο σ' ἐκαλέσασι νὰ πᾶς νὰ ταξιδέψεις ;*

Καὶ θυμόμαστε αὐτὰ πού λέει ἡ Μαρία στὸ δικό της παιδί στὸ θρῆνο της, π.χ. στὸ Κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ (α' 4) :

Ποῦ πορεύῃ, τέκνον ; τίνος χάριν τὸν ταχὺν δρόμον τελείεις ;

Λίγο ὕστερα ἡ Σάρρα συνεχίζει (357 - 360) :

*Τάσσω σου, ὑγιέ μου, τὸν καιρὸ πού θέλω ἀκόμη ζήσει,
νὰ μὴν ἀφήσω κοπελλιοῦ γλώσσα νὰ μοῦ μιλήσει,
μὰ νὰ θωροῦν τὰ μάτια μου πάντα στῆς γῆς τὸν πάτο,
καὶ νὰ θυμοῦμαι πάντοτε τὸ σημερινὸ μαντάτο.*

Στὸ δεύτερο μέρος θυμᾶται τὸ παρελθὸν καὶ ἀρχίζει (375 - 380) :

*Ἐνιὰ μῆνες σ' ἐβάσταξα, τέκνο μου, καναάρη,
ἔς τοῦτο τὸ κακορρίζικο καὶ σκοτεινὸ κουφάρι.
Τρεῖς χρόνους, γιέ μου σοῦ ἴδιδα τὸ γάλα τῶ βυζῶ μου
κι ἐσύ ἴσουε τὰ μάτια μου κι ἐσύ ἴσουε τὸ φῶς μου.
Ἐθώρουν κι ἐμεγάλωνες ὡσὰ δεντροῦ κλωνάρι
κι' ἐπλήθηνες στὴν ἀρετή, στὴ γνώση καὶ στὴ χάρη.*

Καὶ στὸ τρίτο μέρος, σὺν στέκεται δίπλα στὸ κρεββάτι τοῦ Ἰσαάκ καὶ τὸν βλέπει, σκέφτεται μονάχα τὸ παρὸν (407 - 410) :

*Ἐπὰ ἔν' τὸ φῶς ὀπού ἔβλεπα, ἐπὰ ἡ γλυκειά μου ζήση,
τὰ μάτια τὰ δὲν ὄρισεν ὁ πλάστης νὰ μ' ἀφήσει·
ἐπὰ ἔν' τ' ἀφτούμενο κερὶ πού μελετᾶς νὰ σβύσεις
καὶ τὸ κορμὶ ὀπού ζητᾶς νὰ κακοθανάτσεις.*

Ἡ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη της τὸ κοντινὸ παρελθόν, τόσο κοντινὸ πού γίνεται παρὸν (419 - 424) :

*Ὀλόχαρον ὀπὲς ἀργὰς σ' ἤθεκα, καλογιέ μου,
καὶ μὲ χαιράμετη καρδιὰ ἤμουν παρὰ ποτέ μου·*

*ἤστεκα κι ἐκαμάρωνα τοῦ ὕπνου σου τὴ ζάλη
κι ἐρέγουμον νὰ σὲ θωρῶ κι εἶχα χαρὰ μεγάλη.
Ἐποκοιμούσου, τέκνο μου, παίζοντας μετὰ μένα,
ἔς πολλὴ χαρὰ ἐθρίσκουμον παρὰ ἄνθρωπο κανένα.*

Καὶ τελικὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀρχικὴ τῆς προσφώνηση καὶ λέει (425 - 426) :

*Καὶ τώρα ποιά ἔν' ἡ ἀφορμὴ καὶ θέλεις νὰ μ' ἀφήσεις
ὀλότυφλη καὶ σκοτεινὴ, τοῦ πόνου καὶ τῆς κρίσης ;*

Λίγοι ἀπ' τοὺς στίχους ποὺ ἀνάφερα συναντιοῦνται καὶ στὸ δράμα τοῦ Grotto, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ δομὴ ἐνὸς τριμεροῦς θρήνου εἶναι ἓνα ἐντελῶς καινούργιο δημιούργημα. Πρωτότυπο ὅμως δὲν εἶναι : οἱ μελέτες γιὰ τὸ θρήνο τῆς Margaret Alexiou¹ μᾶς δείχνουν πὼς ἡ χρῆση αὐτῆς τῆς δομῆς στὸ θρήνο εἶναι κάτι πολὺ παλαιὸ στὴν ἑλληνικὴ παράδοση. Τὴ βρίσκει στὴν ἀρχαία τραγωδία, καὶ συναντᾶει ἀπομεινάριά της, ὄχι μόνον στὰ ἔργα τοῦ Ρωμανοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ πιὸ πρόσφατους θρήνους τῆς Παναγίας, καὶ τελικὰ καὶ μέσα σὲ σύγχρονα μοιρολόγια.

Οἱ Δοῦλοι. Στὰ μυστήρια οἱ δυὸ δοῦλοι ποὺ μᾶς ἀναφέρει ἡ «Γένεσις» παραλείπονται συνήθως, ἐνῶ στὰ βιβλικὰ δράματα εἶναι πάντα παρόντες. Ὁ ρόλος τους εἶναι ἀσήμαντος : τὸ μόνον ποὺ ἔχουν νὰ ποῦν εἶναι «Ναί, ἀφέντη», «Ὁχι, ἀφέντη», καὶ τὸ μόνον ποὺ ἔχουν νὰ κάμουν εἶναι νὰ ἐγκαταλείψουν στὴ ρίζα τοῦ βουνοῦ, γιὰ νὰ μὴν κάμουν, δοῦλοι ποὺ εἶναι, τίποτα ἀπερίσκεπτο ὅπως μᾶς λένε οἱ Πατέρες στὶς ὁμιλίες τους.

Ὁ Grotto τοὺς μεταχειρίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, σὰν δούλους. Μόνον μιὰ φορά, στὴν πέμπτη σκηνὴ τῆς τρίτης πράξης, τὴ στιγμὴ ποὺ τοὺς ἔχουν ἀφήσει μόνους τους ὁ Ἀβραάμ κι ὁ Ἰσαάκ, ζωντανεύουν λίγο. Ὁ ἓνας ρωτᾶει τὸν ἄλλο ἂν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ τί τρέχει. Γιατί ἦταν τόσο λυπημένη ἡ ἀφέντρα καὶ γιὰ ποιὸ λόγο δὲν μποροῦσε ὁ Ἀβραάμ νὰ κοιτάξει τὸ γιό του χωρὶς δάκρυα, σὰν ταξίδευαν γιὰ τὸ βουνό ;

Μετὰ 25 στίχους μὲ τέτοιες ἀπορίες ἀποφασίζουν πὼς δὲν μποροῦν νὰ τίς λύσουν καὶ ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ ξαπλωθοῦν στὸν ἴσκιο τῶν θάμνων, καὶ κάνουν ἀναλόγως.

Οἱ ὑποψίες ποὺ ἐκφράζονται ἀπ' τοὺς δούλους μποροῦν νὰ εἶναι μιὰ ἐφεύρεση τοῦ Grotto. Ὁ κρητικὸς ποιητὴς ὅμως τίς ἔκαμε ἀποδοτικές. Ἀπὸ δραματικὴ ἀποψη ἡ σκηνὴ τοῦ Grotto δὲν προσφέρει τίποτα. Τώρα ποὺ

---

1. The Ritual Lament in Greek Tradition, Cambridge 1974, σσ. 131 κ.έ., ἰδίως 133, 142 - 143 καὶ 144 - 145.

έχει φύγει ό Άβραάμ δέν μπορούν νά κάμουν τίποτα μ' αὐτὲς τίς ὑποψίες, δέν μπορούν νά προσπαθήσουν ν' ἀλλάξουν τὴν πορεία τῶν γεγονότων. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐκδήλωση ἀδιαφορίας στο τέλος τῆς σκηνῆς δέν χρησιμοποιεῖται μὲ ἀποδοτικό τρόπο : ἡ ἀδιαφορία αὐτὴ δέν παίζει κανένα ρόλο στὶς ἐπόμενες πράξεις, κάτι ποὺ θὰ μπορούσε νά περιμένει κανεὶς. Ὁ κρητικὸς ποιητὴς, ποὺ μπορεῖ νά σκέφτηκε σὰν ἐμᾶς, ἀκολούθησε τὸν ἀντίθετο δρόμο : Ξανάπλασε τὴ σκηνὴ μὲ ἐξαίρετα ἀποδοτικό τρόπο μὲ τὸ νά τὴ μεταφέρει σ' ἓνα σημεῖο ποὺ βρίσκονται ἀκόμη μαζὶ οἱ δούλοι μὲ τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ κι ἐπίσης μὲ τὸ νά τὴν ἐπεκτείνει σχεδὸν στὶς διαστάσεις μιᾶς πράξης. Ἐτσι δημιούργησε ἓνα ἀπ' τὰ πιὸ ἀποδοτικά καὶ σημαντικά ἐπεισόδια ὄλου τοῦ δράματος : Τὴ σύγκρουση τοῦ εὐλαβοῦς Ἀβραάμ μὲ τοὺς ἐξ Ἰσου εὐλαβεῖς, μὰ πραγματιστικούς του δούλους. Πρέπει νά τὸ δημιούργησε ἔτσι γιὰ δυὸ λόγους : γιὰ σκοποὺς σχετικούς μὲ τὴ δραματικὴ δομὴ; ἔτσι δημιούργησε ἓνα κατακόρυφο στὴ μέση τοῦ δράματος, ὥστε νά γεμιστεῖ τὸ μεγάλο κενὸ στὴ μέση, ἓνα ἐλάττωμα ποὺ τὸ βρίσκομε σ' ὅλα τὰ ἄλλα δράματα γιὰ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ¹. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι ἀντιλήφτηκε ὁ ποιητὴς πὼς ὁ Ἀβραάμ στὴν ψυχικὴ ἐξέλιξή του δέν εἶχε φτάσει ἀκόμα τὸ ψηλὸ ἐπίπεδο, ἀναγκαῖο ν' ἀποκρούσει τὴ δοκιμαστικὴ ἐπίθεση ἐναντίον στὰ πατερικά του αἰσθήματα ποὺ εἶχε ἀκόμα νά ὑποφέρει, δηλ. τὴν ἀντιπαράσταση μὲ τὸ γιό του. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης μὲ τοὺς δούλους ὁ Ἀβραάμ φτάνει σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο.

Τὸ ἐπεισόδιο εἶναι ἀπόλυτα μοναδικό : δέν παρουσιάζεται σὲ κανένα ἀπ' τὰ ἄλλα δράματα. Εἶναι φανερό, νομίζω, πὼς ὡς ἄμεσο ἐλατήριο τῆς δημιουργίας πρέπει νά θεωρεῖται ἡ σκηνὴ τοῦ Grotto, ἀλλὰ ἴσως ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη πηγὴ. Σὲ μιὰ ὁμιλία τοῦ Ψευδοχρυσοστόμου ἀκοῦμε τοὺς δυὸ δούλους νά λογομαχοῦνε μὲ τὸν Ἀβραάμ. Ἡ συζήτησις αὐτὴ ὅμως εἶναι ἐξ Ἰσου πλαστικὴ μὲ τοὺς θρήνους τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Σάρρας σ' ἄλλες ὁμιλίαι, γιὰτὶ εἰσηγεῖται ἀπὸ τὴν ὑπόθεση : Φαντάσου τί θὰ γινόταν, ἂν δέν ἄφηνε πίσω τοὺς δούλους ὁ Ἀβραάμ! «Τίνα γάρ οἶε παρόντας τοὺς παῖδας λαβεῖν ἔννοιαν περὶ τοῦ δεσπότη, βλέποντας αὐτὸν ἀπλῶς οὕτως ὀρμῶντα πρὸς τὴν τοῦ ἡγαπημένου παιδὸς σφαγὴν; τίνας ἂν πρὸς ἑαυτοὺς λόγους εἰπεῖν;»². Μ' ὄλο ποὺ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῶν λόγων τοὺς διαφέρει ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ποὺ βάζει στο στόμα τους ὁ κρητικὸς ποιητὴς, μπορεῖ νά ἐπηρεάστηκε αὐτὸς ἢ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο. Μπορῶ νά προσθέσω πὼς, ἂν εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ, θὰ ἦταν μᾶλλον εἰρωνικὴ σύμπτωση νά χρησιμοποιήσῃ ἓνας δραματοῦργὸς ἓνα ἐπεισόδιο δανεισμένο

1. Βλ. W. F. Bakker, Structural Differences between Grotto's «Lo Isach» and «The Sacrifice of Abraham», Fol. Neohell. 1 (1975), σσ. 17 - 21.

2. CPG 56. 550.

ἀπὸ μιᾶ ὀμιλία πού ἔχει τὸν τίτλο : «Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις . . .».

Πρὶν ἀφήσουμε τοὺς δούλους στὸν τόπο τους, δηλ. στὴ ρίζα τοῦ βουνοῦ, θὰ ἤθελα νὰ κάμω μιὰ παρατήρηση ἀκόμα. Στὴ «Θυσία» οἱ δούλοι παρουν-σιάζονται σὰν μέλη τῆς οἰκογένειας, ἱκανοὶ νὰ βλέπουν πράματα καὶ ν' ἀναγνωρίζουν προσωπικὰ αἰσθήματα πού οἱ ἄλλοι προσπαθοῦν νὰ κρύψουν ἀπ' αὐτούς. Χρησιμοποιοῦνται, γιὰ νὰ φέρουν τὸν Ἀβραάμ στὸ πιὸ ὕψηλὸ ἐπίπεδο τῆς πίστεως, κάτι πού τοὺς ἔρχεται πολὺ φυσικό, ὅταν παρατηρεῖ κανεὶς τὴν προηγούμενη συμπεριφορά τους. Ὅλα αὐτὰ μοῦ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση καθαρὰ ἐλληνικῶν χαρακτηριστικῶν : πάντα ἐντυπωσιαζόταν ὁ κόσμος ἀπ' τὸν ἀβίαστο καὶ φυσικὸ τρόπο πού συναναστρέφονται στὴν Ἑλλάδα οἱ ψηλότερες καὶ χαμηλότερες κοινωνικὲς τάξεις. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρο νὰ κάμουμε λίγες ἔρευνες σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ στὴ μεσαιωνικὴ καὶ πρωτο - νεοελληνικὴ λογοτεχνία.

Ὁ Ἰσαάκ. Ἄν ἀναρωτιέται κανεὶς σὲ ποιά ἄποψη διαφέρουν ὁ Grotto καὶ ὁ κρητικὸς ποιητὴς στὴ μεταχείρησή τους τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἰσαάκ, μπορῶ νὰ τοῦ δώσω μιὰ σύντομη ἀπάντηση : ὁ Ἀβραάμ τοῦ Grotto θεωρεῖ τὸ γιό του κουτό, ἐνῶ ὁ κρητικὸς Ἀβραάμ γνωρίζει πὼς τὸ παιδί του εἶναι ἐξυπνο :

IV. I. 33 : *O poco accorto e troppo miser figlio . . .*

454 : . . . καὶ τὸ παιδί ναι φρόνιμο καὶ παραυτὸς γροικᾶ το.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία ὄλων τῶν σκέψεων καὶ ἐνεργειῶν τῶν δύο πατέρων. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν διαφορῶν πού προκαλοῦνται ἀπ' αὐτὸ τὸν βασικὰ διαφορετικὸ τρόπο προσέγγισης θ' ἀναφέρω δύο.

Στὸν «Isach» συναντοῦμε αὐτὸν τὸν κεντρικὸ χαρακτήρα γιὰ πρώτη φορὰ ὅταν ἀφυπνίζεται ἀπ' τὸν πατέρα του. Τὸν ἀκοῦμε πού λέει (III.3.23) : *Chi mi domanda?* καὶ ὅταν ἀπαντᾷ ὁ πατέρας του πὼς πρέπει νὰ φύγουν σύντομα, λέει (23) : *Hor hora.*

Καὶ τελικὰ παρουσιάζεται στὴ σκηνή, λέγοντας (41) : *Eccomi.*

Ἄν συμπεράνουμε πὼς εἶναι ἓνα πολὺ φρόνιμο καὶ ὑπάκουο παιδί, εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πού ἤθελε ὁ Grotto. Καὶ ὄχι μόνο αὐτός, ἀλλὰ ὅλοι οἱ συγγραφεῖς δραμάτων μ' αὐτὸ τὸ θέμα θεωροῦσαν τὴν ὑπακοὴν σὰν ἀπαραίτητο γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἰσαάκ. Γιατί; Γιὰ τὸν πολὺ φανερὸ λόγο πὼς ἔτσι γίνονται ὅλα πιὸ εὐκόλα : Τί νὰ κάμει ὁ Ἀβραάμ μ' ἓνα θῦμα πού εἶναι ἀπρόθυμο; Πιὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι πὼς στὴ Χριστιανικὴ σκέψη ὁ Ἰσαάκ εἶχε γίνει ἓνα ἀπ' τὰ πιὸ σπουδαῖα πρότυπα τοῦ Χριστοῦ.

Τί κάνει ὁ κρητικὸς ποιητὴς; Δὲ μεταχειρίζεται τὸν Ἰσαάκ σὰν ἦτανε δευτερεύων χαρακτήρας, μὰ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ δρόμους νὰ μᾶς τὸν ἀπεικονίσει σαφέστερα. Κι ἔτσι προσθέτει τρεῖς καινούργιες σκηνές : Στὴ μιὰ

ὁ Ἄβραάμ ξυπνάει τὸ γιό του (479 - 94), στή δεύτερη τὸν βοηθεῖ νὰ ντυθεῖ (507 - 14), καὶ στήν τρίτη ὁ Ἰσαάκ συναντάει τὴ μάνα του καὶ τὴν ἀποχαιρετίζει (525 - 44). Ἔτσι ἡ «Θυσία» κερδίζει πολὺ : Ἔχουν προστεθεῖ μερικὲς πολὺ ζωντανὲς σκηνές, πού ἔχουν πολλὴ δράση καὶ ἀφθονες ἀλλαγές ὁμιλητῶν· δημιουργοῦνται γιὰ τὸ ἀκροατήριο καινούργιες σφαῖρες ἐντασης, ἀκριβῶς στὴ στιγμὴ πού ἐλαττώνεται ἡ ἐνταση στὸ κύριο πεδίο δράσης : Ὁ ἀγώνας τοῦ Ἄβραάμ καὶ τῆς Σάρρας ἔχει τελειώσει καὶ ἡ ἀντιπαράσταση τοῦ Ἄβραάμ μὲ τὸν Ἰσαάκ δὲν ἄρχισε ἀκόμα. Πιὸ σπουδαῖο ἀπ' ὅλα οὗτ' ὅμως εἶναι πῶς ὁ ποιητὴς ἐπωφελεῖται ἀπ' αὐτὲς τὶς σκηνές γιὰ νὰ καταγράψει τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἰσαάκ. Εἶναι κανονικὸ παιδί. Δὲ θέλει νὰ ξυπνήσει καὶ εἶναι μόνο λίγο δύστροπο. Ἄμα ἔχει ξυπνήσει καλὰ - καλὰ, παίρνει τὴν πρωτοβουλία, ρωτᾷει δύσκολες καὶ ἐξυπνες ἐρωτήσεις, καὶ θέλει νὰ δεῖ τὴ μάνα του. Τὸν γνωρίζομε καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τὸν μεταχειρίζονται σ' αὐτὲς τὶς σκηνές οἱ γονεῖς του. Ὁ Ἄβραάμ εἶναι ὁ μέσος, κανονικὸς πατέρας, πού ἀγαπάει τὸ παιδί του, ἓνας ἄνθρωπος, ὄχι ὁ ὑπεράνθρωπος «ἀθλητὴς τῆς ὑπακοῆς» πού βλέπομε συχνὰ σ' ἄλλα δράματα. Εἶναι ἀδέξιος καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἰκανὸς νὰ ντύσει τὸ γιό του οὔτε τοῦ ἀρέσει νὰ τὸ κάνει. Καὶ βλέπομε τὴ Σάρρα, μὲ τὰ πιὸ ὁμορφα ροῦχα τοῦ παιδιοῦ της στὸ μπράτσο της, τὴ βλέπομε πού τρέμει καὶ κλαίει, κρυμμένη σὲ μιὰ γωνιά. Τὴ βλέπομε νὰ δίνει ἀχλάδια στὸν Ἰσαάκ νὰ τὰ φάει στὸ δρόμο καί, τελικὰ, τὴ βλέπομε νὰ φεύγει βιαστικά, ἀποφεύγοντας τὶς ἐρωτήσεις τοῦ γιοῦ της.

Προσθέτοντας αὐτὲς τὶς σκηνές, ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει πῶς θέλει νὰ βλέπομε τὸν Ἰσαάκ : Ὅχι σὰν ἓνα παθητικὸ χαρακτῆρα, σὰν ἓνα ἄβουλο θῆμα, ἀλλὰ σὰν κάποιον πού παίζει δικό του ρόλο, δηλ. τὸ ρόλο ἑνὸς παιδιοῦ, μὰ ἐπίσης τὸ ρόλο ἑνὸς μέλους τῆς οἰκογένειας πού συμμετέχει στὴ θυσία. Κάνοντας ἔτσι ὁ ποιητὴς δὲν τὸν βλέπει σὰν πρότυπο τοῦ Χριστοῦ : Δὲν ὑπάρχει κανένα ἴχνος τυπολογίας στὴ «Θυσία», ὅπως ὑπάρχουν ὄχι μόνο στὸ ἔργο τοῦ Grotto, ἀλλὰ καὶ στὰ περισσότερα ἀπ' τὰ δράματα πάνω σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Πόσο σημαντικὸ εἶναι γιὰ τὸν Ἄβραάμ (καὶ γιὰ τὸν ποιητὴ) πῶς αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ὁ γιός του κάνουν τὴ θυσία μαζί, γίνεται φανερὸ στὰ ἐξῆς χωρία. Ὅταν τὸν ρωτᾷει ὁ Ἰσαάκ γιὰ ποιὸ λόγο φεύγουν τόσο νωρὶς, ὁ πατέρας του τοῦ ἀπαντᾷει ὅτι τοῦ εἶπε ὁ Θεὸς νὰ πάει στὸ βουνὸ ἀμέσως (559 - 560) :

*Καὶ νὰ σὲ πάρω συντροφιά, νὰ δεῖς πῶς θυσιάζω,
νὰ πάρεις ξόμπλι ἀπὸ μέ, νὰ διάζεις τὰ διάζω.*

Ἔστερα λέει στὸν Ἰσαάκ πῶς θ' ἀφήσουν πίσω τοὺς δούλους (743) :

κι ἐγὼ κι ἐσὺ νὰ κάμωμε θυσία στὸ Θεό μας.

Όταν επί τέλους δέχεται και συγκατανεύει να θυσιαστεί, ο Άβραάμ φωνάζει σχεδόν από χαρά, λέγοντας (845) :

Τὸν ὄρισμό τ' Ἀφέντη μας τελειώνομε κι' οἱ δύο μας.

Και τελικά, όταν είναι έτοιμος να σφάξει τὸ γιό του, ο Άβραάμ τὸν παρακαλεῖ (937 - 938) :

*Χαμήλωσε τὰ μάτια σου, χάμαι στὴ γῆς συντήρα,
νὰ κάμωμε τὸ θέλημα τ' Ἀφέντη και Σωτήρα.*

Άς προσθέσω ακόμη ένα αποδεικτικό στοιχείο. Έχει σχέση με τὸ κεντρικό μέρος τῆς ἱστορίας, τὸ «akedah», τὴ σύνδεση (δέσιμο) τοῦ Ἰσαάκ. Δυὸ φορές ὁ Άβραάμ παρακαλεῖ τὸ γιό του νὰ ἐκτείνει τὰ χέρια του γιὰ νὰ δεθοῦν, μὰ δὲν ὑπακούει ὁ Ἰσαάκ. Ὑστερα ὁμως, ὅταν ἔχει μάθει πὼς ξέρει και ἡ μάνα του γιὰ τὴ θυσία, ἐκτείνει τὰ χέρια ἀπὸ μόνος του, λέγοντας (835 - 838) :

*Δέσε με, κῶρη μου, σφικτὰ και στάσου νὰ σοῦ δείξω,
ὄντας ταράσσω στὸ σφαγί, μὴ λάχει νὰ σ' ἀγγίξω
και πέσω 'ς τέτοιο πταίσιμο στὸν ἀποχωρισμό μου
και βρω τὸ βάρος στὴν ψυχὴ 'ς τὸ σφαλα στατικῶ μου.*

Ὁ Ἰσαάκ κάνει τὴ θυσία ἀπὸ μόνος του, τὸ θῦμα δέχεται.

Ἐπάρχει ὁμως και κάτι ἄλλο : Ὁ Ἰσαάκ ζητάει νὰ δεθεῖ σφικτὰ, ἀπὸ φόβο μήπως ἀντιδρώντας στὴ μαχαιριά κλωτσήσει και ἀντισταθεῖ κι ἔτσι ἀγγίσει τὸν πατέρα του. Και μ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ δημιουργοῦσε τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ θῦμα εἶναι ἀπρόθυμο.

Αὐτὸ τὸ μοτίβο τοῦ δέσιμου τοῦ Ἰσαάκ ἐμφανίζεται σὲ πολλὰ δράματα, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν τονίζεται τόσο πολὺ ὡς ἐδῶ. Ἐπάρχει μόνο μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐξαιρεση, τὸ Κοντάκιο «Εἰς τὸν Άβραάμ» τοῦ Ρωμανοῦ. Ἐκεῖ μέσα λέει ὁ Άβραάμ (1θ' 4 - 5) :

*«Πρῶτον» λέγων «δῆσω εἶτα φονεύσω,
μήποτε τούτου σκίσημα κωλύση μου τὸ ὄρημα».*

Και λίγους στίχους πρὶν ἀπ' αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Ἰσαάκ παρακαλεῖ τὸν πατέρα του νὰ τοῦ πεῖ ἂν εἶναι δικαιολογημένες οἱ ὑποψίες του μήπως εἶναι τὸ θῦμα αὐτὸς ὁ ἴδιος. Και γιὰ ποιὸ λόγο θέλει νὰ ξέρει; (1η' 7 - 8) :

*Ἐμὴ ἄκοντα σφάξης, ἴν' εὐπρόσδεκτον εὐρηγῆς
τὴν θυσίαν σου ἐμὲ τὸ τέκνον σου.*

Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποδείχνει πὼς τὸ Κοντάκιο αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ ποιητῆ μας. Πρέπει ν' ἀναγνωρίζουμε ὅτι, ἅμα ἔχει βρεῖ ἕνας

συγγραφέας τὸ θέμα του καὶ ἀρχίζει νὰ δουλεύει τὴν πλοκὴ τῆς ἱστορίας του, εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε μὲ κάποια ἀκρίβεια τὶς πηγὲς τῶν μοτίβων, θεμάτων καὶ ἐπεισοδίων ποὺ χρησιμοποιεῖ. Σὰν κάθε ἄνθρωπο, καὶ περισσότερο μάλιστα — ἀφοῦ θὰ διαβάξει περισσότερο — ὁ συγγραφέας «βρίσκεται σ' ἓνα ρεῦμα», δέχεται τὴν ἔμπνευσή του ἀπ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις τοῦ ἀνέμου. Συνεπῶς μπορούμε νὰ ὑποδείξουμε μόνο τὴν κατεύθυνση ἀπ' τὴν ὁποία φυσοῦν οἱ ἄνεμοι, ὄχι τὴν ἀρχικὴ πηγὴ. Καὶ τώρα ποὺ μιλοῦμε γιὰ τὸ μοτίβο τοῦ «πρόθυμου θύματος», μπορούμε ν' ἀποροῦμε ἐπίσης ἂν ἴσως φέρθηκε ἀπὸ ἄνεμο ἐρχόμενο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Σὰς θυμίζω τὰ πρόθυμα θύματα στὰ Ἀναστενάρια καὶ τὴ θυσία ποὺ κάνουν στὴ γορτὴ τοῦ Προφήτη Ἡλία¹. Περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀναλογιζόμαστε ἐκεῖνο τὸ θῦμα ποὺ ἔχει νὰ συγκατανέψει στὸ τραγούδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας, ὅπου ἡ γυναῖκα τοῦ ἀρχιτέκτονα παρασύρεται μὲ προφάσεις κάθε εἶδους, σὰν π.χ., ἓνα περίπατο ἢ ἓνα γάμο, καὶ πρὶν φύγει φοράει τὰ πιὸ ὀμορφά της ρούχα· ὅπου τὸ θῦμα, πρὶν θαφτεῖ ζωντανό, μετριάζει τὴν κατάρα ποὺ εἶχε ἐκστομίσει καὶ δέχεται².

Ὁ Ἀβραάμ. Ὅταν στὴν ἀρχὴ τοῦ δράματος παραγγέλλει ὁ ἄγγελος στὸν Ἀβραάμ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ κάμει, λέει κάτι ποὺ δὲ βρίσκεται σὲ κανένα ἄλλο ἔργο μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση (21) :

Μὴν ἀνιμένεις, Ἀβραάμ, πλὴν δεῦτερο μαντάτο...

Γιατὶ πρόσθεσε αὐτὸ ὁ ποιητής; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή : Περίπου 200 στίχους ὕστερα, μετὰ τὸν πρῶτο διάλογο τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Σάρρας, ὁ ἄγγελος παρουσιάζεται ξανά· τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ πάλι στοιχεῖο ποὺ εἶναι μοναδικό. Καὶ γιατί τῷ βρισκε ὁ ποιητής ἀναγκαῖο αὐτό; Γιατὶ χρειάζεται μιὰ σπρωξιὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ἀβραάμ : Χωρὶς αὐτὸ δὲ θὰ μπορέσει νὰ πάει τὸ μακρὸ δρόμο ποὺ τὸν θέλει νὰ πάει ὁ ποιητής, τὸ δρόμο πρὸς τὴν κορφή τοῦ βουνοῦ, ὥστε παρασυρμένος στὰ φτερά τῆς πίστεως του, ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ Ὀριγένης στὴν ὁμιλία του μ' αὐτὸ τὸ θέμα³, ν' ἀφήσει πίσω του τὰ κοσμικὰ καὶ ν' ἀνεβεῖ στὸ πιὸ ψηλὸ ἐπίπεδο τῆς «πνευματικότητας». Εἶναι μακρὸς αὐτὸς ὁ δρόμος. Καὶ ἔτσι ὁ Ἀβραάμ, σὰν ἔχει καταλάβει τί ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτόν, δὲν ξέρει τίποτ' ἄλλο νὰ κάμει παρὰ νὰ προσευχηθεῖ (91 - 94) :

1. Βλ. Κ. Ρωμαιοῦ, Κοντὰ στὶς ρίζες. Ἐρευνα στὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀθήνα 1959, σσ. 176 κ.έ.

2. Βλ. Ρωμαιοῦ, ἔνθ' ἄν., σ. 178, καὶ Γ. Μεγά, Τὸ Τραγούδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας, Λαογρ. 27 (1971), σσ. 110, 111, 131 καὶ 136.

3. In Genes. Hom. VIII : GCS 29, σ. 79, 30 - 1 : «... sed ad montem iubetur adscendere (sc. Abraham), scilicet ut fide elatus terrena derelinquat et ad superna conscendat.

*Κι ἐσύ, Θεέ, πού τ' ὤρισες, δὸς δύναμη κι ἐμένα,
νὰ κάμω τ' ἀνημπόρετα σήμερο μπορεμένα,
νὰ τότε δῶ ἄθος νὰ γενεῖ, νὰ μὴν ἀναδακρῶσω
καὶ τὴ θυσία ὀπὸ ζητᾶς σωστὴ νὰ σοῦ τὴ δώσω.*

Δὲν ξέρει ἀκόμα ποιὸς εἶναι ὁ σωστός τρόπος, πρέπει νὰ τὸν γυρέψει.
Στὸ τέλος ὅμως, ὅταν ἔχει τελειώσει πιά τὸ ἄγχος, τὸν ἔχει βρεῖ καὶ λέει
αὐτὸ πὸν μπορούμε νὰ ποῦμε τὸν ἐπίλογο (441 - 442) :

*Κι ὅ,τι τοῦ δώσεις τοῦ Θεοῦ, νά 'ναι ἀπὸ καρδιάς σου
τὴν ὀρεξή σου συντηρᾶ, ὄχι τὸ χάρισμά σου.*

Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀγῶνα τοῦ Ἀβραάμ, αὐτὸ εἶναι τὸ κεντρικὸ
νόημα ὅλου τοῦ δράματος.

Στὰ μυστήρια μὲ τοὺς λειτουργικοὺς - θρησκευτικοὺς σκοποὺς τοὺς
ὑπογραμμίζεται ἡ ὑπακοὴ τοῦ Ἀβραάμ, ὅπως γίνεται καὶ στὰ βιβλικὰ δρά-
ματα πὸν συγγράφονται λίγο ὕστερα ἀπὸ ρωμαιοκαθολικοὺς. Διαμαρτυ-
ρομένοι συγγραφεῖς πάλιν, παραδομένοι καθὼς ἦταν στὸ δόγμα τοῦ «Sola
Fide», τόνιζαν ἰδιαίτερως τὴν πίστη τοῦ Ἀβραάμ.

Καὶ ὁ Grotto, τί ἔκαμε; Ὁ δικός του Ἀβραάμ εἶναι ἕνας ἄνθρωπος
πὸν δὲν ἔχει νὰ ἀγωνίζεται τόσο πολὺ γιὰ νὰ φτάσει στὸ σημεῖο πὸν θυσιάζει
τὸ γιό του ἀπὸ μόνος του, ἀλλὰ τὸν σκοτώνει παρ' ὄλο πὸν δὲ θέλει νὰ
τὸ κάμει. Αὐτὴ εἶναι ἡ τυφλὴ ὑπακοὴ ἐνὸς σκλάβου πὸν συμμορφώνεται
χωρὶς νὰ ρωτήσῃ τίποτα· αὐτὸ εἶναι τὸ εἶδος ὑπακοῆς πὸν διασπειρότανε
ἀπὸ τὰ δόγματα τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.

Εἶναι πολὺ φυσικὸ πὸς καὶ ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κρητι-
κοῦ Ἀβραάμ εἶναι ἡ ὑπακοή. Σ' αὐτὸ τὸν ἐπίλογο πὸν εἶπαμε λέει ἐπίσης
(1129 - 1130) :

*ἀπόχει θάρρος στὸ Θεὸ κι ὀλπίζει στ' ὄνομάν του
ὡς βλέπεται νὰ μὴν ἐβγεῖ ἀπὸν τὸ θέλημάν του.*

Τὸ νόημα τῶν στίχων 1141 - 1142, πὸν εἶδαμε λίγο πρὶν, εἶναι πὸν
οὐσιαστικὸ, πὸν κεντρικὸ : «Ὁ Θεὸς δὲν κοιτάζει τόσο πολὺ αὐτὸ πὸν τοῦ
δίνει ὅσο τὸ πνεῦμα σου, τὴ διάθεσή του.

Ἀλλὰ τί εἶδος διάθεσης θέλει νὰ μᾶς δεῖξει λοιπὸν ὁ ποιητής; Εἶναι
ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραάμ πὸν ἀπαντᾷ τὴ ρώτησή μας, λέγοντας κάτι στὴ Σάρρα
πὸν φανερά κάνει τόσο μεγάλη ἐντύπωση σ' αὐτήν, ὥστε ν' ἀποδεχτεῖ τὴ
θυσία τοῦ παιδιοῦ τῆς ἀμέσως (391 - 394) :

*Μὴν τὰ λογιάζωμεν αὐτὰ, μέλλει του ν' ἀποθάνει·
οὐδ' ὄφελος οὐδὲ καλὸ τὸ κλάημα σου τοῦ κάνει,*

*μόνο βαρένεις τὸ Θεὸ καὶ χάρη δὲ μᾶς ἔχει
εἰς τὴ θυσία τὴν κάνομε, γιὰτ' ὄλα τὰ κατέχει.*

Πρέπει νὰ θυσιάζει κανεὶς μὲ χαρὰ καὶ χωρὶς κλάματα. Δὲν εἶναι καινούργια αὐτὴ ἡ ἰδέα : Ὁ Ὀριγένης τὴν ἐξέφραξε ¹, ὁ Βασίλειος τῆς Σελευκείας ἔκαμε τὸ ἴδιο ², καὶ ἐπίσης ὁ Ρωμανός. Στὸ Κοντάκιόν τοῦ Ὁ Ἀβραάμ λέει στὴ Σάρρα στὴν ἴδια κατάσταση (ιβ' 4 - 5) :

*μὴ σπιλώσης τὸ ὀλοκαύτωμα θρήνοις,
μηδὲ δακρύσης· μῶμον ἐπιθήσεις γὰρ τῇ θυσίᾳ μου.*

Ὁ Ἀβραάμ καταλαβαίνει ὅτι πρέπει νὰ κάμει τὴ θυσία χωρὶς δάκρυα. Ὑστερα ἀντιλαμβάνεται πὼς ὑπάρχει καὶ δεύτερη προϋπόθεση : Πρέπει νὰ θυσιάσει τὸ γιό του ἀπὸ μόνος του, μὲ τὴ θέλησή του. Στὴν ἀπάντησή του στὶς ἀντιρρήσεις ποὺ παρουσιάζονται ἀπ' τοὺς ὑπηρέτες τοῦ μᾶς δείχνει τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸ ψηλὸ ἐπίπεδο τῆς «πνευματικότητας» (706) :

κι ἀπ' ὅ,τι ὀρίσει κι ὅ,τι πεῖ ἄθροωπος μὴν τοῦ λείπει,

καὶ (716) :

κι ἄς κάμω τό 'πεν ὁ Θεὸς μὲ μπιστεμένο τρόπο,

καὶ (720) :

γιὰτ' ἔχω πάντα πεθυμιὰ ν' ἀρέσω τοῦ Θεοῦ μου.

Καὶ ἐπὶ τέλους φτάνει στὸ πῶ ψηλὸ ἐπίπεδο. ὅταν φωνάζει (725 - 726) :

*Καὶ πεθυμήσει τό 'θελα μόνος καὶ μοναχός μου
τὸ ζήτημα ποὺ μού 'καμεν ὁ Βασιλεὺς τοῦ κόσμου,*

καὶ (731 - 732) :

*Τῆς σάρκας τὰ πλανέματα ὀπίσω μου τ' ἀφίνω,
πάντα λογιάζω τὸν κριτήν, πάντα 'μαι μετ' ἐκεῖνο.*

Ὁ Ἀβραάμ ἔχει ξεπεράσει θλίψη καὶ πόνου, κι ἔτσι ἀφίνει ὑποχώρηση καὶ ὑπομονετικότητα πολὺ πίσω του καὶ ἀνεβαίνει στὸ ψηλὸ ἐπίπεδο ἐνὸς συνεργάτη τοῦ Θεοῦ, πού, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ὀριγένης, ἔχει τὴ «γνώση», ἓνα ἐπίπεδο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βλέπει τὴ σχετικότητα ὄλων τῶν πραγμάτων καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς λόφους τοῦ ἀνθρώπινου πόνου διακρίνει τὰ πανύψηλα βουνὰ τῶν σχεδίων τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ, τοῦ νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος συνεργάτης τοῦ Θεοῦ, αὐτὸ τὸ δόγμα τῆς συνεργασίας πάντοτε ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια δόγματα τῆς Ὀρθοδοξίας, μὰ παρουσιαζόταν μὲ ἰδιαίτερο ζήλο σ' αὐτὴν τὴν

1. GCS 29, σ. 82, 15 - 21 καὶ σ. 85, 20 - 25.

2. PG 85, σ. 108C.

περίοδο που μαινότανε ή διαμάχη ανάμεσα στους μεταρρυθμιστές και τους αντιμεταρρυθμιστές. Ἄς θυμηθοῦμε μόνο τις ἀντιρρήσεις που παρουσιάζονταν κατὰ τοῦ «Καλβινιστικοῦ» δόγματος τοῦ προορισμοῦ, στήν ἐποχή τοῦ πατριαρχείου τοῦ Κυρίλλου Λούκαρη καί λίγο μετά.

Τέτοιοι ἄνεμοι φυσοῦσαν τὸν καιρὸ που πρέπει νὰ συνθέτετε τὸ δράμα του ὁ ποιητῆς μας. Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα μιὰ φορὰ αὐτὸ που χαρακτηρίσαμε σὰν τὸ κεντρικὸ νόημα τῆς σύνθεσής του : «Δὲν κοιτάζει ὁ Θεὸς αὐτὸ που τοῦ δίνεις, ἀλλὰ τὴ διάθεσή σου», καί νὰ τὸ παραβάλουμε μὲ κάτι που γράφει ὁ κρητικὸς Ἁγάπιος Λάνδος στὸ σύγγραμμά του «Ἀμαρτωλῶν σωτηρία», ὅταν μιλάει γι' αὐτὸ που θὰ ἔπρεπε νὰ δίνει ὁ ἄνθρωπος στὸ Θεό¹ : «... ὅτι δὲν εἶναι εὐπρόσδεκτος Θεῶ ἢ σοφία, οὔτε ἢ εὐγένεια, ἢ τὸ ὕψος τῆς γνώσεως, οὔτε οἱ ἠθικὲς ἀρετές, οὔτε αἱ θλίψεις τοῦ σώματος, ἐὰν θυσιάσης καί τὰ ἴδια τέκνα, εἰμὴ μόνον τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης πεμπόμενον ἄνωθεν καί εἶτι γεννᾶται ἀπὸ ταύτην τὴν ρίζαν καί ἐκπορεύεται».

Ὁ Ἁγάπιος μᾶς λέει ἐπίσης γιατί : «... διατὶ δὲν ἐπιβλέπει τόσον ὁ Κύριος εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἔργου, ὅσον εἰς τὴν γνώμην τῆς ψυχῆς...».

Μιὰ τελευταία ρώτηση : Εἶναι ἓνα θρησκευτικὸ δράμα ἢ «Θυσία»; Ξέρομε πῶς ἢ ὑπόθεση βέβαια εἶναι θρησκευτική, μὰ μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο γιὰ τις ἀπόψεις τοῦ ποιητῆ; δηλ. ἦταν τὰ ἐνδιαφέροντά του κατὰ βάση θρησκευτικά, θεολογικά, ὅπως εἶναι στὰ ἄλλα δράματα πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα; Ἄς κάμουμε δύο παρατηρήσεις, πρῶτο γιὰ τὸν Ἰσαάκ. Ὅταν αὐτὸς καί ὁ πατέρας του, στήν κορφή τοῦ βουνοῦ, ἀγωνίζονται γιὰ τὸ ἂν πρέπει νὰ γίνει ἢ θυσία ἢ ὄχι, σ' ὅλα τὰ δράματα πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα τὸ πιὸ ἰσχυρὸ καί τελικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἀβραάμ εἶναι : «Τὸ θέλει ὁ Θεός». . . , καί παραδέχεται ὁ Ἰσαάκ. Καί στὴ «Θυσία» γίνεται αὐτό, μόνο που δὲν συγκατανεύει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀλλὰ μονάχα σὰν μαθαίνει ὅτι ξέρει ἢ μάνα του γιὰ τὴ θυσία καί τὴν ἐγκρίνει. Ὁ κρητικὸς ποιητῆς δὲν ἐνδιαφέρεται τόσο πολὺ στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καί τὸν ἄνθρωπο, ὅσο στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ δευτέρη μας παρατήρηση : Στὸ δικό του δράμα ὁ Grotto κάνει μεγάλες προσπάθειες νὰ δείξει στὸ ἀκροατήριό του πῶς εἶναι ὁ Βιβλικὸς Ἀβραάμ που βλέπουν στὴ σκηνή. Τοὺς ὁδηγεῖ στὸ Σιχέμ καί στὸ Ἐβρών, ἀναφέρει τὴν Ἁγάρ, τὸν Ἰσμαήλ, τὸν Μέλχα, τις δώδεκα φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ, μνημονεύει καί τὸν Χριστό. Ὅλα αὐτὰ τὰ παραλείπει ὁ κρητικὸς ποιητῆς. Φαίνεται πῶς δὲν ἐνδιαφέρεται σ' αὐτά. Μὰ ποῦ λοιπὸν συμβαίνει ἡ δράση;

Ἄποῦδῆποτε. Ἴσως στὴν Κρήτη;

---

1. Βιβλίον ὠραιότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία συντεθὲν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητῶς τοῦ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἀθῶ ἀσκήσαντος, ἐν Βενετίᾳ (Φοῖνιξ) 1851 (1η ἐκδ. 1641), σσ. 135-136.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Τὸ θέμα τοῦ ὀρθοῦ Ἐπαγγελματικοῦ Προσανατολισμοῦ (Ε.Π.) τῶν Νέων στὴ Χώρα μας, εἶναι πρόβλημα ποὺ ἀπαιτεῖ συστηματικὴ καὶ ἐπίμονη μελέτη γιὰ τὴ λύση του.

Πρέπει νὰ βοηθηθοῦν οἱ νέοι μας νὰ εὔρουν τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἀρμόζει στὸν καθένα γιὰ νὰ προκόψῃ.

Ὁ Ε.Π. λοιπὸν θὰ δώσῃ στὸ νέο τὴν ὠθηση ποὺ ἔχει ἀνάγκη αὐτός, γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴ δημιουργία τῆς ζωῆς ποὺ τοῦ ἀξίζει.

Ἰδιαίτερα μάλιστα, τώρα μᾶς εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητος ὁ Ε.Π. μὲ τὴν ἐπικείμενη εἴσοδο τῆς Χώρας μας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα, καὶ τὴ δημιουργία νέων κοινωνικοοικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν.

Οἱ παιδίατροι εἴμαστε, συνήθως, στενὰ συνδεδεμένοι μὲ τὰ παιδιὰ ποὺ ἦσαν ἐπὶ χρόνια ἀντικείμενο τῶν φροντίδων μας καὶ προσπαθειῶν μας, γιὰ τὴν υγεία τους καὶ τὴν ὁμαλή τους σωματοψυχικὴ ἀνάπτυξη. Γιὰ τὸ λόγο λοιπὸν αὐτὸ καὶ πολὺ ἀργότερα κατὰ τὴν ἐφηβικὴ τους ἀκρόμῃ καὶ τὴν ἀνδρική τους ἡλικία, ἐξακολουθοῦμε νὰ ἐνδιαφερόμαστε καὶ νὰ εὐχώμαστε γιὰ τὴν πρόδό τους καὶ τὴν εὐτυχὴ τους ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση.

Τὸ θέμα αὐτὸ τοῦ Ε.Π. ὅταν τὸ ἐξετάσωμε ἀπὸ ψυχολογικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄποψη, θὰ διαπιστώσωμε ὅτι εἶναι πολὺ σοβαρό.

Ὁ Ε.Π. θὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ ὁ Νέος προσωπικότητα καὶ κατὰ τὸ δυνατό καλύτερη ζωὴ, ὁ δὲ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἀντιμετωπισθῇ τὸ θέμα τοῦ Ε.Π. θὰ δείξῃ τὴν εἴσοδο τοῦ Νέου στὴν ὀριμότητα.

Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ μὴ θίγῃ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ψυχικὴ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ θέμα τῆς ἐργασίας εἶναι πανανθρώπινο. Ἡ ἐργασία δὲν εἶναι πάντα βιοπάλη. Ὅλοι ξέρουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐργάζονται πέραν ἀπὸ τὶς καθημερινές τους ἀνάγκες.

Στὴν ἐξέλιξη τοῦ Ε.Π. συνετέλεσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μὲ τὴ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐλεύθερη ἐκλογή κάθε ἐπαγγέλματος.

Τὸ πρόβλημα τοῦ Ε.Π. παρουσιάσθηκε σὰν ἐπακόλουθο διαφόρων ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἢ σημαντικῶν ἐξελίξεων σὲ πολλοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἡ ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν.

Κάθε ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ὀλοκληρώσῃ μέσα στὴν ἀληθινὴ ζωὴ τὴν ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ του, προσαρμοζόμενος στὸ ἐπάγγελμα ποῦ ἀσκεῖ. Πρὶν ὅμως ἐκλέξῃ ὀριστικὰ καθένας μας τὸ δρόμο του, φαίνεται πὼς περνᾷ τρία στάδια. Τὸ πρῶτο στάδιο εἶναι τὸ φανταστικὸ (κάθε παιδί «παίζει ἓνα ἐπάγγελμα, ζώντας ἔτσι ἓνα φανταστικὸ ρόλο»). Τὸ δεύτερο στάδιο χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν προσωπικότητα, γιατί ἡ ἐκλογή ποῦ ἔχει κάνει τὸ ἄτομο εἶναι ἀσταθῆς. Τὸ τρίτο στάδιο συνδέεται μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ρεαλισμὸ. Φαίνεται ἐπίσης πὼς ὑπάρχουν τρία βασικὰ στοιχεῖα ποῦ συνυπάρχουν μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος: α) ἡ περίοδος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἓνα ἄτομο διαλέγει τὸ μελλοντικὸ ἐπάγγελμά του. Αὐτὴ κρατᾷ περίπου 6 - 7 χρόνια, β) ἡ πορεία τῆς ἐκλογῆς αὐτῆς δὲν ἀλλάζει κατεύθυνση καὶ δὲν στρέφεται πίσω, γ) ἡ τελικὴ ἐκλογή δὲν εἶναι παρὰ ἓνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ τὶς ἀνώτερες φιλοδοξίες τοῦ ἀτόμου.

Ὑποστηρίχθηκε ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐκλογή ἐπαγγέλματος ἱκανοποιεῖ, ὅπως ἄλλως τε εἶναι φυσικὸ, διάφορες, κυρίως κοινωνικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου. Ἡ εὐχαρίστηση ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἑνὸς ἐπαγγέλματος φαίνεται πὼς συνδέεται ἐπίσης, μὲ τὴν ἱκανοποίηση ψυχολογικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀνάγκες αὐτὲς διαιροῦνται μὲ τὴ σειρά τους σὲ δύο μεγάλες «ὀμάδες». Στὴν πρώτη ὀμάδα κατατάσσονται ὅσες τάσεις ὀδηγοῦν στὸν αὐτοπεριορισμὸ τῆς ἐπιθετικότητας τοῦ ἀτόμου» ὅπως π.χ. ἡ ἀνάγκη γιὰ συναισθηματικὴ ἀνταπόκριση, ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλληλοβοηθείας κλπ. Ἡ δεύτερη ὀμάδα περιλαμβάνει τὶς τάσεις ποῦ ὀδηγοῦν στὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀξίας τοῦ «Ἐγὼ» (ὅπου περιλαμβάνονται ἡ ἀνάγκη γιὰ κοινωνικὴ ἀναγνώριση, τὸ αἶσθημα τῆς ἐπιβολῆς καὶ τὸ αἶσθημα τῆς κοινωνικῆς θέσεως, ποῦ δίνει τὸ ἐπάγγελμα κλπ.). Μία δεύτερη ψυχολογικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος ὀρίζει δύο βασικὲς ἔννοιες, τὴν ἔννοια «τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐπαγγέλματος» καὶ τὴν «ἔννοια τῆς συνολικῆς ἐπαγγελματικῆς ἀνάπτυξης».

Τὸ κυρίως πρόβλημά μας τοῦ Ε.Π. τοποθετεῖται στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, κατὰ συνέπεια βρίσκεται στὸ δεύτερο στάδιο τῆς συνολικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων, τὴ Μέση δηλαδή γυμνασιακὴ παιδεία.

Ἔτσι τὸ μεγαλύτερο βᾶρος ἔχει ἡ κατάσταση ποῦ βρίσκεται ἡ Μέση παιδεία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἡ σημασία τῆς Μέσης παιδείας γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ὀμαλὴ ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν σκεφθοῦμε πὼς στὴν πραγματικότητα ὁ σκοπὸς καὶ ἡ ὄλη προσπά-

θεια τῆς παιδείας τείνει εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς. Δηλαδή νὰ γίνῃ ἡ νέα γενεὰ ἄξια νὰ ἀσκήσῃ μὲ ἐπιτυχία ἓνα ὠρισμένο ἐπάγγελμα. Τότε βλέπουμε καθαρὰ πῶς τὸ πρόβλημα αὐτὸ στέκεται στὴ βάση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα θέματά της. Ἡ κοινωνία ποὺ δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ δώσῃ στὴ νέα γενεὰ γόνιμες καὶ πρακτικὲς κατευθύνσεις, βρίσκεται ἀκόμα σὲ σχετικὰ καθυστερημένο πολιτιστικὸ στάδιο, εἴτε ἔχει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος εἴτε ὄχι. Γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ περιμένῃ βέβαιο ἀποτέλεσμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν της προσπαθειῶν, οὔτε καὶ τὴν ἀνώτερη δυνατὴ ἀπόδοση τῶν μελῶν της, οὔτε τὴ θετικὴ ἀνάπτυξη καὶ κατεύθυνση τῶν παραγωγικῶν κλάδων στους ὁποίους ἡ χώρα αὐτὴ τυχαίνει νὰ χωλαίνει, καὶ πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ ἔπρεπε συνειδητὰ νὰ κατευθύνῃ τὰ νεότερα μέλη της, ποὺ ἔχουν μεγαλύτερη ἱκανότητα προσαρμογῆς καὶ δημιουργίας. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι πολὺ λεπτὸ καὶ δύσκολο. Πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψει ὄλοι οἱ παράγοντες ποὺ θὰ ἐπηρεάσουν καὶ θὰ ρυθμίσουν κατὰ τὴ σωστὴ ἀναλογία τὴ λύση αὐτῆ. Δηλαδή α) οἱ ἔφηβοι καὶ οἱ φυσικὲς τους ἱκανότητες καὶ κλίσεις, β) τὸ οἰκογενειακὸ τους περιβάλλον μὲ τίς δυνατότητες ποὺ τοὺς προσφέρει γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους, γ) ἡ κοινωνία καὶ οἱ ἀνάγκες της. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ δοθῇ εὐνοϊκὴ λύση στὸ πρόβλημα τοῦ Ε.Π. καὶ νὰ ἀξιοποιηθῇ ὅσο πρέπει ἡ Μέση Παιδεία.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑψώσουμε τὴ Μέση Ἐκπαίδευση πέραν ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ποὺ βρίσκεται σήμερα. Γιὰ νὰ γίνῃ ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ πιστέψουμε πρῖν, πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ, καὶ ὕστερα νὰ στραφοῦν οἱ προσπάθειές μας πρὸς τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Τὰ μέσα ποὺ διαθέτουμε σήμερα γιὰ τὴ σωστὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ Ε.Π. δὲν εἶναι ἀρκετά, καὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Γιατὶ οἱ ξένες λύσεις ὅσο καὶ νὰ φαίνωνται καλὲς δὲν μποροῦν νὰ εἶναι χρήσιμες γιὰ τὸν τόπο μας, ἔστω καὶ ἂν ἀναπροσαρμόσουμε αὐτές. Τὰ δικά μας προβλήματα μποροῦν νὰ λυθοῦν εὐκολώτερα ἂν ξέρομε καλά καὶ ἔχουμε ἐμπρὸς στὰ μάτια μας τίς δικές μας ἀνάγκες σὰν ἔθνος, καὶ τοὺς δικούς μας ἐφήβους μὲ τὴν ἰδιομορφία τους. Ἴσως τότε αἱ λύσεις ποὺ θὰ βροῦμε θὰ ἔχουν καὶ ἄμεση χρησιμότητα καὶ θὰ μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν.

Ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ἔλθῃ κατὰ τὸ δυνατό σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τοὺς γνωρίσῃ κατὰ τὸ δυνατό καλύτερα. Ἔτσι θὰ ἔχη μεγαλύτερη ἐπιρροή ἐπάνω του. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ξέρῃ καλά καὶ βαθειὰ ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐφήβου ποὺ ἔχει ἀπέναντί του, μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ὠφέλεια τοῦ ἐφήβου καὶ τὴν ποιοτικὴ καλλιτέρευση τῆς σχολικῆς ἐργασίας, ποὺ εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία του σὲ ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα.

Ἡ ἐπιρροή τοῦ παιδαγωγοῦ στὴ προσωπικότητα τοῦ ἐφήβου μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο σὲ ἀτμόσφαιρα φιλίας καὶ ἀλληλοκατανοήσεως. Χρειαζεται

να δίνουμε θάρρος στὸν ἔφηβο γιὰ νὰ ἀναπτύσσεται καλὰ καὶ νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἢ ἀπόδοσή του.

Εἶναι διαφορετικά τὰ μέτρα ποὺ χρησιμοποιοῦμε προκειμένου νὰ κρίνουμε ἕνα μαθητὴ μας. Τὰ σχολικὰ αὐτὰ μέτρα εἶναι κάπως στενά, ἐνῶ στὴ ζωὴ ὑπάρχει θέση γιὰ ὄλους, καὶ ἐπαγγέλματα τόσα πολλὰ καὶ διαφορετικά, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνακαλύψουμε τὸ καταλληλότερο καὶ νὰ κάμουμε μία ἐπιτυχία.

Σχετικὰ μὲ τοὺς γονεῖς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ μέσοι τύποι γονέων δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διαγνώσουν οὔτε τις ἱκανότητες, οὔτε τὰ μειονεκτήματα τῶν παιδιῶν τους, μὲ συνέπεια νὰ μὴ μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό.

Ἡ καλύτερη δυνατὴ περίπτωση θεωρεῖται σήμερα ἐκείνη τοῦ πατέρα ποὺ φροντίζει γιὰ τὸ παιδί του χωρὶς νὰ τὸ καταπιέξῃ. Ὄταν ὅμως τὸ παιδί μένει δίχως κατεύθυνση, πιθανὸν αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ χειρότερο δυνατό εἶδος ἐλευθερίας ποὺ θὰ χρειαζόταν. Γιατί ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἐφήβου γιὰ τὴ ζωὴ ἢ ἡ γνώση του γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς οικονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ὄρους ποὺ ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα εἶναι τέτοια ὥστε ὁ ἔφηβος, ἀληθινὰ ἀπὸ μόνος του, χωρὶς καμμία ὑπεύθυνη γνώμη, νὰ ἀποφασίσῃ σωστὰ γιὰ ἕνα ζήτημα ποὺ καθορίζει ἀμετάκλητα τὴν τύχη ὅλης του τῆς ζωῆς.

Οἱ γονεῖς, δὲν πρέπει νὰ δημιουργοῦν αὐταπάτες γιὰ τις πραγματικὲς ἱκανότητες τοῦ παιδιοῦ τους, καὶ ἔτσι ἔχουν πολὺ μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τις δυνάμεις τοῦ παιδιοῦ καί, ἄθελά τους, ὑποβοηθοῦν στὴν ἀποτυχία τοῦ παιδιοῦ τους στὴ ζωὴ. Ὁ πατέρας λοιπὸν καὶ ἡ μητέρα πρέπει νὰ συνηθίσουν νὰ δέχωνται τὸ παιδί τους ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καὶ νὰ μὴ τὸ πιέζουν σὲ προσπάθειες πέραν ἀπὸ τις δυνάμεις του. Ἐπίσης μεγάλη σπουδαιότητα ἔχει γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος τοῦ ἐφήβου ὁ ρόλος τοῦ πατέρα.

Γιὰ νὰ μπορέσουν ἴσως οἱ γονεῖς νὰ βοηθήσουν τὰ παιδιά τους στὸ πρόβλημα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ τους, ὅσοι τοῦλάχιστον θέλουν, καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ κάνουν αὐτό, πρέπει νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψει τους τὰ ἀκόλουθα :

1) Πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦν καλὰ οἱ γονεῖς, ὅτι τὸ παιδί τους, ἀρσενικὸ ἢ θηλυκὸ, εἶναι μία καινούργια προσωπικότητα ποὺ θὰ πρέπει νὰ μπορῇ νὰ σταθῇ ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτοὺς καὶ νὰ διαπλασθῇ, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῆ δικῆ της, σὲ ὁποιοδήποτε ἀνθρώπινο τύπο τὴν προορίζουν αἱ φυσικὲς της ἱκανότητες. Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ πάψουν νὰ ἔχουν ἀπὸ πρὶν ἰδέες γιὰ τὸ τί εἶναι καλύτερο νὰ γίνῃ τὸ παιδί κατὰ τὴ γνώμη τους.

2) Νὰ μὴ νομίσουν ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διαγνώσουν ἀπόλυτα τὴν ἀληθινὴ φύση καὶ τις δυνατότητες ποὺ παρουσιάζει ἡ προσωπικότητα τοῦ

παιδιοῦ τους, ἀφοῦ δὲν ἔχουν συνήθως τις ἀναγκαῖες γνώσεις καὶ τὴν ἐπισημονικὴ πείρα γιὰ νὰ κάμουν τὴν ἀπαιτούμενη διάγνωση χωρὶς διαγνωστικὰ λάθη.

3) Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψει μας πὼς οἱ γονεῖς οἱ ἴδιοι μετέχουν συναισθηματικὰ σὲ μία ἀνθρώπινη σχέση, σὲ μία κατάσταση, πού ἀπὸ τὴ φύση τῆς παίρνει συχνὰ τέτοια μορφή ὥστε καὶ αἱ πλέον σαφεῖς ὑποδείξεις τους, πολλές φορές, νὰ ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν ἔφηβο, δίχως συζήτησιν, σὰν ἐνοχλητικὲς ἢ ξεπερασμένες.

Δὲν πρέπει ὅμως ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ λεπτό, νὰ πιστέψουμε πὼς δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτε. Ἀλλὰ γνωρίζοντας τις δυνατότητες πού ἔχουμε, ἀποφασίζουμε νὰ περιοριστοῦμε στὸ ρόλο τοῦ «γονεῶς παιδαγωγοῦ», μὲ τὸ σεβασμὸ πού πρέπει νὰ ἔχουμε στὴν προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ καὶ τις πλέον γενικὲς ἐπιδράσεις ἐπάνω στὴ διάπλασή του, πού συμβολίζονται ἐδῶ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ του περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του «δυναμικόν».

Ἄν ἄρκετοὶ γονεῖς ἠθελαν ἢ φρόντιζαν μόνοι τους ν' ἀνακαλύψουν αὐτὲς τις ἀπλὲς ἀλήθειες μὲ ἄρκετὴ εὐκολία θὰ μπορούσαν νὰ παρακάμψουν ὅλες ἐκεῖνες τις δυσάρεστες καὶ καμμιά φορὰ ἀναπόφευκτες συγκρούσεις, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὴ προσωπικότητα τοῦ ἐφήβου, πού καθημερινὰ ἀναπτύσσεται, ὅλες ἐκεῖνες τις νοσηρὲς καταστάσεις ἢ τῆς ἀπόλυτης προσωπικῆς ἐπιβολῆς των, τῆς ψυχολογικῆς ἐξαρτήσεως τοῦ παιδιοῦ.

Τὸ νὰ παραδεχθῆ κανεὶς τις φυσικὲς ἀρχὲς τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ καθορίσῃ κατὰ τὸ δυνατό λογικὰ τὰ ὅρια τῆς ἐπέμβασής του ἢ ὄχι, εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀναγκαίας ἀτμοσφαιρας, πού ἐξασφαλίζει πρῶτα τὴ δυνατότητα καὶ μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητος τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου.

Αὐτὰ πιστεῦει καὶ ὁ Ἴψεν πού ἔργα του ρίχνουν νέο φῶς στὶς ἀνθρώπινες αὐτὲς σχέσεις.

Ὁ κάθε ἔφηβος, ἔχει χωρὶς ἀμφιβολία, μία βαθειὰ ἐσωτερικὴ κλίση γιὰ κάτι. Ἡ κλίση αὐτὴ τοῦ ἐφήβου, ἂν δὲν ἀνακαλυφθῆ στὴν ὥρα τῆς, μένει ἄγνωστη ἢ κρυμμένη· καὶ ἂν ἔλθῃ στὴν ἐπιφάνεια ἀργά, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ πλέον καιρὸς, δίνει τὸ αἶσθημα στὸν κάθε ἄνθρωπο, ὅτι ὅλη του ἡ ζωὴ πῆγε χαμῆνη καὶ ἀναξιοποίητη.

Τὸ σχολεῖο χρειάζεται νὰ δώσῃ σὲ ὅλους τοὺς ἐφήβους τὴν αἴσθησι τῆς ἀξίας τους καὶ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεών τους, μὲ τὸ νὰ τοὺς δώσῃ τὴν εὐκαιρία ν' ἀνακαλύψουν τὸ ἀληθινὸ ἐγὼ τους. Ὁ κάθε ἔφηβος πρέπει νὰ νοιώθῃ ὅτι εἶναι εὐπρόσδεκτος στὸ σχολεῖο καὶ ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ πρέπει νὰ περάσῃ γιὰ νὰ βρῆ τὸ δρόμο του. Ἡ μέση ἐκπαίδευση εἶναι ἐκείνη πού θὰ μπορούσε νὰ μᾶς βοηθήσῃ καὶ νὰ μᾶς κατευθύνῃ στὸν Ε.Π. Κατὰ συνέ-

πεια πρέπει νά φροντίζουμε νά προσαρμοσθῆ ἡ μέση παιδεία στό σκοπό μας αὐτό.

Τά μαθήματα εἶναι ἡ πρώτη εὐκαιρία γιά νά γνωρίσῃ τὸ παιδί καί ὁ ἐφηβος τὸν ἑαυτό του, ὅταν ὀδηγοῦν στήν αὐτενέργεια καί καλλιεργοῦν τὴν πρωτοβουλία. Ἡ δευτέρη μεγάλη εὐκαιρία εἶναι ἡ ἀνακάλυψη καί ἡ διατήρηση τῶν προσωπικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ἐφήβου, μὲ τὴ βοήθεια ἐσωσχολικῶν δράσεων. Οἱ μαθητικὲς ὀμάδες ποὺ ἰδρύνονται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παιδιά καί ποὺ κατευθύνονται σὲ θετικὴ δράση ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς ποὺ προεδρεύουν σ' αὐτές, βοηθοῦν ἐπίσης στό νά διατηρηθῆ ἀμείωτη καί ἡ ζωτικότητα καί ἡ αὐτοπεποίθηση τοῦ ἐφήβου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ Ε.Π. εἶναι ζωτικό θέμα. Γιά τὸ λόγο αὐτὸ ἔχει προσελκύσει δικαιολογημένα τὴν προσοχὴ μεγάλου ἀριθμοῦ παιδαγωγῶν καί ἄλλων ἐρευνητῶν.

Ἄλλοτε ὑπεστήριζαν ὅτι πρόκειται γιά πρόβλημα ποὺ μπορεῖ νά τὸ λύσῃ ἡ κοινὴ λογικὴ. Πρέπει νά ἐξετασθοῦν αἱ ἱκανότητες τοῦ ἐφήβου καί νά συγκριθοῦν αὐτὲς μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ ἔχει τὸ ἐπάγγελμα τὸ ὁποῖον θέλει νά ἀσκήσῃ.

Σήμερα δίνουνε μεγαλύτερη σημασία στήν ἰδέα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐφήβου, πρὶν νά διαλέξῃ ὀριστικὰ ἓνα μονάχα τομέα, ὅπου θὰ πρέπει ἀργότερα νά συγκεντρώσῃ ὅλες του τὶς προσπάθειες.

Ἄναγκαία προϋπόθεση αὐτῶν ποὺ ἀναφέραμε εἶναι ἡ κατάλληλη ὀργάνωση ἀπὸ τὴν πολιτεία καί ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἄναφορικὰ μὲ τὴ σωματικὴ ἐξέταση δὲν παρουσιάζει αὐτὴ δυσκολία, γιὰ τὴν ἰατρικὴ ἐξέταση μπορεῖ νά μᾶς προσφέρῃ ἐπακριβῶς ὅσα στοιχεῖα θὰ μᾶς ἦταν ἀναγκαῖα.

Ὅπως εἶναι αἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐξακριβώσεις, ἡ μέτρηση λειτουργιῶν, ἡ ἐξέταση τῶν αἰσθήσεων, ἡ ἐξέταση τοῦ χρόνου ἀντιδράσεως. Ἀπὸ τὶς ἐξετάσεις αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νά ἐξακριβωθῆ τὸ βάρος, ὕψος, περίμετρος θώρακος, ἀναπνευστικὴ καί κυκλοφορικὴ λειτουργία, καθὼς καί ἡ ἀντοχὴ τοὺς στῆ προσπάθεια καί τὴ συγκίνηση. Ἐπίσης ἐξετάζονται αἱ αἰσθήσεις, ὄραση, ἀκοή καί ἡ ταχύτης ἀντιδράσεως. Δηλαδὴ τὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων.

Πρέπει ἐπίσης νά ἐξακριβωθοῦν αἱ ψυχικὲς καί πνευματικὲς δυνατότητες τοῦ ἀτόμου.

Μὲ τὴν ἐρώτηση τί θέλει νά γίνῃ τὸ ἄτομο, γνωρίζουμε τὶς ψυχικὲς διαθέσεις ποὺ ἔχει τὸ ἄτομο. Γιά τὴν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι σημαντικὸς ὁ ρόλος τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀτόμου. Στὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ χαρακτήρας εἶναι ἀδύνατος, τὸ ἄτομο στρέφεται πρὸς ἔργα ποὺ εἶναι ἀπλᾶ, ποὺ δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη πρωτοβουλία καί δραστηριότητα.

Ἐκείνος πού δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνη καὶ δύναμη, πρέπει νὰ μὴ ἀναλαμβάνη θέση μὲ εὐθύνες, οὔτε ἐκείνος πού εἶναι καχεκτικός νὰ ἀσχολῆται μὲ κοπιαστικές ἐργασίες.

Πρέπει λοιπὸν νὰ μελετηθῆ καλὰ τὸ ἄτομο, ἀναφορικὰ μὲ τὶς κλίσεις του γιὰ τὸ ἐπάγγελμα καὶ κατόπιν νὰ μελετηθοῦν ποῖα εἶναι τὰ κατάλληλα ἐπαγγέλματα, ὥστε νὰ γίνῃ ἀμοιβαία ἐκτίμηση τῆς ἀνταποκρίσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν ἐργασία, καθὼς ἐπίσης νὰ ἐκτιμηθοῦν αἱ ἀντιδράσεις πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἐργασία στὸ ἄτομο. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθῆ ἡ πραγματικὴ κλίση, δηλαδὴ ἡ ἔμφυτη ροπὴ τοῦ ἀτόμου πρὸς ἓνα ἐπάγγελμα.

Ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ἰκανότητα καὶ συστηματικὴ ἐξέταση τοῦ ἀτόμου γιὰ νὰ ἐξακριβωθῆ σὲ ποῖα ψυχικὴ ἀνάγκη ἀνταποκρίνεται ἡ κλίση καὶ ὅτι ἡ ψυχικὴ αὐτὴ ἀνάγκη εἶναι μόνιμη καὶ σταθερὴ ἢ εἶναι στιγμιαία καὶ προκαλεσαν αὐτὴ ἐξαιρετικὲς ἐπιδράσεις; Μερικὲς κλίσεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ἢ προκαλοῦνται ἀπὸ αὐτά. Ἄλλες κλίσεις τείνουν νὰ ἰκανοποιήσουν τὴν ὄραση, ἄλλες τὴν ἀκοή ἢ τὴ γνώση. Ἄλλες σχετίζονται μὲ τὶς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἐφέσεις· ὅπως εἶναι ἡ τάση γιὰ μόνωση ἢ κοινωνικότητα, ὑποταγὴ ἢ κυριαρχία, περιέργεια ἢ σκληρότητα, στὴν καλλιτεχνία, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶση. Ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ μελέτη τῶν κλίσεων καὶ τῶν ἰκανοτήτων τοῦ νέου, ὀδηγοῦν, χωρὶς ἀμφιβολία, σὲ πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα. Ἐπίσης ἀναφέρουμε τὴν ἄμεση σχέση εὐφυΐας καὶ ἐπιτυχίας εἰς τὸ ἐπάγγελμα. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος δὲν πρέπει νὰ βασίζεται μόνο στὴ λογικὴ καὶ τὸ κέρδος. Ὁ νέος πρέπει νὰ ἀγαπήσῃ τὸν κλάδο ἢ τὸ ἐπάγγελμα πού θὰ ἀκολουθήσῃ καὶ νὰ ἔχῃ ἀπόλυτο ἐλευθερία στὴν ἐκλογή του. Στὶς ὁμαλὲς περιπτώσεις τὸ ζήτημα τοῦ ἐπαγγέλματος περνᾶει τρία στάδια, α) τῶν παιδικῶν ὀνειρώων, β) νεανικῶν σχεδίων, γ) συγκεκριμένης πείρας τοῦ ἐπαγγέλματος.

Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα ἐπηρεάζει πολλὰς φορὰς τὸ νέο ὅπως ἀναφέρουμε καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης μας. Εἶτε θετικὰ εἶτε ἀρνητικὰ. Δηλαδὴ εἶτε ἔλκεται ὁ νέος στὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του εἶτε περιφρονεῖ αὐτό. Ἐτσι συνήθως συμβαίνει στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο συνήθως ὅπου οἱ νέοι ἀποστρέφονται τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα καὶ ἔχουν ἐνδόμυχο πόθο γιὰ καλύτερη ζωὴ, τὴν ὁποία ἐλπίζουν νὰ ἐπιτύχουν μὲ ἐπιστημονικὰ ἐπαγγέλματα.

Τρεῖς γενεὲς ἀγωνίζονται νὰ προσφέρουν ἐργασία. Οἱ ἔφηβοι, πού ἐπιδιώκουν νὰ εἰσέλθουν στὰ ἐπαγγέλματα, οἱ μεσήλικες πού κρατοῦν τὸ φρούριο καὶ οἱ ἡλικιωμένοι πού προσπαθοῦν νὰ μείνουν ὅσο μποροῦν μακρύτερο χρόνο στὶς ἐργασίες τους.

Ἰδιαίτερα μάλιστα στὴ χώρα μας πού δὲν ἐλύθηκε ἀκόμη τὸ συνταξιοδοτικὸ πρόβλημα, ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ γίνονται

μεγάλες ἀδικίες και νά παρατηροῦνται λίαν ἀδικαιολόγητες ἀνισότητες.

Σπουδαῖο ρόλο γιά τήν ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος παίζουν οἱ οἰκογενειακές συνθήκες και ἡ ἐπίδραση τῶν γονέων. Ἐπίσης ἡ ἐκτίμηση ποῦ ἔχει κάθε ἐπάγγελμα στήν κοινωνία, ἡ κοινωνική ἐκτίμηση τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων, οἱ συμβουλές τῶν φίλων, οἱ προσωπικές ἰκανότητες τοῦ ἐφήβου, και τελικά ἡ οἰκονομική ἀπόδοση τοῦ ἐπαγγέλματος.

Τά σχολεῖα τῆς Μέσης ἐκπαίδευσως δέν βοηθοῦν ὥστε νά διευκολῦνθοῦν γιά τήν ἐπαγγελματική κατεύθυνση τοῦ παιδιοῦ, ἀλλά μόνον αἱ μέσες ἐπαγγελματικές σχολές, στίς ὁποῖες ἐκπαιδεύεται ὁ ἔφηβος γιά τὸ ἐπάγγελμα τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη ἐκλέξει.

Εἶναι ἀνάγκη τὸ παιδί και ὁ ἔφηβος νά κάνουν σχέδια ἀπὸ πολὺ πρὶν γιά τὸ μέλλον τους. Ἐν τούτοις ὅμως ὅπως ἔχει γίνει σήμερα ἡ ζωὴ τῶν ἐνηλίκων, δέν εἶναι πάντα συνηθισμένο νά ἀκολουθήσῃ ὁ ἔφηβος ἕνα ἐπάγγελμα ποῦ θά ἀσκῆ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, χωρὶς νά ἀλλάξῃ γνώμη. Ἄλλως τε μὲ τίς τεχνικές προόδους ποῦ καθημερινὰ γίνονται και τίς ἐξελίξεις ποῦ ἐπακολουθοῦν ἀπαιτεῖται μεγάλη ἰκανότητα γιά προσαρμογὴ και ἐπιτυχία.

Ἡ σημασία τῆς τεχνικῆς και ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσως εἶναι ἀνυπολόγιστη, και γι' αὐτὸ ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς, ποῦ εἶναι ἀνύπαρκτος σήμερα στὴ χώρα μας, πρέπει γρήγορα ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο σοβαρῆς κρατικῆς μέριμνας, γιά νά ἐπέλθῃ ἐπὶ τέλους μία ἰσορροπία στὴν κατανομὴ τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ.

Ἡ Πολιτεία πρέπει μὲ τόλμη νά προχωρήσῃ στὴ λήψη μέτρων ποῦ θά ἀποθαρρύνουν τοὺς νέους νά στραφοῦν σὲ ἐπαγγέλματα ποῦ ἤδη μαστίζονται ἀπὸ τὸν πλῆθωρισμὸ, ἐνῶ παράλληλα ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι και μὴ παραγωγικά. Τὰ μέτρα αὐτὰ οὐδόλως δεῖχνουν ἔλλειψη δημοκρατικότητος ἢ ἀρνηση παροχῆς παιδείας, ἀφοῦ ὁ νέος ἔγκαιρα θά προσανατολίζεται και θά προετοιμάζεται νά στραφῆ σὲ σπουδές ποῦ θά ὠφελοῦν και αὐτὸν και τὸ κοινωνικὸ σύνολο.

Ἡ ἀδυναμία τῆς οἰκογενείας και τοῦ σχολείου και ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς προνοίας ὠδήγησαν ἀλλοῦ σὲ νέες λύσεις. Ἰδρυσαν πολλὰ εἰδικὰ ἐπιστημονικά κέντρα και Ἴνστιτοῦτα, ὅπως ἀναφέραμε γιά τὴ θεωρητικὴ μελέτη τῶν σχετικῶν ζητημάτων και ἔχουν ὀργανωθῆ ἀντίστοιχες ὑπηρεσίες γιά ψυχολογικές και ἄλλες ἐξετάσεις, καθὼς και παροχὴ συμβουλῶν στίς οἰκογένειες και στοὺς ἐφήβους. Στὸν τόπο μας ἐλάχιστα γίνονται στὸ θέμα αὐτό, οὔτε ἔχουμε σαφῆ ἀντίληψη τῆς σημασίας αὐτῶν.

Μὲ τήν εὐρεία προοπτικὴ ποῦ ἀνοιξεν ὁ φεμινισμὸς, φάνηκε πόσο σημαντικό ρόλο ἔχει νά παίξῃ και ἡ γυναῖκα στὴ νέα αὐτὴ ἀντιμετώπιση. Ἡ γυναῖκα, ποῦ ἡ ἐξοδός της στήν κοινωνία ἀποτελεῖ μία σύγχρονη πραγματικότητα, ἀπεκάλυψε παράλληλα μὲ τὰ κοινωνικά της λειτουργήματα τὸν

τόσο πλούσιο και θαυμαστό ψυχικό της κόσμο, ό όποιος όμως πρέπει να καλλιεργηθῆ. Γιατί ἡ γυναίκα ἐνῶ κατά τό πλεῖστο ἔχει προσαρμοσθῆ στόν ἀνδρικό πολιτισμό, ἡ σύγχρονη κοινωνία πού εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὰ ὑλικά ἀγαθὰ καί τὴν ἀπόλαυσή τους, ὑστερεῖ στήν ἀγάπη πού μόνο ἡ γυναίκα μπορεῖ νὰ τὴν προσφέρει. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ παίζει βασικό ρόλο στή ζωὴ τοῦ ἀτόμου, τῆς οἰκογενείας καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς κοινωνίας.

Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ δεῖξῃ ἀκλόνητη θέληση ἀντιστάσεως, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθοῦν καλὰ οἱ γυναικεῖες δυνάμεις σ' ἓνα κόσμο μηχανοκρατούμενο καί μὲ σημεῖα σχετικῆς ἠθικῆς ἀποσυνθέσεως, ὅπως εἶναι ὁ σημερινός. Πρέπει νὰ ἔχη συνείδηση τοῦ πραγματικοῦ προορισμοῦ τῆς καί τῆς ἀποστολῆς τῆς στή ζωὴ, νὰ ἐνσαρκώνῃ τὴν ἀγάπη μέσα στή καθημερινὴ ζωὴ, ὥστε ὁ πολιτισμός μας νὰ διατηρήσῃ τὴν πνευματικὴ καί ἀνθρώπινη χροιά.

Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ζητεῖ νὰ μείνῃ ἀληθινὴ γυναίκα, νὰ βοηθήσῃ στήν ἀποκατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ, καί νὰ ἐνσαρκωθοῦν ἐκ νέου αἱ γυναικεῖες πνευματικὲς ἀξίες.

Ὁ πολιτισμός όμως ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴ γυναίκα πού νὰ ἔχη συνείδηση τῆς ζωῆς, τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, καί νὰ εἶναι μορφωμένη καί ὑπεύθυνη. Χρειάζεται τὴ γυναίκα πού θὰ γνωρίζῃ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιδράσεως πού ἀσκεῖ μέσα στήν οἰκογένεια καί τὴν κοινωνία. Τέλος χρειάζεται ἀκόμη ὁ πολιτισμός μας ἀπαραίτητα καί τὴ στενὴ συνεργασία τῶν δύο φύλων.

Τὸ γυναικεῖο ζήτημα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς γυναίκας στὸ κοινωνικὸ πεδίο. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ τὸ ζήτημα αὐτὸ πρέπει νὰ λυθῆ τὸ πρόβλημα : Ποῖο δρόμο πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ κορίτσι; Τὴν ψυχικὴ καί πνευματικὴ καλλιέργεια ἢ πρακτικούς δρόμους; Γενικά ἔχει μεγάλη σημασία ἡ παιδαγωγικὴ ἀνάπτυξη τοῦ συγχρόνου κοριτσιοῦ, γιὰ τὸ λόγο ὅτι πρέπει νὰ ἐμφανισθῆ στή ζωὴ ἓνας νέος τύπος γυναίκας, πνευματικὰ καί ψυχικὰ καλλιεργημένης, πού θὰ ἐναρμονίζεται μὲ τίς σύγχρονες ἀνάγκες γιὰ νὰ βοηθῆ μὲ δραστηριότητα στήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἐπαγγελματικὴ ζωὴ πρέπει νὰ βρῖσκεται μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ζωῆς πού νὰ εἶναι ἀληθινὰ πολιτισμένη.

Ὅσα ἀναφέραμε ἀφοροῦν τὸν ἄνδρα κυρίως, ἀλλὰ καί τὴ γυναίκα κατὰ τὸ πλεῖστο, ἐφ' ὅσον μὲ τὸ γάμο τῆς δὲν θὰ μεταβληθοῦν οἱ συνθήκες διαβιώσεώς τῆς, ὅπως συμβαίνει πολὺ συχνά, ὥστε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ παρεμποδίζεται ἡ ὁμαλὴ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τῆς, καί ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ ἐπηρεάζεται δυσμενῶς ἡ ὑγεία τῆς. Αὐτὸς ἄλλως τε εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ ἐργασία γιὰ τὴ γυναίκα.

Σχετικὰ λοιπὸν μὲ τὸν Ε.Π. τῆς γυναίκας στή χώρα μας, θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε, ὅτι πρὶν ἀπ' ὅλα χρειάζεται ἄνοδος τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῆς νέας, ὥστε νὰ γίνεταῖ συνδυασμός τῆς μορφώσεως μὲ τὴν ποικίλ-

λη κοινωνική και επαγγελματική πρόοδο. Τὴν εὐκαιρία αὐτὴ μορφώσεως ἔχει καθῆκον νὰ δίνη ἡ κοινωνία στὴ γυναίκα ὅπως καὶ στὸν ἄνδρα. Δηλαδή νὰ γίνεταὶ συνδυασμὸς τῆς μορφώσεως, τοῦ ἐπαγγέλματος, καὶ τῆς ἀποστολῆς τῆς γυναίκας. Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ προσφέρῃ τὸ μορφωτικὸ τῆς περιβάλλον. Πρέπει νὰ βρεθῆ ἓνας τύπος μορφώσεως ποὺ ἐνῶ θὰ ἀνταποκρίνεταὶ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς μας, συγχρόνως θὰ ἀξιοποιῆ τὰ ἰδιαίτερα χαρίσματα τῆς γυναίκας καὶ θὰ τὴν προετοιμάζῃ γιὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ δικὸ τῆς προορισμὸ καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν κοινωνικὸ τῆς ρόλο. Ὅσο πλέον ὀρθὰ καὶ καλύτερα εἶναι κατηρτισμένη ἡ γυναίκα, τόσο πλέον καλύτερα γίνεταὶ ἡ συνεννόησις μαζὺ τῆς.

ΚΛΑΙΡΗΣ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
PhD Candidate Πανεπιστημίου Καλιφορνίας
Μπέρκλεϋ, Η.Π.Α.

ΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ «ΒΙΟΙ» ΤΟΥ SSU-MA CH' IEN*

*...έν άπειρω τῷ χρόνω τῆς τύχης άλλοτε
ἄλλως θεούσης, ἐπὶ ταῦτά συμπτώματα
πολλάκις καταφέρεσθαι τὰ αὐτόματον.
Πλούταρχος*

Γύρω στά τέλη τοῦ πρώτου καί τις ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰῶνος μ.Χ. ἡ ἱστορική Βιογραφία, διαμορφωμένη ἀπό τὸν Πλουταρχικὸ νοῦ, ξεκινούσε ἀπὸ τῆ μικρῆ Βοιωτικῆ Χαιρώνεια γιὰ νὰ κατακτήσῃ τὴν πνευματικὴ Δύση τῶν κατοπινῶν χρόνων. Γύρω στά τέλη τοῦ δευτέρου καί τις ἀρχές τοῦ πρώτου αἰῶνος π.Χ. ὁ ἱστορικός ποῦ ἔμελλε νὰ τιμηθῆ ὅσο λίγοι στίς Ἀπωασιατικὲς χῶρες, ὁ Sssu-ma Ch'ien¹, μακριὰ ἀπὸ τὴν Κινεζικὴ πρωτεύουσα ἐξόριστος καί πικραμένος, ἔγραφε τοὺς δικούς του «Βίους» προσφέροντας, στὸ Δυτικὸ κόσμον καί σὲ μᾶς εἰδικότερα, μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα «παράλληλη» δημιουργία.

Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐπεκταθοῦμε, μέσα στά στενά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης, σὲ συστηματικὴ συγκριτικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τῶν δύο ἱστορι-

---

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀφιερώνεται στὸ Δάσκαλον ποῦ ὠδήγησε τὴ συγγραφέα, μαζί μὲ τόσους ἄλλους, πρὸς τὴν Ἰδέα τοῦ Καλοῦ.

1. Ssu-ma Ch'ien (περ. 145-90 π.Χ.): Κορυφαῖος Κινεζὸς ἱστορικός ποῦ ὑπηρετήσε στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Βού, τῆς δυναστείας τῶν πρώιμων Χάν (206 π.Χ. - 9 μ.Χ.) μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Ἱστορικοῦ. Συνέγραψε γενικὴ ἱστορία τῆς χώρας του — ἀπὸ τις πρώτες ἀρχές ὡς τὴν ἐποχὴ του — ὀλοκληρώνοντας ἔτσι μιὰ μνημειακὴ ἐργασία ποῦ εἶχε ἀρχίσει ὁ πατέρας του Ssu-ma T'an. Τὸ 98 π.Χ. ὑπέπεσε σὲ δυσμένεια ἀλλὰ, παρὰ τὸ βασανισμὸ καί τὴν ἐξορία, ἔφερε σὲ πέρας τὸ ἔργο του ποῦ ἔμελλε νὰ ἀποτελέσῃ σταθμὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Κίνας. Ἡ συγγραφὴ τοῦ Ssu-ma Ch'ien ἔχει διαβαστῆ ὅσο λίγα ἔργα καί ἔχει μεταφραστῆ, συνολικὰ ἢ ἀσπασματικὰ, σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ Ἀσιατικὲς καί Δυτικὲς γλώσσες. Ἡ ἀπόδοση τῶν κειμένων σὲ αὐτὴ τὴ μελέτη καί οἱ παραπομπές τους στηρίζονται στὴ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ B. Watson, Records of the Grand Historian of China, ἔκδ. Πανεπιστημίου Κολοῦμπια, τόμος πρῶτος, Νέα Ὑόρκη 1961. Στους καθηγητὰς Wn. Theodore DeBary καί B. Watson καί στὴν κυρία A. Stern ἐκφράζουμε τις εὐχαριστίες μας γιὰ τὴν ἄδεια χρησιμοποίησῶς.

κῶν. Πρόθεσή μας δὲν εἶναι ἄλλωστε νὰ σταθοῦμε στὶς διαφορὲς τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν κόσμων ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἀλλὰ μᾶλλον νὰ τοὺς παρακολουθήσουμε, σὰν βιογράφους, στὴν πορεία τους πρὸς τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου καὶ στὸν τρόπο ποὺ τὸ προβάλλουν μέσα στὸ ἔργο τους, ψάχνοντας γιὰ τὰ κοινὰ σημεῖα ποὺ ἐνδεχομένως κρύβονται στὸ ὑπόστρομα διαφορετικῶν παραδόσεων ἢ ἐννοιῶν. Πρέπει ὅμως ἀρχικὰ νὰ διασαφηνίσουμε ὅτι ὁ ὅρος «Βίοι» — ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ τὸ εὐστοχώτερο τοῦ παραλληλισμοῦ — ἀντιστοιχεῖ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ περιεχομένου, ὄχι στὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Ssu-ma Sh'ien. Τὸ ὄνομα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μνημειακὴ δημιουργία του ἔμεινε γνωστὴ στοὺς μεταγενέστερους εἶναι Shih chi (Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἱστορικοῦ) ἀποτελεῖ δέ, βασικά, ἱστορία τῆς χώρας του. Οἱ βιογραφίες εἶναι μέσον ποὺ ὁ συγγραφεὺς διάλεξε γιὰ νὰ ἐκφραστῆ στὰ τρία ἀπὸ τὰ πέντε μέρη ποὺ συνθέτουν τὸ ἔργο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ βιογραφίες του δὲν παρουσιάζουν ἴσως τὴν εὐελιξία τῶν Πλουταρχικῶν — ποὺ ἀναπνέουν καὶ κινοῦνται πιὸ ἐλεύθερα σὰν αὐτόνομες μονάδες — ἀλλὰ κατανέμονται σύμφωνα μὲ μιὰ ἱεραρχικὴ διάταξη ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ γενικότερο σχῆμα τοῦ Shih chi, στὴν ἀριστοουργηματικὴ ὅσο καὶ ἰδιότυπη δομὴ του ποὺ δὲν ἔχει ἀντιστοιχία σὲ δυτικὰ πρότυπα¹. Θὰ λέγαμε ὅτι τὸ γνῶρισμα τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς Ἑλληνικὲς καὶ τὶς Κινεζικὲς Βιογραφίες, δηλωτικὴ μιᾶς βαθύτερης διαφορᾶς τοποθετήσεως ἀπέναντι στὴν ἐννοια τοῦ ὑποκειμένου. Ἐκτὸς τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως, ὅπως ὀρθὰ παρατηρήθηκε, ἡ συγγραφὴ τοῦ Ssu-ma Ch'ien ἀποτελεῖ μεγάλο νεωτερισμὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, τόσο γιὰ τὴ φιλολογικὴ — παράλληλα μὲ τὴν ἱστορικὴ — ἀξία της ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σημασίας τῆς ἀτομικῆς ζωῆς σὰν θέματος ἱστορικῆς μελέτης. Ἐὰν καὶ ὁ συγγραφεὺς εἶχε μπροστὰ του μιὰ μακριὰ ἱστοριογραφικὴ παράδοση (ἀλλὰ πολὺ λίγα σωζόμενα κείμενα) ὅταν ἄρχιζε νὰ γράφῃ²,

1. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἱστορικοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε μέρη : Βασικὰ Χρονικὰ - Χρονολογικοὶ Πίνακες - Πραγματεῖες - Κληρονομικοὶ Οἶκοι - Μονογραφίες. Ἐκτὸς αὐτῶν, τὸ δεύτερο μέρος καταχωρίζει σημαντικὰ γεγονότα καὶ τὸ τρίτο ἀναφέρεται σὲ θέματα γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ περιληφθοῦν στὶς βιογραφίες. Οἱ τελευταῖες περιλαμβάνουν ἐπίσης καὶ ὀρισμένα κεφάλαια σχετικὰ μὲ ξένους λαοὺς καὶ τόπους ποὺ ἐγνώριζε τότε ἡ Κίνα. Ἡ διάταξη τοῦ ἔργου, ποὺ στὸ σύνολό της ἀποτελεῖ ἐπινόηση τοῦ συγγραφέα, θαυμάστηκε πολὺ καὶ — μὲ μικρὲς παραλλαγὰς — ἔγινε δεκτὴ σὰν πρότυπο ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς τῶν Σουὶνγκ (960 - 1279).

2. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Shih Chi μὲ προηγούμενα ἔργα ἀναγόμενα στὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ., καθὼς καὶ μὲ τὰ παλαιότερα «Χρονικὰ τῆς Ἀνοιξέως καὶ τοῦ Φθινοπώρου» τοῦ Κομφουκίου, βλ. B. W a t s o n, Ssu-ma Ch'ien, Grad Historian of China, Νέα Ὑόρκη 1958 (κατωτ. ἀναφ. ὡς ὁ Μεγάλος Ἱστορικός), σελ. 101 κ.ἀ. Συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὰ

σ' αὐτὸν ὀφείλεται οὐσιαστικά ἢ ἀνάδειξη τῆς ἱστορικῆς βιογραφίας καὶ ἢ καθιέρωσή της μέσα στὶς Κινεζικὲς συγγραφές τοῦ εἴδους. Σὰν δευτερεύουσα τυπολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Ἑλληνα καὶ τὸν Κινεζὸ ἱστορικό σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ δεύτερος προτιμᾷ νὰ σκιαγραφεῖ τὰ πρόσωπα του μεμονωμένα, καὶ σπανιότερα κατὰ ζεύγη ἢ συλλογικά. Ἀντίστοιχα, συμπληρώνει κι αὐτὸς τὴ βιογραφικὴ παρουσίαση μὲ προσωπικὲς κρίσεις, σὲ χωριστὲς παραγράφους ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὴ φράση «ὁ Μεγάλος Ἱστορικός παρατηρεῖ» καὶ ποὺ ἀντιστοιχοῦν περίπου στὶς Πλουταρχικὲς συγκρίσεις.

Μιὰ ἰδιομορφία ποὺ βρίσκουμε χαρακτηριστικὴ εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς διακρίνονται γιὰ εὐαισθησία ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια, συνδιασμένη μὲ κάποια ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ στοιχεῖα ποὺ συνυφαίνονται μὲ τὴ μηχανικὴ μνήμη. Στὰ σχόλια ποὺ ἔχουν προκαλέσει μερικὲς Πλουταρχικὲς χρονολογίες π.χ. μποροῦν νὰ ἀντιπαραβληθοῦν «ἀπροσεξίεις» τοῦ Ssu-ma Ch'ien σὲ ὀνόματα προσώπων καὶ τῶν τόπων καταγωγῆς τους¹. Ὡστόσο εἶναι ἐξ ἴσου γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο ἐξετάζουν μὲ τὴν ἴδια εὐσυνειδησία λεπτομερειακὰ καὶ μὴ θέματα καὶ φροντίζουν γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ τὴν ἀνασκευή τους. Εἶναι τόσο σημαντικὸ γιὰ τὸν Ch'ien νὰ σημειώσῃ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Kao-tsu² ἔκανε χρῆση τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ἀξιωματοῦχοῦ Li πολὺ πρὶν ἀναλάβῃ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα «καὶ ὄχι ἀργότερα, ὅπως πιστεύεται καὶ ἔχει γραφῆ ἀπὸ πολλοὺς», ὅσο θὰ εἶναι καὶ γιὰ τὸν Πλούταρχο νὰ ἀνατρέξῃ στὰ γράμματα τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ

Πλουταρχικά προηγούμενα δίνει μεταξύ ἄλλων ὁ R. Elacelière εἰς Plutarque, vie de Thémistocle, Παρίσι 1972, σελ. 14 κ.ά.

1. Γιὰ γενικώτερη ἀνασκόπηση τῶν σχολίων ποὺ ἔχουν διατυπωθῆ καὶ γιὰ τὸ δυνατό ἢ μὴ τῆς ἀνασκευῆς τους, βλ. μεταξύ ἄλλων : Ὁ Μεγάλος Ἱστορικός, σελ. 95, 175 κ.ά., καὶ J. R. Hamilton, Plutarch : Alexander, a Commentary, Λονδίνο 1969, σελ. XLVI κ.ά. Προσθέτουμε ὅτι, γιὰ τὸν Ssu-ma Ch'ien ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πλούταρχο, ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ «συναναστροφή καὶ συμβίωση». Ἀπὸ τὶς θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ χαρακτηριστικοῦ — ποὺ μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη παραλλαγή τὸ ξαναβρίσκουμε κάθε τόσο στὴν ἱστορία, ὅπως π.χ. σὲ πρὸ πρόσφατους χρόνους, στὴν περίπτωση τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Michelet — πηγάζει, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἡ μοναδικότητα τοῦ ἔργου τῶν δύο συγγραφέων. Γιὰ τὶς νεώτερες τάσεις τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση βλ. τὴν ἀνασκόπηση τοῦ F. W. Mats on, History as art : the Psychological-Romantic view εἰς Journal of the History of Ideas, τόμ. XVIII, Νῦ 2, Ἀπρίλ. 1957, σελ. 270 κ.ά.

2. Kao-Tsu : Μεταθανάτιο ὄνομα τοῦ πρώτου αὐτοκράτορα καὶ ἰδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Χάν. Τὸ πορτραῖτο του ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς πυρήνες τοῦ Shih Chi. Τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα τῶν Βιογραφιῶν ποὺ μνημονεύονται ἐδῶ χαρακτηρίζονται συλλογικά σὰν ἀξιωματοῦχοι. Ἀποφύγαμε τοὺς Δυτικούς τίτλους ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν κατὰ προσέγγιση ἀπόδοση τῶν Κινεζικῶν, μιὰ καὶ κρίναμε ὅτι θὰ εἶχαν δευτερεύουσα σημασία γιὰ τὸ θέμα μας.

νά βεβαιωθῆ ἂν ἦταν ὁ Δαρεῖος ποῦ πλήγωσε μὲ τὸ ξίφος του τὸν Μακεδόνα, ὅπως ἔλεγε μιὰ ἄλλη μαρτυρία. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς διακρίνονται ἐπίσης γιὰ τὴ μεγάλη ποικιλία πηγῶν ποῦ χρησιμοποιοῦν — πέρα ἀπὸ ὅσα εἶπαν (ἢ δὲν εἶπαν) οἱ προγενέστεροι — προκειμένου νὰ ζωντανέψουν πιὸ ἐκφραστικὰ καὶ ὀλοκληρωμένα τὶς βιογραφικὲς τοὺς εἰκόνες. Ὁ ἓνας ἐρευνάει «ἀναθήματα καὶ ψηφίσματα», ὁ ἄλλος διατάγματα καὶ ἐπιγραφὰς σὲ λίθους. Κάνουν εὐχαρίστως χρῆση προσωπικῶν καὶ λαϊκῶν στοιχείων ὅπως εἶναι τὰ γράμματα, παροιμίαι κλπ. Ἀνατρέχουν, ὅπου εἶναι δυνατό, σὲ προφορικὲς μαρτυρίες. Διαβάζουμε ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Ch'ien ἐπισκέφτηκε τὰ μέρη ποῦ γεννήθηκαν ἢ ἔζησαν οἱ ἥρωές του, μίλησε μὲ ἀπογόνους καὶ μὲ ἄλλα πρόσωπα τῆς περιοχῆς καὶ κατέγραψε προσεχτικὰ ὅσα τοῦ εἶπαν. Ἔχει ἐπίσης ἀπόλυτη συναίσθηση τῶν προβλημάτων ποῦ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ χρονικὸ χάσμα μεταξὺ παρελθόντος καὶ παρόντος. Ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐρευνᾶς του ἐπάνω στὰ χρονικὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Kao-tsu, τὸ διάβασμά τους τὸν ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσῃ πόση διαφορὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς καταστάσεις τοῦ παρελθόντος καὶ σὲ ὅ,τι ἐμεῖς ἀκοῦμε γι' αὐτές. Ὁ Πλούταρχος, γιὰ νὰ καλύψῃ τὸ ἴδιο χάσμα στρέφεται, ὅσο εἶναι δυνατό, σὲ πηγὰς σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα ποῦ ἀναγράφει. Ὁ Ch'ien, στὴ σύνταξη τῶν χρονολογικῶν καταλόγων τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ Shih chi, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι προτίμησε νὰ ἀφήσῃ κενὰ τὰ σημεῖα ποῦ τοῦ προκαλοῦσαν ἀμφιβολίας, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι θὰ ἐξυπηρετήσῃ καλλίτερα τοὺς μεταγενεστέρους.

Πέρα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν καὶ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως ὑπάρχουν οἱ μικρὲς ἢ μεγάλες πλάνες στὶς ὁποῖες ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ὑποπέσῃ, ἀπὸ κακοὺς συνειρμούς ἢ ἄλλη αἰτία. Νὰ μὲ τί χαριτωμένο ἀπλοϊκὸ τρόπο ὁμολογεῖ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ συγγραφεὺς τοῦ Shih chi : «Εἶχα φανταστῆ — γράφει γιὰ τὸν ἥρωά του Chang Liang — ὅτι ἦταν ἄνθρωπος μὲ μεγαλόπρεπο παράστημα καὶ ἐπιβλητικὸ παρουσιαστικόν. Ἀλλὰ ὅταν εἶδα τὴν εἰκόνα του, διαπίστωσα ὅτι ἡ μορφή του ἔμοιαζε μὲ γυναίκα ἢ ἢ ὁμορφου κοριτσιοῦ. Ὁ Κομφούκιος εἶπε κάποτε : ἂν εἶχα βασίσει τὴν κρίση μου στὴν ἐμφάνιση μονάχα, θὰ εἶχα κάνει ἓνα λυπηρὸ λάθος γιὰ τὸν Tzu-yü. . . » (Shih chi 55)¹. «Εἰκόνα δὲ πολὺ καλλίονα νομίζοντες εἶναι τῆς τὸ σῶμα καὶ τὸ πρόσωπον ἀπομιμουμένης τὴν τὸ ἦθος καὶ τὸν τρόπον ἐμφανίζουσιν, ἀναληψόμεθα τῇ γραφῇ τῶν παραλλήλων βίων. . . τάληθῃ δεξιόντες» θὰ συμπληρώσῃ ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς (Κίμων 11, 3). Ἐδῶ φθάνουμε σὲ ἓνα καίριον σημεῖο τῆς συγγραφικῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Πλουτάρχου ἀλλὰ καὶ τοῦ Ssu-ma Ch'ien. Ὁ Κινέζος, ὅπως ἀργότερα ὁ Ἕλληνας, δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ παρουσιάσῃ τοὺς ἥρωές του μέσα ἀπὸ στεγνὰς χρονολογικὲς

1. Watson, ἐνθ' ἂν., σελ. 151.

ἀφηγήσεις. Ἐπιδίωξη καὶ τῶν δύο εἶναι νὰ ζωντανέψουν περισσότερο τὸν ἄνθρωπο καὶ λιγώτερο τὴν ἱστορία του. Ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπιλέγεται ὅ,τι εἶναι χρήσιμο γιὰ νὰ φέρῃ σὲ φῶς τὰ κύρια χαρακτηριστικά καὶ τὶς βαθύτερες πτυχές μιᾶς προσωπικότητος ποῦ προβάλλεται σὰν παράδειγμα. Τοῦτο πάλι μπορεῖ νὰ εἶναι θετικό ἢ ἀρνητικό — δηλαδὴ «παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν» ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Πλουταρχικοῦ Δημητρίου. Ὁ Chang Erh καὶ ὁ Ch'en Yü σκιαγραφοῦνται περίπου σὰν Κινεζικὰ παράλληλα τοῦ Δάμωνα καὶ τοῦ Φιντία, γιὰ νὰ δειχτῆ στὴ συνέχεια, πῶς ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἔσπειρε ἀνάμεσά τους τὴ διχόνοια καὶ τοὺς ἔσπρωξε στὴν καταστροφή. Ὅπου προβάλλονται παράλληλα μὲ τὰ ἠθικά, καὶ τὰ φυσικά χαρακτηριστικά τῆς προσωπικότητος, θάλεγε κανεὶς ὅτι ἡ Πλουταρχικὴ τάση πρὸς τὴν ἀνάλυση καὶ πρὸς κάποια ἐξιδανίκευση ἀντισταθμίζει, ὡς ἓνα βαθμὸν, τὴν πῶς ρεαλιστικὴ καὶ περιεκτικὴ ματιὰ τοῦ Sau-ma Ch'ien¹. Ἄντι γὰρ τὶς κάπως νωχελικὲς περιγραφὲς τῆς ὁμορφιάς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Δημητρίου ἔχουμε τὸ σχεδὸν ἐξπρεσσιονιστικὸ σκίτσο τοῦ Kao-tsu μὲ τὰ ὁμορφα γένεια καὶ τὴν προεξέχουσα μύτη. Ἀνάλογο χειρισμὸ — στὸ ἠθικὸ πεδίο — μᾶς δείχνουν οἱ παράλληλες ἱστορίες τῆς γυναίκας τοῦ Kao-tsu αὐτοκράτειρας Lü² καὶ τῆς γυναίκας τοῦ Ἀλε-

---

1. Ὁ γενικώτερος ρεαλισμὸς τοῦ Ssu-ma Ch'ien, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη τοῦ στοιχείου τοῦ μύθου ἀπὸ τὴν Κινεζικὴ σκέψη, ἔχουν ὁρᾶ ἐπισημανθῆ σὰν μιὰ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ μὲ τοὺς κλασσικοὺς Ἑλληνας ἱστορικοὺς καὶ ρήτορες, ποῦ προτιμοῦσαν νὰ προβάλλουν τὶς ἰδέες τους μέσα ἀπὸ τὸ μῦθο ἢ νὰ περιβάλλουν μὲ τὸ κάλυμμά του πρόσφατα ἱστορικὰ γεγονότα. Γιὰ τὴν ἐξήγηση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, ὁ B. Watson παραπέμπει στὴν ἀποψη τοῦ L. Pearson ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶχαν σαφῆ ἀντίληψη ἱστορικῶν προσώπων καὶ γεγονότων (ὁ Μεγάλος Ἱστορικός, σελ. 138 καὶ 232, σημ. 5). Δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ βροῦμε τὴν σχετικὴ μελέτη τοῦ L. Pearson. Ἄν αὐτὴ εἶναι ἡ ὑποστηριζόμενη ἀποψη, ἀσφαλῶς παραγνωρίζει τὴ βαθύτερη σημασία τοῦ στοιχείου τοῦ μύθου. Ἡ Ἑλληνικὴ τοποθέτηση πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα συνειδητὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ παρὸν καὶ τὸ πρόσφατο (γεγονός, ἔργο, ἰδέα) βρίσκουν τὴν πρέπουσα καὶ ὑπέριτατη ἔκφρασή τους ἐπάνω στὸ βᾶθος τοῦ μύθου. Πρόκειται γιὰ μιὰ βασικὴ αἰσθητικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀρχὴ τῶν κλασσικῶν χρόνων ποῦ κορυφώνεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ γλυπτικὴ τοῦ Φειδιακοῦ κύκλου καὶ στὴν Πλατωνικὴ ἀντίληψη τοῦ μύθου. Βλ. Ἰ. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, Ἀθῆναι 1970, σελ. 310 κ.ά.

2. Ὁ Ssu-ma Ch'ien ἔχει ἐπίσης δίκαια ἐπισημανθῆ γιὰ τὶς βιογραφίες ποῦ ἀφιερώνει ἰδιαίτερα σὲ γυναικεῖες μορφές. Ἄν καὶ οἱ Παράλληλοι Βίοι δὲν μᾶς δίνουν ἀκριβῆ ἀντιστοιχία σ' αὐτό, παρουσιάζουν ὡστόσο μιὰ ἐνδιαφέρουσα συγγένεια σκέψεως, ἀφοῦ κι ἐκεῖ ἡ γυναικεῖα μορφή κατέχει ἀξιόλογη θέση (Ἀλέξανδρος XII, Ἅγις XX, Κλεομένης XXXVIII κλπ.). Ὅπως εἶναι ἐπίσης γνωστὸ, ὁ Πλούταρχος ἀφιέρωσε ἰδιαίτερη πραγματεία σὲ σημαντικὲς γυναικεῖες μορφές. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ P. A. Stadter γιὰ τὴν τελευταία (Plutarch's Historical Methods, an Analysis of the Mulierum Virtutes, Καμπριτζ, Μασ., 1965), προκύπτει ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῆς γυναικεῖας μορφῆς στὴ βιογραφία

ξάνδρου Ρωξάνης : Και οί δύο υποφέρουν από τή ζήλεια του παραγκωνισμού και επιβάλλουν στις αντίζήλους τους μιὰ τρομερή τιμωρία. 'Ο Ch'ien μᾶς ἀφηγεῖται πιό ρεαλιστικά τὰ καθέκαστα σέ ἰδιαίτερο κεφάλαιο (Shih chi 9) ἐνῶ ὁ Πλούταρχος τοὺς ἀφιερώνει μιὰ σύντομη παράγραφο ('Αλεξ. LXXVII, 4). 'Από τήν ἄλλη μεριά ὁμοῦς ὁ Ἑλληνας ἱστορικός δέχεται ὅτι οὔτε τὸ ἄσχημο οὔτε τὰ πάθη τῆς ψυχῆς εἶναι σωστό νὰ ἀποσιωπῶνται, ἐνῶ ὁ Κινέζος ἀντιπαραθέτει στή σκληρότητα τῆς Lü τήν εὐημερία πού χάρισε στή χώρα. Ἔτσι φθάνουμε πάλι σέ μιὰ παρεμφερῆ τοποθέτηση πού ἀποβλέπει σέ ἐξισορρόπηση τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν πλευρῶν τῆς προσωπικότητος, προκειμένου νὰ δοθῆ μιὰ ὅσο γίνεται πιό ὀλοκληρωμένη εἰκόνα. Μποροῦμε νὰ ἀναγάγουμε τήν τοποθέτηση αὐτῆ στὸν Πλουταρχικό παραλληλισμὸ (Κίμων 11, 3) τοῦ ζωγράφου πού ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα ἂν θὰ βάλῃ μερικά ἄσχημα χαρακτηριστικά ἐπάνω σ' ἓνα ὁμορφο πρόσωπο : αὐτὰ πρέπει νὰ μπαίνουν, ἀφοῦ ἡ ἀπουσία τους θὰ ἔκανε τὸ πρόσωπο ἀνόμοιο, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ὑπερτονίζονται, γιατί ἔτσι τὸ πρόσωπο θὰ γίνῃ ἄσχημο — καὶ συνεπῶς, πάλι ἀνόμοιο. Οἱ ἐξαιρετικά λεπτές μέθοδοι πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ch'ien γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐπεσημάνθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν δωδέκατο αἰῶνα μὲ τήν διαπίστωση ὅτι «ἤξερε νὰ κρύβῃ ἀποκαλύπτοντας»¹.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε, συνοψίζοντας τὰ παραπάνω, ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς ἀκολουθοῦν στις Βιογραφίες τους κάποιες κοινές κατευθυντήριες γραμμές πού εἶναι α) ἡ τάση τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς ἐνατενίσεως τῶν βιογραφουμένων ἀπὸ εὐρεία καὶ ὄχι ἀπὸ στενὴ ἢ μονόπλευρη σκοπιὰ, β) ἡ προσπάθεια ἐξισορροπήσεως τῶν ἀρνητικῶν μὲ τίς θετικές πλευρές κάθε προσωπικότητος, γ) ὁ τονισμὸς τῶν ἠθικῶν μᾶλλον παρὰ τῶν φυσικῶν ἢ ἄλλων γνωρισμάτων καὶ δ) ἡ ὅσο γίνεται εἰλικρινὴς ἀναγραφή ὅλων τῶν παραπάνω. Γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ δικά τους λόγια, ὁ Ch'ien καὶ ὁ Πλούταρχος ἀναζητοῦν τὰ πρότυπά τους σέ «πρόσωπα πού δημιούργησαν

εἶναι ἔργο τῶν μετακλασσικῶν κυρίως χρόνων. Ὅσο γιὰ τίς ἀρνητικές ἀντιλήψεις τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἄλλων κλασσικῶν ἀπέναντι στή θέση τῆς γυναίκας, πού μνημονεύονται σύντομα ἀπὸ τὸν Watson καὶ ἀναλυτικώτερα ἀπὸ τὸν Stadter, ἐκπροσωποῦν βέβαια μιὰ πλευρὰ τῆς σκέψεως ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἄλλὰ ἴσως ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι πλήρης χωρὶς τὴ θεώρηση καὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, πού μᾶς δίνει ἡ παρουσία τῆς Διοτίμας στὸ Πλατωνικὸ Συμπόσιο.

1. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὀφείλεται στὸν διανοούμενο Su Hsün. Ἡ γενικώτερη ἰδέα ἀνάγεται προφανῶς στήν Κομφουκιανικὴ διδασκαλία, πού ἐμπνέει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς σκέψεως τοῦ Ssu-ma Ch'ien (πρβλ. Ἐνάλεκτα XVII, 24 : «Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος δὲν συμπαθεῖ αὐτοὺς πού μιλοῦν πολὺ γιὰ τὰ κακὰ ἔργα τῶν ἄλλων»). Ἡ τοποθέτηση τοῦ Κινέζου ἱστορικοῦ ταυτίζεται οὐσιαστικά μὲ τήν Πλουταρχικὴ (Κίμων 11, 3).

ένα όνομα μέσα στον κόσμο» με τον «τρόπο και το ήθος» τους. Και τὰ βιογραφούν, «τάληθῆ δεξιόντες»¹.

Πώς βλέπει ο Κινέζος ιστορικός, σὲ αντιπαραβολὴ μὲ τὸν Ἕλληνα, τὴν ολοκληρωμένη προσωπικότητα; Ἀναζητῶντας ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, θὰ θέλαμε πρῶτα νὰ ἐξετάσουμε γιατί στρέφεται πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ ἀναζητᾶται τὰ πρόσωπά του (ἂν καὶ ὄχι μὲ ἀποκλειστικότητα) σὲ παλιότερες ἐποχές. Ἡ Πλουταρχικὴ ἀπάντηση ποὺ δίνεται στὴ Βιογραφία τοῦ Αἰμιλίου Παύλου εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία χρησιμεύει σὰν καθρέφτης μέσα στὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς, βλέποντας, νὰ ταχτοποιῆ τὴ ζωὴ του καὶ νὰ τὴν ἀφομοιώσῃ, ὅσο εἶναι δυνατό, μὲ τὶς ἀρετὲς τοῦ βιογραφουμένου. Ὁ συγγραφέας τοῦ Shih chi, χρησιμοποιῶντας ἐπίσης τὸν παραλληλισμὸ τῆς ἱστορίας μὲ καθρέφτη², τὸν ἐπεξεργάζεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ. Νὰ τί περίπου γράφει: «Ὅταν ἐξετάζει κανεὶς τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σήμερα εἶναι σὰ νὰ κυττάξῃ σὲ ἕνα καθρέφτη ποὺ τοῦ δείχνει δύο εἰκόνες ὄχι ἀναγκαστικὰ ἴδιες. Κάθε ἐποχὴ ἀποδίδει σημασία σὲ διαφορετικὰ πράγματα. Γιὰ νὰ πετύχῃ κανεὶς στὴ ζωὴ του εἶναι ἀνάγκη νὰ συνειδητοποιῆ τὴ διάκριση» (Shih chi 18)³. Ἀπὸ αὐτὰ γίνεται φανερὸ ὅτι μπορεῖ, ἢ μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρῆ κανεὶς τὸν ἱστορικὸ καθρέφτη σὲ μιὰ διπλῆ σχέση, ποὺ τὸ ἕνα σκέλος τῆς ἀφορᾶ στὴν ἀφομοίωση καὶ τὸ ἄλλο στὸ διαχωρισμὸ τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ τοῦ προσφέρεται. Ὁ ἱστορικὸς καθρέφτης εἶναι τὸ μέσον ποὺ ἐπιτρέπει στὸ ἄτομο νὰ συνειδητοποιῆ τὴν ὁμοιότητα ἀλλὰ καὶ τὴ διαφορὰ του ἀπὸ τὴν προβαλλόμενη εἰκόνα. Αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα λοιπὸν, τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς διαφορᾶς, ἀναζητεῖ ὁ Ssu-ma Ch'ien ὅταν στρέφεται στὶς μορφὲς τοῦ παρελθόντος.

Κάθε ἐποχὴ, ὅμως, ἀποδίδει σημασία σὲ διαφορετικὰ πράγματα. Τοῦτο.

---

1. Ἡ εἰλικρίνεια τοῦ Ssu-ma Ch'ien δὲν ἀμφισβητήθηκε οὔτε ἀπὸ τὸν διάδοχό του ἱστορικὸ Pan-Ku, ποὺ τοῦ καταλογίζει τὴν ὑπέρμετρα ἐλεύθερη χρῆση τῶν κλασσικῶν κειμένων. Ὁ Pan-Ku ἐπισημαίνει παράλληλα ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ Shih Chi «δὲν ἀλλοιώνει ὅ,τι εἶναι ὁμορφο, δὲν κρύβει ὅ,τι εἶναι ἄσχημο, ἔχει ἀμεσότητα στὸ λόγο του καὶ εἶναι ἀπλός, χωρὶς νὰ γίνεται ἀγενής». Ὑπενθυμίζουμε ἐπίσης ὅτι, γιὰ τὴν Κομφουκιανικὴ διδασκαλία, ἡ ιδιότητα τῆς εἰλικρίνειας τόσο στὴν ἔννοια Hsin (συνέπεια στὸ λόγο) ὅσο καὶ στὴν ἔννοια Ch'Eng (συνέπεια στὰ αἰσθήματα) ἀποτελεῖ ἀκρογωνιαίῳ λίθῳ στὸ οἰκοδόμημα τῶν ἀρετῶν τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου.

2. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξεως «καθρέφτης» (κιν. Chien, ἱαπ. Kagami) ἔχει μακριὰ ἐπιβίωση στὴν Ἀπωασιατικὴ ἱστοριογραφικὴ παράδοση. Τὸ σημαντικώτερο ἔργο γενικῆς ἱστορίας τῆς Κίνας ποὺ γράφτηκε μετὰ τὸ Shih Chi, καὶ ποὺ ἀνήκει στὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, ὀνομάζεται «Συνοπτικὸς Καθρέφτης, Βοήθημα τῆς Κυβερνήσεως». Ἀνάλογους τίτλους βλέπουμε σὲ μεσαιωνικὲς ἱαπωνικὲς ἱστορικὲς συγγραφές: «Ὁ Μεγάλος Καθρέφτης», «Καθρέφτης τοῦ Παρόντος», «Ὑδάτινος Καθρέφτης» κλπ.

3. Watson, ἔνθ' ἄν., σελ. 493.

αυτόματα συνυφαίνεται με τις έννοιες του νεωτερισμού και της αλλαγής, και με την ανάγκη του έναρμονισμού της προσωπικότητας με τις έννοιες αυτές, μέσα στο σήμερα. Έτσι βλέπουμε τον Ch'ien να επαινεί τον αξιωματούχο Shu-sun T'ung γιατί «ήξερε να υπολογίσει ό,τι ήταν αναγκαίο» και «να έναρμονίζεται σε όλες τις πράξεις του με τις περιστάσεις», και αντίθετα, να επικρίνει έναν άλλο αξιωματούχο που «δεν διδάχτηκε από τους καιρούς». Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμά του όμως είναι ίσως ό Ch'ao Ts'o : μόλις ανέλαβε την εξουσία θέσπισε τόσους νεωτερισμούς ώστε προκάλεσε βίαιες αντιδράσεις — τις όποιες αντιμετώπισε όχι με προσπάθεια εξομαλύνσεως, αλλά με προσωπικές άντεκδικήσεις. Γι' αυτόν ό Ch'ien θυμίζει όπι, σύμφωνα με ένα παλιό γνωμικό, όποιος άναταράζει καθιερωμένες συνήθειες θά αντιμετώπιση τιμωρία. Ό,τι επικρίνεται έδώ, στην ουσία, δέν είναι οι νεωτεριστικές έέργειες του Ch'ao Ts'o αλλά ό υπερβολικός και βεβιασμένος χαρακτήρας τους, καθώς και ή ύποταγή του άτόμου στο πάθος της άντεκδικήσεως. Αυτές ήταν οι άκραίες έκδηλώσεις που έσπασαν την ίσορροπία των πραγμάτων. Η τελευταία θά μπορούσε να είχε διαφυλαχτή με μιá μετρημένη υιοθέτηση νεωτερισμών, που θά έξισορροπούσε την αναγκαιότητά τους, και με μιá συνετή αντιμετώπιση των αντιδράσεων. Από τη δική του σκοπιά ό Πλούταρχος, αντιμετώπιζοντας τό θέμα σαν πρόβλημα προσαρμογής, καταλήγει σε μιá θέση όχι τελείως διάφορη από του Ssu-ma Ch'ien. Π.χ. στο Λύσανδρο (11, 3) εκφράζεται επιφυλακτικά για όσους θεωρούν την προσαρμοστικότητα σημαντικό στοιχείο πολιτικής ίκανότητας· παραδέχεται όμως ότι ή συμπεριφορά δέν πρέπει να έκτρέπεται ούτε πρός την αντίθετη κατεύθυνση (Δίων VIII, 2). Ό,τι έπιζητείται ουσιαστικά και έδώ είναι ή μετρημένη ευελιξία που έξασφαλίζει στο ύποκείμενο τον έναρμονισμό του με τά δεδομένα, περιορίζοντας τον κίνδυνο της έκτροπής.

Η ένδιαφέρουσα αυτή σύγκλιση άπόψεων πρός την ιδέα του μέτρου, που παρατηρούμε στον Πλούταρχο και στον Ssu-ma Ch'ien, έχει βεβαίως τις φιλοσοφικές και κοσμικές προεκτάσεις της. Αναζητώντας τις τελευταίες, τις βρίσκουμε να περιβάλλονται με τό ιδιαίτερο χρώμα δυό διαφορετικών όσο και μεγάλων παραδόσεων : της Πλατωνικής, στην περίπτωση του Έλληνα· της Κομφουκιανικής, στην περίπτωση του Άσιατή¹. Να με τί λόγια αναλύει την άρχή του μέτρου ό Ί. Ν. Θεοδωρακόπουλος στην

1. Ό Ssu-ma Ch'ien είναι βασικά έκλεκτικός στις άντιλήψεις του. Γνώριζε τόσο καλά τις κύριες Σχολές Σκέψεως της Κίνας όσο και ό Πλούταρχος τους Στωικούς, Περιπατητικούς, Έπικουρείους κλπ. Άλλά μπορούμε να πούμε ότι, σε τελευταία άνάλυση ή Κομφουκιανική παράδοση άντιπροσωπεύει γι' αυτόν ό,τι περίπου για τον Πλούταρχο ή Πλατωνική.

«Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα»: «Καὶ τοῦ σύμπαντος ἡ ἀξία ἐγκείται στὰ μέτρα πού ἔχει καὶ πού τὸ κρατοῦν... Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ζωὴ τῆς πολιτείας ἔχουν ἠθικὴ ἀξία ὅταν οἱ δυνάμεις μέσα τους δουλεύουν σὲ ἀρμονία ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, χωρὶς ποτὲ ἢ μιὰ νὰ καταδυναστεύη τὴν ἄλλη. Κάθε δύναμη ἔχει ἀπὸ μέσα της τὴν τάση νὰ θέλῃ ν' ἀπλωθῆ... Τὸ πάθος... πιὸ πολὺ ἀπὸ ὅλα... Σωφροσύνη εἶναι νὰ κρατᾶς σὲ ὄρια τὸν ἑαυτὸ σου» (σελ. 225 - 6) Ἀντίστοιχα, ἡ κλασσικὴ Κινεζικὴ πραγματεία Chung Yung (Περὶ τοῦ Μέτρου) μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα: «Ὅταν τὰ πάθη (χαρὰ, ὀργή, θλίψη, εὐχαρίστηση) δὲν ἔχουν ξυπνήσει, εἴμαστε στὸν Ἄξονα τοῦ Κέντρου (Chung)· ὅταν τὰ πάθη ξυπνοῦν στὸ σωστὸ μέτρο, εἴμαστε στὴν κατάσταση τῆς Ἀρμονίας (Ho). Ὁ Ἄξονας τοῦ Κέντρου εἶναι ἡ μεγάλῃ ρίζα τοῦ σύμπαντος· ἡ Ἀρμονία εἶναι ἡ μακριὰ ὁδὸς... Μὲ τὸ συνδυασμὸ τοῦ Κέντρου καὶ τῆς Ἀρμονίας ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παίρνουν τίς σωστὲς ἀναλογίες τους... Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος τείνει πάντα πρὸς τὸ Κέντρο (Μέτρο, ἐξισορρόπηση)· ὁ κατώτερος ἄνθρωπος ἀντιβσίνει στὸ Μέτρο, γιὰτὶ... δὲν γνωρίζει τὸ δέος (ὄρια)». (Chung Yung, 1). Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ ὅτι, μέσα στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν παραδόσεων, τόσο ὁ Κινέζος ὅσο καὶ ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς ἀναζητοῦν μιὰ προέκταση τῆς σκέψεώς τους στὴν ἔρευνα καὶ τὴ σημασία τῆς μουσικῆς τέχνης: Ὁ Ch'ien τῆς ἀφιερώνει μιὰ ἀπὸ τίς πραγματείες τοῦ τρίτου μέρους τοῦ Shih chi, συνεπῆς στὴν παράδοση πού συνδυάζει τὴ μουσικὴ μὲ τὴν ὀρθὴ διοίκηση καὶ πού καθρεφτίζεται στὸ κλασσικὸ «Βιβλίον τῶν Τελετῶν» (Li chi). Ἡ πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴν ἴδια τέχνη εἶναι ἴσως ἀμφισβητήσιμη, δὲν ἀμφισβητεῖται ὅμως καθόλου ἡ σημασία πού παίρνει στὴ σκέψη του ἡ ἀρχὴ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας σὰν γενικώτερο σύμβολο τῆς ἀρμονίας τοῦ σύμπαντος καὶ σὰν πρότυπο γιὰ τὴν προσωπικότητα¹.

Ξαναγυρίζοντας στὶς σχέσεις τῆς τελευταίας μὲ τὸν περιβάλλοντα κόσμον βρίσκουμε, συνυφασμένες μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ μέτρου, μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλες ἱκανότητες ἢ ιδιότητες πού ἡ παρουσία τους γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ πεδίο. Π.χ. ἡ σημασία τοῦ σωστοῦ προσανατολισμοῦ, πού ἐπισημαίνει ὁ Ch'ien σὲ ἄλλη περίπτωσι, πρέπει προφανῶς νὰ νοηθῆ σὰν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἰσορροπίας πού ἀναφέραμε. Κι αὐτὴ ἡ ἱκανότητα πάλι ἀπαιτεῖ δυὸ ἄλλες: νὰ ἀφιερώνῃ κανεὶς χρόνο στὸ νὰ σκέπτεται προτοῦ ἀποφανθῆ ποιοὶ εἶναι τὸ σωστὸ, καὶ στὴ συνέχεια, νὰ στέργῃ μὲ καλὴ διάθεση καὶ ἐπιμονὴ στὴν πραγματοποίησή του — κατὰ τὴν Κομφουκιανικὴ ρῆση: «Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος εἶναι ἀργὸς στὰ λόγια καὶ πρό-

1. Βλ. J.P.H.M. Smits, Plutarchus en de Grietse Muziek, A.B. Creyghton/Bilthoven 1970 (Ὀλλανδικά, ἀγγλ. σύνοψη), σελ. 44 κ.ά. καὶ 117 - 121.

θυμος στα έργα». Τέτοια είναι ή περίπτωση του αξιωματούχου Ch'ien, που «ήξερε όχι μόνο να αρχίζει έργα αλλά και να τα τελειώνει».

Όχι λιγώτερο αναγκαίο για τη διασφάλιση της αρχής της αρμονίας είναι το γνώρισμα της αυτοκυριαρχίας και τουτο πάλι συνυφίνεται με τη θέληση και τη δύναμη για αυτοέλεγχο. Έτσι μαθαίνει κανείς να σταθμίσει σωστά τα ισχυρά σημεία και τις αδυναμίες του, και γίνεται ταπεινόφρων¹. Αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν ή βαθύτερη αίτια (ή όπωσδήποτε, μιá από τις βασικές) που εξασφάλισε την επιβολή του ίδρυτου της δυναστείας των Χάν Kao-tsu — ενός αυτοκράτορα που αναδείχτηκε μέσα από το λαό, σάν επικύρωση των Πλουταρχικών λόγων «οὐδ' ἀρετή δι' ευγένειαν ἀλλ' ἀφ' ἑαυτῆς ἔντιμον». Να πώς άπαντά σε σύνοψη ό Kao-tsu στους συμβούλους του που τον έπαινούσαν, στην προσπάθειά τους να αναλύσουν τα αίτια της νίκης του : «Δέν καταλάβατε σωστά. Έγώ δέν μπορώ να παραβληθώ με τον Chang Liang, τον Hsiao Ho και τον Han Hsin. Αυτοί οί συνεργάτες μου είναι άνδρες άσυνήθους άξίας. Μόνο γιατί ήξερα να τους χρησιμοποιήσω σωστά μπόρεσα να κυριαρχήσω» (Shih Chi 8)². «Φιλαύτου γάρ άνδρός οὐ φιλοκάλου παντός άει βέλτιστον ήγεισθαι» θά συμπληρώσει ό "Έλληνας ιστορικός ("Αρατος 1, 4). Έδώ μπορούμε να πούμε ότι ή θέση των δύο συγγραφέων εκφράζει όχι μόνο ταύτιση αλλά μαζί και κάποια απόκλιση προσανατολισμού — του ενός προς την πολιτική και κοινωνική, του άλλου προς την φιλοσοφική και ήθική κατεύθυνση. Η θέση του Ch'ien εξηγεύται από το γενικώτερο προσανατολισμό της Κομφουκιανής σκέψεως προς την εικόνα, του ιδανικού ήγεμόνος μάλλον παρά του μέσου άνθρώπου³. Ωστόσο όπως ό Πλουταρχικός προσανατολισμός προς την ήθική ένατένιση δέν μειώνει την ιστορική άξία των Παραλλήλων Βίων, έτσι και ή τοποθέτηση του Ch'ien δέν είναι χωρίς ενδιαφέρον για τον συγκεκριμένο άνθρωπο. Όπως όρθά παρατηρήθηκε, «τά προβλήματα του ήγεμόνος καταλήγουν να γίνονται προβλήματα του κάθε άτομου» και συνεπώς, ό,τι αναπτύχθη-

---

1. Πρβλ. 'Ανάλεκτα XV, 20 : «Ο άνώτερος άνθρωπος έχει άπαιτήσεις από τον εαυτό του· ό κατώτερος, από τους άλλους». Το ιδανικό πρότυπο του άνώτερου άνθρώπου είναι βέβαια ό ίδιος ό Κομφούκιος, που μάς περιγράφεται με αυτά τα λόγια σε ένα σύντομο πορτραίτο : «Ο Δάσκαλος είχε πραότητα αλλά και άξιοπρέπεια· μεγαλοπρέπεια, που δέν προξενούσε φόβο· ήταν σεβάσιμος αλλά και προσιτός» ('Ανάλεκτα VII, 37).

2. Watson, ένθ' άν., σελ. 107-8.

3. Η Κομφουκιανική διδασκαλία βλέπει τη σχέση του ήγεμόνος και των υπηκόων του επάνω στο πρότυπο της σχέσεως πατέρα και παιδιού, και σε μιá διαλεκτική βάση : σάν εκδήλωση προστασίας που παρέχεται από τον μεγαλύτερο (ισχυρότερο) στον νεώτερο, και σάν εκδήλωση άφοσιώσεως και ύποταξης του νεωτέρου προς τον μεγαλύτερο. Έκφραση αυτής της τελευταίας σχέσεως είναι ό «υϊικός σεβασμός» — άρετή βασική, για την όποία διακρίνονται κατά κανόνα τα πρόσωπα του Shih Chi.

κε σὲ διαπροσωπικὴ σφαῖρα ἔχει τὴν ἀντανάκλωσή του στὴν προσωπικὴ.

Ἄλλὰ ὁ Kao-tsu δὲν ἀναδείχθηκε μόνο χάρις στὶς ἱκανότητές του. Ὅπως προσθέτει ὁ Ch'ien, ἦταν καὶ «θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ, ποὺ ἀντάμειψε τὴν ἀρετὴ του». Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες παραλλαγές στὶς σελίδες τοῦ Shih chi, μᾶς φέρνει σὲ ἓνα καινούργιο τομέα : στὴ σχέση τῆς προσωπικότητος μὲ τὶς ἐξω-φυσικὲς ¹ δυνάμεις ποὺ τὴν περιβάλλουν, καὶ στὴν ἐπέμβαση τῶν τελευταίων στὶς ἀνθρώπινες πράξεις. Οἱ διακυμάνσεις τῆς Πλουταρχικῆς σκέψεως πάνω στὸ δύσκολο αὐτὸ θέμα προβάλλουν ἀνάγλυφα στὶς σελίδες τῶν Παραλλήλων Βίων : «Ἦταν ἡ φύση ἢ ἡ τύχη;» «Ἦ τὴν τύχη ἢ ἡ φρόνηση;» ἀναρωτιέται ἐπανειλημμένα ὁ ἱστορικός, στὴν προσπάθειά του νὰ βρῆ ἐξήγηση σὲ φαινόμενα καὶ γεγονότα. Κάποτε θὰ φθάσῃ νὰ πῇ : «Ἄκριτον δ' ἡ τύχη πρᾶγμα καὶ ἄληπτον λογισμῶ» (Νικίας XI, 7) καὶ πάλι : «...δεῖ καὶ τὰ δυστυχηθέντα μὴ παντάπασι ποιεῖσθαι δαίμονος, ἀλλ' ἠθικὰς καὶ παθητικὰς ζητεῖν ἐν ἑαυτοῖς διαφορὰς...» (Θησεῶς καὶ Ρωμύλου σύγκρ. III, 1). Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ διακυμάνσεις τοῦ Ssu-ma Ch'ien, ποὺ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ συχνὴ μνεῖα οὔτε στὸν ἴδιο τὸν Κομφούκιο, ὅπως σημειώνει. Τὰ ἀνεξήγητα φαινόμενα ποὺ συνδυάζονται μὲ τὴ γέννηση τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἀναγκάζουν νὰ παραδεχτῆ ἀδυναμία στὴν κατανόηση τοῦ πεπρωμένου. Ὅταν ὅμως φθάνῃ σὲ περιπτώσεις ἀτόμων ποὺ ὀχυρώνονται πίσω ἀπὸ τὸν παράγοντα τῆς τύχης γιὰ νὰ καλύψουν προσωπικὲς εὐθύνες, ἡ θέση του γίνεται αὐστηρή. Γιὰ τὸν ἐπαναστάτη Hsiang Yu π.χ., ποὺ ὡς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου του ἐπέμενε ὅτι καταστράφηκε «ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ καὶ ὄχι ἀπὸ δικό του λάθος στὴ χρῆση τῶν ὄπλων», ἡ κρίση τοῦ Μεγάλου Ἱστορικοῦ εἶναι κοφτὴ : «Δὲν ἦταν τυφλωμένος;» ρωτᾷ.

Μέσα στὶς Βιογραφίες τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Ssu-ma Ch'ien παρακολουθοῦμε τὴν πορεία δύο ἀνοιχτῶν μυαλῶν στὴν προσπάθειά τους νὰ συλλάβουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα ὅσο γίνεται μέσο στὰ δικά της πλαίσια καὶ στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πέρα ἀπὸ μονολιθικὲς τοποθετήσεις. Καὶ ψάχνοντας γιὰ τὶς πηγές ποὺ τροφοδότησαν ἓνα τέτοιο τρόπο σκέψεως, μποροῦμε νὰ γυρίσουμε πάλι στοὺς μεγάλους κλασσικοὺς στοχαστὲς τῶν δύο παραδόσεων : στὸν Ἀσιάτη, ποὺ μίλησε γιὰ τὴν «πνευματικὴ εὐρύτητα τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου» (Ἀνάλεκτα 11, 14), γιὰ τὴ θέληση, «ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ στερήσῃ κανεὶς

---

1. Μὲ τὸν ὄρο «ἐξω-φυσικὲς» ἐννοοῦμε τὶς συνθήκες καὶ τοὺς παράγοντες ἐκείνους ποὺ ἐκδηλώνονται στὴν ἀνθρώπινη σφαῖρα μὲ τὴ μορφή τῆς «τύχης», τῆς «ἀτυχίας», τοῦ πεπρωμένου γενικότερα. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ὑπερφυσικὰ φαινόμενα, φαντάσματα, δεισιδαιμονίες κλπ., μπορεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ssu-ma Ch'ien, ὅπως καὶ ὁ Πλουτάρχος, τὰ ἀντιμετωπίζει μὲ ὅλη τὴ δυσπιστία μιᾶς ἐλεύθερης σκέψεως.

οὔτε ἀπὸ τὸν ἔσχατο» (Ἀνάλ. IX, 25) καὶ γιὰ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου «νά κάνη Μεγάλο τὸ Τάο» (Ἀνάλ. XV, 28). Καὶ στὸν Ἑλληνα, ποῦ προχώρησε τόσο ψηλά γιὰ νὰ χαράξῃ τὸν ὀριακὸ κύκλο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας : «...αἰρείσθω βίον ᾧ συνέσται ἐξ ἀνάγκης... Αἰτία ἐλομένου θεὸς ἀναίτιος». (Πολιτεία 617e).

Πῶς μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ κανεὶς τὸ πρότυπο μιᾶς ὀλοκληρωμένης προσωπικότητος; Ἡ ἀπάντησις καὶ τῶν δύο ἱστορικῶν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἴδια : μετὴν ἀγωγή. Ἐδῶ φθάνομε σὲ μιὰ θεμελιακὴ ἔννοια τῶν δύο παραδόσεων, ποῦ ἀντικατοπτρίζουν οἱ Παράλληλοι Βίοι καὶ οἱ Βιογραφίαι τοῦ Ssu-ma Ch'ien. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Πλουραρχικὴ σύστασις στὸν Πολυκράτη νὰ διδάξῃ τὰ παιδιὰ του μετὸ παράδειγμα τῆς προγονικῆς βιογραφίας (Ἄρατος 1, 4) καὶ ἀντίστοιχα, τὰ ἀκόλουθα αὐτοκρατορικὰ λόγια ἀπὸ τὸ Shih chi : «τὸ λάθος (γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν παιδιῶν μου) εἶναι δικό μου, ποῦ ἀπέτυχον νὰ τὰ διδάξω ὅπως ἔπρεπε». Μετὴν ἀγωγή λοιπὸν ὀλοκληρῶνεται ἡ προσωπικότης τόσο στὸν πνευματικὸ ὅσο καὶ στὸν ἠθικὸ τομέα. Πνευματικά, εὐρύνονται τὰ ὄρια τῆς γνώσεως. Κι αὐτὴ πάλι εἶναι ὅ,τι ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ποῦ «βλέπει» ἀπὸ ἕνα τυφλὸ (Λύσανδρος 18, 5). Γιὰ τοῦτο, τὸ καθῆκον τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ φτάνῃ στὴ ρίζα τῶν πραγμάτων (Ἀνάλεκτα 1, 2). Ἠθικά, τὸ ἄτομο ποῦ διδάσκεται τὸ σεβασμὸ στὴν οἰκογένεια δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναδειχθῆ καὶ σὰν ἄξιος κυβερνήτης. Κι αὐτὸς ὁ κανόνας πάλι νοεῖται σὲ προσωπικὸ καὶ σὲ διαπροσωπικὸ πεδίο. Τὸ ἄτομο ποῦ μαθαίνει νὰ σέβεται τὸ νόμο π.χ. τὸν ἐφαρμόζει στὸν ἑαυτὸ του ἐξ ἴσου ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους. Τοῦτο εἶναι βασικὸ γιὰτί, ὅπως λέει ὁ Ssu-ma Ch'ien μετὸ στόμα τοῦ ἀξιωματοῦ Chang Shih-chih, ἂν λοξοδρομήσῃ κανεὶς ἔστω καὶ μιὰ φορὰ ἀπὸ τὸ κριτήριον τῆς εὐθύτητος στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νομικῶν ἀρχῶν «τὸ ὅλο σύστημα τῆς χώρας θὰ χάσῃ τὴν ἀντικειμενικότητά του καὶ ὁ λαὸς δὲν θὰ ξέρῃ πῶς νὰ συμπεριφερθῆ». Ἀνάλογη πεποιθήσις ἐκφράζει καὶ ὁ Πλούταρχος στὴ βιογραφία τοῦ Ἀγησιλάου, ὅταν ἐπαινῆ τὸν ἄνδρα ποῦ κλήθηκε νὰ κυβερνήσῃ «ἀφοῦ εἶχε μάθει νὰ κυβερνᾶται». Ἀλλὰ ὁ νόμος γίνετα ἔννοια μονοσήμαντη καὶ μονομερῆς ὅταν δὲν στηρίζεται σὲ βαθύτερα ἀνθρωπιστικὰ θεμέλια. Γι' αὐτὸ ὁ Ch'ien φροντίζει νὰ διασαφηνίσῃ ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τῶν νόμων, ὅπως καὶ ἡ δύναμις τῶν ὀπλων, μόνη τῆς δὲν ἀρκεῖ. Στρατηγικὴ ἰσχὺς καὶ νομοθεσία πρέπει νὰ νοοῦνται μόνον σὰν παρακλάδια τοῦ δένδρου τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης (Shih chi 48)¹. Ἀπὸ

1. Πρβλ. Ἀνάλεκτα II, 3 : «ὀδήγησε τὸ λαὸ μετὸς νόμους μόνον, διόρθωσε τον μετὸς ποινές, καὶ ὁ λαὸς θὰ προσπαθῆσῃ νὰ μείνῃ ἔξω ἀπὸ τὴ φυλακή, ἀλλὰ δὲν θὰ ἀποκτήσῃ αἴσθημα ντροπῆς (φιλότιμο)· ὀδήγησέ τον μετὴν ἀρετή... καὶ θὰ τὸ ἀποκτήσῃ». Ἀντί-

αὐτὲς τίς ἔννοιες πρέπει νὰ ἀντλή ὁ νόμος τὸν διαπροσωπικὸ χαρακτήρα του· καὶ οἱ ἴδιες ἔννοιες πάλι πρέπει νὰ γίνονται ὁδηγὸς τοῦ κάθε ἀτόμου στὴν προσπάθειά του νὰ ἐφαρμόσῃ τοὺς νόμους στὸν ἑαυτό του — δηλαδὴ νὰ προχωρήσῃ στὴν αὐτοκαλλιέργεια, μὲ στόχο του τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀρετῆς.

Οἱ Βιογραφίες τοῦ Ssu-ma Ch'ien μᾶς παρουσιάζουν ἀνάγλυφα τὸν δύσκολο καὶ κάποτε τραγικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Δὲν εἶναι λίγες οἱ μορφές ποὺ ἀγωνίζονται νὰ πραγματώσουν ἢ νὰ διαφυλάξουν τίς πολυσήμαντες ἔννοιες τοῦ καθήκοντος, τῆς ἀλήθειας, τοῦ ὀρθοῦ — ὅλα περίπου τὰ γνωρίσματα ποὺ κλείνει ἡ ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς τιμῆς πού, κατὰ τὴν Πλουταρχικὴ ἔκφραση, «ἔχει τὸ πρωτεῖον» τῆς ἀρετῆς. Στὶς σελίδες τοῦ Shih chi ἡ ἔννοια παίρνει τὴ μορφή τοῦ χρέους καὶ τῆς συνέπειας : συνέπειας πρὸς τὸν πλησίον, ποὺ ἀντανακλαστικὰ γίνεται συνέπεια πρὸς ἑαυτόν, ἀπηχῶντας τὰ λόγια τοῦ Ἀσιάτη Δασκάλου : «Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος πρῶτα ἐφαρμόζει αὐτὰ ποὺ διδάσκει καὶ μετὰ διδάσκει σὺτὰ ποὺ ἐφαρμόζει» (Ἀνάλ. 11, 13). Ἡ συνέπεια γίνεται ἕνα ὑπέρτατο ἰδανικὸ ποὺ ἐκφράζεται μὲ χίλιους διαφορετικοὺς τρόπους : Σὰν συμβουλὴ σὲ κρίσιμη στιγμή· σὰν ἥρωικὴ ἄμυνα σὲ ὥρα μάχης· σὰν τραγοῦδι, γιὰ νὰ τὸ θυμοῦνται οἱ ἄνθρωποι τῶν κατοπινῶν γενεῶν· σὰν πρόκληση πρὸς τὸ θάνατο. Μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη μορφή, γυρίζει κάθε τόσο σὰν μουσικὸ leit motin νὰ συνδέσῃ σελίδες τοῦ ἔργου :

... Ὑποκλίνομαι μπροστὰ στὴν ἀδικία καὶ ταπεινῶνω τὸν ἑαυτό μου·

... Ἀλλὰ δὲν θ' ἀλλάξω τὴ σταθερὴ μου μορφή.

Νὰ ἐγκαταλείψω τὴ γραμμὴ ποὺ χάραξα,

αὐτὸ εἶναι ἀτιμία γιὰ τὸν ἄξιο ἄνθρωπο...

λέει τὸ τραγοῦδι τοῦ ἀξιωματοῦχου Ch'u Yüan, μακρινὸς ἀντίπαλος στὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη : «... Ἀθηναῖοι, συμβούλω μὲν, κἂν μὴ θέλητε χρῆσεσθε· συκοφάντη δὲ οὐδὲ ἂν θέλητε.»

Καὶ παρακάτω :

... Ἡ μέρα σκοτεινιάζει· ἡ νύχτα ἔρχεται.

Θὰ διώξω τὸν πόνο, θὰ βρῶ χαρὰ στὴ θλίψη μου,

Γιατὶ ὅλα ἔχουν ἕνα τέλος μέσα στὴ μεγάλη ἱστορία τοῦ Θανάτου.

.....
Τὸ ξέρω πὼς δὲ γίνεται ν' ἀρνηθῶ τὸ θάνατο·

στοιχα, τὰ λόγια τοῦ Δίωνος στὴν ὁμώνυμη Πλουταρχικὴ Βιογραφία : «Οἱ διαμαντένιοι δεσμοὶ δὲν εἶναι... ὁ φόβος καὶ ἡ βία... ἀλλὰ ἡ προθυμία καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ δικαιοσύνη. Αὐτὰ... εἶναι ἰσχυρότερα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐξουσίας».

Ἄς μὴν ἔχω πιά ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ!
Τοῦτο λέω σ' ὄλους τοὺς ἀξιους ἀνθρώπους :
Θὰ γίνω ἓνα παράδειγμα γιὰ σὰς ¹.

Ὁ Πλούταρχος θὰ πῆ ἀκόμη : «εἶναι ἐνδειξη πολιτικῆς καὶ ἀνδρικῆς ψυχῆς ἢ σταθερῆ ἀφοσίωση στὰ κοινὰ καὶ ἡ ὑποταγὴ τῶν προσωπικῶν παθῶν καὶ καταστάσεων στὸ δημόσιο συμφέρον.» (Δημ. XXII, 4). Προτοῦ βγοῦν τὰ λόγια αὐτὰ ἀπὸ τὴν πέννα τοῦ δημιουργοῦ τῶν Παραλλήλων Βίων, θὰ θέλαμε νὰ ὑπομνήσουμε, κλείνοντας αὐτὴ τὴ μελέτη, ὅτι ὁ Ssu-ma Ch'ien τὰ εἶχε σφραγίσει μὲ τὸ παράδειγμα τῆς δικῆς του ζωῆς : Σὰν Μεγάλος Ἱστορικὸς στὴν αὐτὴ τῶν Χὰν ἀντιμετώπισε τὴ διαβολή, τὸν βασανισμό καὶ τὴν ἐξορία. Τὸ παραδοσιακὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς τοῦ ὑπαγόρευε νὰ τερματίσῃ τὴ ζωὴ του, ὅπως εἶχαν κάνει τόσοι ἄλλοι πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Δὲν τοὺς μιμήθηκε ἀνθρώπινη ἀδυναμία; Στὸ περίφημο γράμμα ποῦ ἀπηύθηγε στὸ φίλο του Jen An ἀπὸ τὴν ἐξορία, διαβάζουμε : «Εἶναι στὴ φύση τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ ἀγαπᾷ τὴ ζωὴ καὶ νὰ μισῇ τὸ θάνατο... Μόνο στὸν ἄνθρωπο ποῦ ἔχει ὑψηλότερα ἰδανικὰ δὲν συμβαίνει αὐτό. Γιὰ κείνους ὑπάρχουν πράγματα ποῦ πρέπει νὰ κάνῃ». Τί ἦταν αὐτὸ ποῦ εἶχε νὰ κάνῃ ὁ Ch'ien καὶ ποῦ ἡ συναίσθησή του τὸν συγκράτησε ἀπὸ τὸ θάνατο; Μὲς τὸ λέει τὸ ἴδιο τὸ γράμμα : Ἦταν ἡ ντροπὴ στὴ σκέψη ὅτι δὲν θὰ πρόφτανε νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργο του — σύμφωνα μὲ τὴν υπόσχεση ποῦ ἔδωκε στὴν ἐπιθανάτια κλίνη τοῦ πατέρα του, καὶ σύμφωνα μὲ τὸ χρέος ποῦ αἰσθανόταν ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους : «Ἄν τὰ γραφτὰ αὐτὰ φτάνουν στὰ χέρια ἀτόμων ποῦ θὰ τὰ ἐκτιμήσουν, καὶ εἰσδύσουν μιὰ μέρα στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά — τότε, ἀκόμα κι ἂν θάπρεπε νὰ ὑποστῶ χίλιες τιμωρίες, γιὰτὶ νὰ λυπηθῶ;» ².

Αὐτὴ ἦταν ἡ συνέπεια τοῦ Ssu-ma Ch'ien. Καὶ τῆς ἔμεινε πιστὸς ὡς τὸ τέλος, χωρὶς νὰ ἀφεθῇ στὴν ἀδυναμία τῆς μετάνοιας· γιὰτὶ τότε «μαραίνεται ἡ ιδέα τοῦ Καλοῦ» (Τιμολ. VI, 2).

1. Shih Chi 84. Watson, ἐνθ' ἀν., σελ. 505 καὶ 507.

2. Ὁ Μεγάλος Ἱστορικὸς, σελ. 66.

ΜΝΗΜΗ, ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

I

‘Ο J. L. Austin στο έργο του «How to Do Things With Words»¹ σύρει μιá διάκριση μεταξύ αυτού που καλεί *performative* λειτουργία τής γλώσσας και αυτού που καλεί *constative* λειτουργία τής γλώσσας.

‘Ας πάρουμε τις έξής εκφράσεις :

A₁ Σου υπόσχομαι ότι θα πληρώσω τὸ λογαριασμό.

A₂ Σὲ διορίζω ἀρχηγὸ τής ἀποστολής.

A₃ Σ’ εὐχαριστῶ.

B₁ Τὰ μαλλιά της εἶναι ξανθά.

B₂ ‘Η σελήνη εἶναι ἑτερόφωτη.

B₃ Οἱ κροκόδειλοι εἶναι ἀμφίβιοι.

‘Επειδὴ οἱ εκφράσεις αὐτὲς δηλώνουν διαφορετικὲς λειτουργίες τής γλώσσας, θὰ πρέπει νὰ τις κατατάξουμε σὲ διαφορετικὲς τάξεις, A καὶ B. ‘Εκφέροντας τις προτάσεις A₁, A₂, A₃ ἐκτελῶ συγχρόνως ἰδιαίτερες πράξεις. Λέγοντας «υπόσχομαι» υπόσχομαι, «διορίζω» διορίζω, «εὐχαριστῶ» εὐχαριστῶ. ‘Ο Austin χαρακτηρίζει τις εκφράσεις τής τάξης A μὲ τὸν τεχνικὸ ὄρο *performative*. ‘Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Austin χρησιμοποιεῖ τὸν τεχνικὸ ὄρο *constative* γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τις εκφράσεις τής τάξης B. Τὸ γνώρισμα τῶν προτάσεων B₁, B₂, B₃ εἶναι ὅτι ταξινομούνται ὡς ἀληθεῖς ἢ ὡς ψευδεῖς. ‘Η λειτουργία τους δηλαδὴ εἶναι θεμελιακὰ γνωστική. ‘Εκφέροντας παραδείγματος χάρι τὴν ἐμπειρική πρόταση «Τὰ μαλλιά της εἶναι ξανθά», λέγω ἀπλὰ κάτι πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὲς ἢ ψευδές. Στὴν περίπτωση τῶν *constative* εκφράσεων δὲν ἐπιτελῶ καμμιά ἰδιαίτερη πράξη (π.χ. τοῦ δίδειν υπόσχεση, τοῦ διορίζειν), ὅπως συμβαίνει μὲ τις *performative* εκφράσεις.

Μολονότι ὁμοῦ οἱ *performative* εκφράσεις δὲν μποροῦν νὰ

---

1. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ διαλέξεων τοῦ Austin πὸν ἀρχικὰ δόθηκαν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard γιὰ τὸν William James καὶ κατόπιν ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν J. O. Urmson.

χαρακτηρισθούν άπλά ώς άληθεΐς ή ώς ψευδεΐς ¹, άπαιτουδν ώστόσο μιά άντιστοιχία με τα γεγονότα. Π.χ. ή *performative* έκφραση «Σε προειδοποιώ ότι ό έχθρός καταφθάνει», άντιστοιχεί σ' ένα πραγματικό γεγονός, ότι πραγματικά ό έχθρός καταφθάνει. "Αν στην πραγματικότητα ό έχθρός δέν καταφθάνει, τότε ή πράξη τής προειδοποίησής μου είναι άνεπιτυχής ή άστοχη (*infelicitous*)².

II

Προτάσεις που αναφέρονται στην μνήμη είναι *performative*. 'Ός τέτοιες οί προτάσεις τής μνήμης άπαιτουδν δυό πράγματα : (i) Το ύποκειμένο τής πρότασης έπιτελεί μιá πράξη, δηλ. άνακαλεί άπό το παρελθόν ένα γεγονός. (ii) Το άνακαλούμενο γεγονός στο όποιο αναφέρεται ή πρόταση πρέπει νά είναι πραγματικό. Π.χ. ή πρόταση «Θυμάμαι ότι τήν περασμένη έβδομάδα ό Θ.Π. μίλησε στη Βουλή», συνεπάγεται ότι (i) τώρα που λέγω ότι θυμάμαι, άνακαλώ ένα γεγονός άπό το παρελθόν, ότι ό Θ.Π. μίλησε στη Βουλή, και (ii) το άνακαλούμενο αυτό γεγονός πρέπει νά συνέβη πραγματικά. "Αν ένα άπό τα δυό αυτά γνωρίσματα τής μνήμης δέ συντρέχει, τότε δέν μπορούμε νά μιλάμε για μνήμη.

III

'Εναντίον τών δυό αυτών γνωρισμάτων τής μνήμης έχουν έγερθεί σοβαρές φιλοσοφικές άμφιβολίες.

"Όσον άφορā το πρώτο χαρακτηριστικό, ότι ή μνήμη συνδέεται λογι-

---

1. Μιά πράξη ώς τέτοια δέν μπορεί νά χαρακτηρισθεί ώς άληθής ή ώς ψευδής. Π.χ. ή πράξη που έπιτελώ για νά λύσω ένα κόμπο δέν είναι ούτε άληθής ούτε ψευδής. Μιά πράξη είναι έπιτυχής ή άνεπιτυχής.

2. Λόγοι που συνεπάγονται τήν μη-έπιτυχία μιās *performative* έκφρασης (δηλ. τή μη-άντιστοιχία της με τήν πραγματικότητα) είναι : (i) Μιά *performative* έκφραση προϋποθέτει τήν παρουσία τής πρόθεσης του ύποκειμένου νά έπιτελέσει, ότι έκφράζει ή *performative* έκφραση. Πρέπει λοιπόν το ύποκειμένο νά είναι ειλικρινές όσον άφορā τήν πρόθεσή του. Π.χ. όταν λέγω «Υπόσχομαι ότι θά σου γράψω» πρέπει συγχρόνως νά έχω τήν ειλικρινή πρόθεση νά σου γράψω. (ii) Το ύποκειμένο μιās *performative* έκφρασης πρέπει νά γνωρίζει τή σημασία τής χρησιμοποιούμενης *performative* έκφρασης. Π.χ. νά μη λέγω «υπόσχομαι» και νά έννοώ «έλπίζω», «πειθομαι» κ.λ.π. (Βλ. 'Αριστοτέλη, 'Ηθικά Νικομάχεια, III 1110b 18 - 1111a 24) (iii). Το ύποκειμένο δέν πρέπει νά βιάζεται φυσικά ή ψυχολογικά προκειμένου νά έπιτελέσει, ότι συνεπάγεται ή *performative* έκφραση που χρησιμοποιεί. Π.χ. όταν βιάζομαι φυσικά ή ψυχολογικά είναι δυνατόν νά μη σου γράψω, μολονότι «υπόσχέθηκα» νά σου γράψω. (Βλ. 'Αριστοτέλη, *op. cit.* III 1110a - 1110b 18 και R. M. Hare. *Freedom and Reason* (Oxford University Press, 1972), σσ. 77 κ.έξ.

κά μέ γεγονότα πού έντάσσονται στό παρελθόν, έχει διατυπωθεΐ ή αντίρρηση ότι ή μνήμη μπορεί νά αναφέρεται και σέ γεγονότα πού ανήκουν στό μέλλον ή στό παρόν. Π.χ. ή πρόταση «Θυμάμαι ότι θά σέ δώ» δέν εκφράζει καμμιά παραδοξολογία, μολονότι, όπως τουλάχιστον φαίνεται, αναφέρεται σ' ένα γεγονός πού θά συμβεί στό μέλλον, ότι θά σέ δώ. Έχει ισχύ τό επιχείρημα αυτό πάνω στό όποιο επιχειρείται νά καταρριφθεΐ ό αναγκαίος δεσμός μεταξύ μνήμης και παρελθόντος; Ή άπάντηση είναι άρνητική.

Στήν πρόταση «Θυμάμαι ότι θά σέ δώ» τό «θυμάμαι» δέν αναφέρεται στό μέλλον - γεγονός «ότι θά σέ δώ», αλλά άπεναντίας αναφέρεται σ' ένα άλλο παρελθόν - γεγονός τό όποιο παραλείπεται ως εύκολα έννοούμενο, π.χ. στό γεγονός ότι σου έχω ύποσχεθεΐ, ή πει, ή πεισθεΐ, ή αναγκασθεΐ, ή δεχθεΐ «ότι θά σέ δώ». Ή πλήρης μορφή τής πρότασης «Θυμάμαι ότι θά σέ δώ» είναι «Θυμάμαι (ότι Ρ) ότι θά σέ δώ», όπου Ρ ένα παρελθόν - γεγονός, π.χ. τό γεγονός ότι έχω ύποσχεθεΐ, πει, πεισθεΐ ότι θά σέ δώ. Τό «θυμάμαι» αναφέρεται στό παρελθόν - γεγονός Ρ, κι όχι στό μέλλον - γεγονός «ότι θά σέ δώ». Όμοια, ή έλλιπής πρόταση «Τώρα πού σέ βλέπω θυμάμαι» δέ σημαίνει ότι θυμάμαι ένα παρόν - γεγονός. Μετά τή διατύπωση τής πρότασης «Τώρα πού σέ βλέπω θυμάμαι» ακολουθεΐ λογικά ή έρώτηση, τί θυμάμαι τώρα πού σέ βλέπω. Ή άπάντηση είναι : «Ρ», όπου Ρ είναι ένα παρελθόν - γεγονός (π.χ. τό ταξίδι πού κάναμε μαζί πριν τρία χρόνια στην Άγγλία). Ή πρόταση υπό τήν πλήρη της μορφή είναι «Τώρα πού σέ βλέπω θυμάμαι (ότι Ρ)». Τό «θυμάμαι» δέν αναφέρεται στό παρόν - γεγονός «τώρα πού σέ βλέπω», αλλά στό παρελθόν - γεγονός Ρ. Αντίθετα ή πλήρης πρόταση «Θυμάμαι ότι τό βιβλίο αυτό πού τώρα βλέπω άπέναντί μου είναι κόκκινο» δέν έχει νόημα, έπειδή άκριβώς ισχυρίζομαι ότι ανακαλώ στην μνήμη μου ένα παρόν - γεγονός. Τό αντικείμενο λοιπόν τής μνήμης μπορεί νά είναι μόνον ένα γεγονός τό όποιο έντάσσεται στό παρελθόν· τό ανακαλούμενο γεγονός τής μνήμης δέν μπορεί νά ανήκει ούτε στό παρόν ούτε στό μέλλον.

Ή αντίρρηση πού έχει διατυπωθεΐ εναντίον του δευτέρου γνωρίσματος τής μνήμης, σύμφωνα μέ τό όποιο τό ανακαλούμενο γεγονός τής μνήμης είναι πάντοτε π ρ α γ μ α τ ι κ ό, είναι καλύτερα θεμελιωμένη. Θα χρειασθεΐ λοιπόν νά γίνει περισσότερος λόγος γι' αυτήν.

Στό βιβλίο του «The Analysis of Mind» ό Bertrand Russell γράφει σχετικά :

Έρμηνεύοντας τις έμπειρίες τής μνήμης (memory-beliefs) ύπάρχουν όρισμένα πράγματα πού πρέπει νά έχουμε ύπ' όψη μας. Καταρχή ότιδήποτε συνιστά μια έμπειρία τής μνήμης συμβαίνει τώρα, κι όχι στό παρελθόν στό όποιο λέγεται ότι αναφέρεται ή έμπειρία. Δέν είναι λογικά άναγκαίο γιά τήν ύπαρξη μιας έμπειρίας τής μνήμης ότι τό γεγονός

πού θυμόμαστε θά πρέπει νά ἔχει υπάρξει καθόλου. Δέν εἶναι λογικά ἀδύνατον νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά... Λογικά δέν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός μεταξύ γεγονότων πού ἐντάσσονται σέ διαφορετικούς χρόνους· ἔτσι τίποτα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει τώρα ἢ θά συμβεῖ στο μέλλον δέν μπορεῖ νά ἀναιρέσει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά...¹.

Ἡ ὑπόθεση πού κάνει ὁ Russell εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ ἡ μνήμη εἶναι λογικά ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος, δέν εἶναι λογικά ἀναγκαῖο νά θυμόμαστε πάντοτε γεγονότα πού συμβήκανε πραγματικά στο παρελθόν, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι δυνατόν νά θυμόμαστε καὶ γεγονότα πού στὴν πραγματικότητα δέν συμβήκανε καθόλου στο παρελθόν. Κατὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή, μπορῶ νά ἰσχυρισθῶ παραδείγματος χάρη πὼς θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά. Τὴν ὑπόθεση αὐτή ὁ Russell τὴν στηρίζει στὴν ἀρχή ὅτι λογικά δέν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός μεταξύ γεγονότων πού ἐμπίπτουν σέ διαφορετικούς χρόνους², μεταξύ τοῦ παρόντος, στο ὅποιο συντελεῖται ἡ λειτουργία τῆς μνήμης, καὶ τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος πού ἀνακαλοῦνται στὴν μνήμη. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Russell κατὰ τὴν τυπική του μορφή μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς :

Α. Λογικά δέν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός μεταξύ γεγονότων πού ἐντάσσονται σέ διαφορετικούς χρόνους.

Β. Μεταξὺ τῆς μνήμης, ἡ ὁποία ἀνήκει στο παρὸν (λέγω «θυμᾶμαι» κι ἐννοῶ ὅτι θυμᾶμαι τ ὠ ρ α) καὶ τῶν γεγονότων πού συμβήκανε στο παρελθόν λογικά δέν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός.

Γ. Ἄρα εἶναι λογικά δυνατόν νά ἰσχυρισθῶ πὼς θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα ὅτι ὁ Russell δέν ἰσχυρίζεται ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ κοινού νοῦ ὅτι εἶναι δυνατόν ἡ μνήμη νά ἀναφέρεται σ' ἐντελῶς μὴ - πραγματικά γεγονότα. Ὅπως δὴποτε, ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Russell, ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑποστηρίξω πὼς θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά, ἡχεῖ ὡς μιὰ παραδοξολογία. Αὐτὸ ὅμως δέν συνεπάγεται ὅτι καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἡ μνήμη δέν θά μπορούσε ν' ἀναφέρεται σ' ἐντελῶς μὴ - πραγματικά γεγονότα τοῦ παρελθόντος. Ὁ Russell ἐξηγεῖ ὅτι προκειμένου κάποιος ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ φιλοσοφία θά πρέπει πρῶτα νά συνηθίσει στὶς παραδοξολογίες ἀπὸ τίς ὁποῖες πλήττεται ὁ κοινὸς νοῦς³. Ὁ Russell θέτει τὸ ἐπιχείρημα

1. B. Russell, *The Analysis of Mind* (Macmillan, N.Y., 1921), σσ. 159 - 160 (ὀπογραμμίζω ἐγώ).

2. Τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ὁ Russell δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Hume. Βλ. D. Hume, *Treatise of Human Nature* (ed. A. Selby-Bigge) I, III.

3. B. Russell, *The Problems of Philosophy* (Oxford University Press, 1973), σ. 9.

του ως κάτι που είναι λογικά δυνατόν, μολονότι βέβαια για τον κοινό νοῦ είναι αδύνατον νὰ λέγω «θυμᾶμαι» καὶ νὰ ἐννοῶ ὅτι τὸ γεγονός που ἰσχυρίζομαι ὅτι θυμᾶμαι στὴν πραγματικότητα δὲν συνέβη καθόλου.

Θὰ πρέπει λοιπὸν ἂν θέλουμε νὰ κρίνουμε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Russell, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μνήμη μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σ' ἐντελῶς μὴ - πραγματικά γεγονότα τοῦ παρελθόντος, νὰ τὸ ἐλέγξουμε πάνω στὴν ἴδια βάση που ὁ Russell τὸ ἔθεσε· νὰ δοῦμε δηλαδή ἂν στέκει λογικά (κι ὄχι πῶς φαίνεται στὸν κοινό νοῦ). Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα εἶναι : Εἶναι λογικά δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ πῶς θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά; Ἡ ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα αὐτό, θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω, εἶναι ἀρνητική. Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ Russell, ὅτι εἶναι λογικά δυνατόν νὰ θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά, δὲν εἶναι ὀρθό, ἐπειδὴ οἱ προκειμένες Α καὶ Β τοῦ ἐπιχειρήματός του εἶναι ψευδεῖς. Στὴ συνέχεια τοῦ δοκιμίου μου θὰ διαπραγματευθῶ διαδοχικὰ τὶς προκειμένες Α καὶ Β.

Ἡ μείζων προκειμένη Α τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Russell, ὅτι λογικά δὲν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός μεταξύ δυὸ γεγονότων που ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς χρόνους, εἶναι ψευδής, ἀφοῦ, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ καθηγητὴς Norman Malcolm¹, εἶναι δυνατόν μεταξύ δυὸ γεγονότων που ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς χρόνους νὰ ὑπάρχει ἀναγκαῖος δεσμός. Ἄς πάρουμε παραδείγματος χάρι τὴν ἐξῆς συνομιλία μεταξύ δυὸ προσώπων X καὶ Ψ :

X : Τοῦ ἔγραψα

Ψ : Γιατί;

X : Γιατί τοῦ τὸ ὑποσχέθηκα ὅταν τὸν εἶδα τὴν τελευταία φορά.

Μεταξὺ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ X ἔγραψε στὸν Ψ καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ X ὑποσχέθηκε στὸν Ψ νὰ τοῦ γράψει ὑπάρχει ἓνας ἀναγκαῖος δεσμός, μολονότι τὰ δυὸ γεγονότα ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς χρόνους. Ὁ ἀναγκαῖος δεσμός μεταξύ τῶν δυὸ αὐτῶν γεγονότων ὀφείλεται στὸ νόημα τοῦ «ὑπόσχομαι». Τὸ *performative* ρῆμα «ὑπόσχομαι» εἶναι μεταβατικό, ἀντίθετα μὲ ἄλλα *performative* ρήματα, ὅπως «πεθαίνω», «τρέχω», που δὲν εἶναι. Ὅταν «ὑπόσχομαι» ὑπόσχομαι πάντοτε νὰ πράξω κάτι. Ἄν ὑποσχεθῶ τώρα νὰ πράξω κάτι καὶ πληρώνονται οἱ ἀναγκαῖες συνθήκες γιὰ νὰ τὸ πράξω, τότε κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα θὰ ἐκτελέσω αὐτὸ που ὑποσχέθηκα νὰ πράξω². Πρόκειται γιὰ δυὸ γεγονότα, τὴν ὑπόσχεσι καὶ

1. N. Malcolm, Knowledge and Certainty (Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. J., 1963), σ. 202.

2. Τὸ *performative* ρῆμα «ὑπόσχομαι» συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴν ἐκπλήρωσι τῆς ὑπόσχεσις, ἐφόσον βέβαια πληρώνονται οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τὶς ὁποῖες μιὰ *performative* ἐκφραση χρειάζεται προκειμένου νὰ μὴ ἀποβῆ ἀτυχής (*infelicitious*). Βλ. *Supra*, σημ. 3.

τήν εκπλήρωση τῆς υπόσχεσης, τὰ ὅποια, μολοντί ἀνήκουν σέ διαφορετικούς χρόνους (στό παρὸν καὶ τὸ μέλλον ἀντίστοιχα), συνδέονται ὥστόσο μὲ ἀναγκαῖο δεσμό.

Εἶναι θέμα τῆς Στοιχειώδους Λογικῆς ὅτι ἂν σ' ἓνα συλλογισμό ἀποδειχθεῖ ὅτι μιὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς προκείμενες εἶναι ψευδής, τότε καὶ τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖο συνάγεται ἀπὸ τὶς προκείμενες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθό. Ἐπομένως λοιπὸν στό ἐπιχείρημα τοῦ Russell ἢ μείζων προκείμενη Α, ὅτι λογικά μεταξὺ δυὸ γεγονότων δὲν ὑπάρχει ἀναγκαῖος δεσμός, εἶναι ψευδής, τότε κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα καὶ τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά, δὲν εἶναι ὀρθό.

Θὰ μπορούσε ὥστόσο, προκειμένου νὰ διασωθεῖ ἡ λογικὴ ἰσχὺς τῆς ὑπόθεσης τοῦ Russell, νὰ λεχθεῖ ὅτι μολοντί, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἡ μείζων προκείμενη Α εἶναι ψευδής, αὐτὸ δὲ συνεπάγεται ὅτι μεταξὺ δυὸ συναφῶν γεγονότων ποὺ ἀνήκουν σέ διαφορετικούς χρόνους ὑπάρχει π ἄ ν τ ο τ ε ἀναγκαῖος δεσμός. Ἡ ἀναγκαῖα συνέπεια παραδείγματος χάρι τῆς πρότασης «Ἐπιμένω ὅτι θὰ σοῦ γράψω» εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ὅτι θὰ σοῦ γράψω. Ἀντίθετα ὅμως ἡ ἀναγκαῖα συνέπεια παραδείγματος χάρι τῶν προτάσεων «Ἐλπίζω ὅτι θὰ σοῦ γράψω» καὶ «Ἐύχομαι νὰ συναντηθοῦμε στό μέλλον» δὲν εἶναι ὅτι θὰ σοῦ γράψω ἢ ὅτι θὰ συναντηθοῦμε ἀντίστοιχα. Τὰ *performative* ῥήματα «ἐλπίζω» καὶ «εύχομαι», ἀντίθετα μὲ τὸ *performative* ῥήμα «ἐπιμένω», ἔχουν ἀνοικτὸ χαρακτήρα. Τὰ ῥήματα αὐτὰ δηλαδὴ δὲ συνεπάγονται τὴν κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα εκπλήρωση ἑνὸς γεγονότος στό μέλλον, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ ῥήμα «ἐπιμένω», ἀλλὰ ἀπεναντίας τονίζουν τὴ δυνατότητα ὅτι ἴσως εκπληρωθεῖ στό μέλλον ἓνα ὁμόλογο γεγονός, χωρὶς ὅμως λογικά νὰ ἀποκλείεται ἡ μὴ-ἐκπλήρωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στό μέλλον. Γιὰ νὰ γενικεύσω, μεταξὺ δυὸ γεγονότων ποὺ ἀνήκουν σέ διαφορετικούς χρόνους εἶναι λογικά δυνατόν νὰ ὑπάρχει ἢ νὰ μὴν ὑπάρχει ἀναγκαῖος δεσμός.

Τότε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Russell μπορεῖ νὰ πάρει τὴν ἀκόλουθη μορφή :

Α'. Μεταξὺ δυὸ γεγονότων ποὺ ἀνήκουν σέ διαφορετικούς χρόνους εἶναι λογικά δυνατόν νὰ ὑπάρχει ἢ νὰ μὴν ὑπάρχει ἀναγκαῖος δεσμός.

Β. Μεταξὺ τῆς μνήμης, ἢ ὅποια ἀνήκει στό παρὸν, καὶ τῶν γεγονότων ποὺ συμβῆκανε στό παρελθὸν λογικά δὲν ὑπάρχει ἀναγκαῖος δεσμός.

Γ. Ἄρα εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχυρισθῶ πὼς θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά.

Ἡ μείζων προκείμενη Α' ὑπὸ τὴν νέα της μορφή εἶναι ἀληθής. Ἐπομένως λοιπὸν ἀποδειχθεῖ ὅτι καὶ ἡ ἐλάσσων προκείμενη Β εἶναι ἀληθής, τότε κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα καὶ τὸ συμπέρασμα Γ εἶναι ἀληθές. Εἶναι ὅμως

ή ελάσσων προκείμενη Β ἀληθής; Ἡ ἀπάντηση, ὅπως θὰ ἐπιχειρήσω νὰ δείξω ἀμέσως, εἶναι ἀρνητική.

Καταρχή, θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε διάφορα ἰδιώματα προτάσεων πού ἀφοροῦν τὴν μνήμη. (i) «Θυμᾶμαι ὅτι Ρ» (ὅπου Ρ ἓνα γεγονός ἢ πρᾶγμα). (ii) «Ὁ τρόπος πού θυμᾶμαι τὸ γεγονός Ρ εἶναι ἔτσι κι ἔτσι. (iii) «Ἀπ' ὅ,τι θυμᾶμαι συνέβη αὐτὸ κι αὐτό.»

Τὸ ρῆμα «θυμᾶμαι» ὅπως συμβαίνει στὴν πρόταση (i) ἔχει μιὰ ἀντιστοιχία μὲ τὸ ρῆμα «γνωρίζω». Ὁ καθηγητὴς A.J. Ayer γράφει σχετικὰ ὅτι «τὸ ρῆμα “θυμᾶμαι”, ὅπως καὶ τὸ ρῆμα “γνωρίζω”, χρησιμοποιεῖται κατὰ τέτοιο τρόπο ἔτσι ὥστε ὅταν κάποιος θυμᾶται κάτι, τότε ἔπεται ὅτι αὐτὸ συνέβη ἔτσι»¹. Π.χ. ἂν κάποιος πεῖ «Θυμᾶμαι ὅτι ὁ Πρόεδρος Κέννεντυ δολοφονήθηκε τὸ 1965» (ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δολοφονήθηκε τὸ 1963), τότε δὲ θυμᾶται πότε δολοφονήθηκε ὁ Κέννεντυ ὅπως ἀκριβῶς ἂν κάποιος πεῖ «Γνωρίζω ὅτι 2 + 2 κάνουν 5» σημαίνει ὅτι δὲ ν γνωρίζει πόσο κάνουν 2 + 2. Τὸ ρῆμα «θυμᾶμαι» ὅπως συμβαίνει στὴν πρόταση «Θυμᾶμαι ὅτι Ρ» συνδέεται κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα² μ' ἓνα γεγονός Ρ τὸ ὁποῖο συνέβη στὸ παρελθόν.

Ἀντίθετα, στὶς προτάσεις τοῦ τύπου (ii) καὶ (iii) τὸ ρῆμα «θυμᾶμαι» δὲ συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ἀνακαλούμενο ἀπὸ τὸ παρελθόν γεγονός τῆς μνήμης. Οἱ προτάσεις αὐτὲς σημαίνουν ὅτι θυμᾶμαι ἓνα γεγονός Ρ τὸ ὁποῖο ἀπλὰ π ι σ τ ε ῦ ω ὅτι συνέβη ἔτσι, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὅτι τὸ γεγονός Ρ δὲ συνέβη ἔτσι.

Ἀκόμη ὅμως καὶ στὴν περίπτωση πού ἡ μνήμη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνακριβής, εἶναι ἀδύνατον, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Malcolm, ἡ μνήμη νὰ εἶναι ἐ ν τ ε λ ῶ ς ἀνακριβής. «Ἡ ἀνακριβὴς μνήμη ἐνὸς γεγονότος προϋποθέτει κάποια ἀκριβὴ μνήμη τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.»³. Δὲ μπορούμε νὰ μιᾶμε γιὰ μιὰ ἐντελῶς ἀπατηλὴ μνήμη. Μιὰ ἐντελῶς ἀπατηλὴ μνήμη δὲν εἶναι κἂν μνήμη· εἶναι φαντασία. Π.χ. ἂς ὑποθέσουμε ὅτι θυμᾶμαι πῶς κάποτε πῆγα σ' ἓνα δειπνο, ὅπου μοῦ πρόσφεραν αὐτὰ κι αὐτὰ τὰ φαγητὰ κι αὐτὰ κι αὐτὰ τὰ ποτά, κι ὅπου παρευρίσκονταν αὐτὲς κι αὐτὲς οἱ προσωπικότητες κι ὅπου δεξιὰ μου καθόταν μιὰ κυρία μὲ κόκκινο φόρεμα μὲ τὴν ὁποία μιλήσαμε γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς γυναίκας στὴ σημερινὴ κοινωνία, κλπ., κλπ. Εἶναι δυνατόν κάποιο (ἢ κάποια) ἀπὸ τὰ γεγονότα νὰ μὴ συνέβη. Ἄν ὅλα ὅμως τὰ γεγονότα πού ἀνακαλῶ εἶναι ἀνακριβή, τότε δὲν μπορῶ νὰ ἰσχυρίζομαι ὅτι θυμᾶμαι. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἱστορία τοῦ δειπνοῦ

1. A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge* (Macmillan, London, 1956), σ. 168.

2. Ὁ Ayer λέγει σχετικὰ : «Θὰ ἦταν αὐτοαντίφαση ἂν κάποιος ἔλεγε ὅτι θυμᾶται κάτι πού δὲν συνέβη ποτέ.» Ibid.

3. Malcolm, op. cit., σ. 191.

θά ήταν πλάσμα τῆς φαντασίας μου. Ἡ ἱστορία τοῦ δείπνου ποῦ περιέγραψα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀντικείμενο τῆς μνήμης μου, μόνον ἐφόσον ἔνα τ ο υ λ ά χ ι σ τ ο ν ἀπὸ τὰ γεγονότα ποῦ ἀνακαλῶ ἀναφορικά μὲ τὸ δείπνο συνέβη πραγματικά. Ἡ μνήμη ἔστω ὡς ἀνακριβῆς ἀπαιτεῖ μιὰ σχετικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος ποῦ συμβῆκανε πραγματικά.

Ἔτσι, ἡ μνήμη εἴτε ὡς ἀκριβῆς (πρόταση (i)) εἴτε ὡς ἀνακριβῆς (πρότασεις (ii) καὶ (iii)) ἔχει ὅπωςδήποτε ἓνα (ἰσχυρὸ ἢ χαλαρὸ, ἀντίστοιχα) δεσμὸ μὲ γεγονότα ποῦ π ρ α γ μ α τ ι κ ᾶ συμβῆκανε στὸ παρελθόν. Τότε ἡ ἐλάσσων προκείμενη Β τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Russell, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ γεγονότα ποῦ πραγματικά συμβῆκανε στὸ παρελθόν, δὲν εἶναι ὀρθή. Κι ἀφοῦ ἡ προκείμενη Β δὲν εἶναι ὀρθή, τότε κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα καὶ τὸ συμπέρασμα Γ τοῦ ἐπιχειρήματος, «Θυμᾶμαι ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά», δὲν εἶναι ὀρθό. Εἶναι λοιπὸν λ ο γ ι κ ᾶ ἀδύνατον νὰ θυμᾶμαι, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Russell, ἓνα ἐντελῶς μῆ - πραγματικὸ γεγονός, ὅπως παραδείγματος χάρη ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε πρὶν πέντε λεπτά.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, δυὸ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς μνήμης εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς μνήμης (i) ἀνήκει στὸ π α ρ ε λ θ ὶ ν καὶ (ii) εἶναι π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ. Τὰ δυὸ αὐτὰ γνωρίσματα τῆς μνήμης, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω στὸ παρὸν δοκίμιο, παραμένουν ἀναντίρρητα.

ΟΙ «ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ»
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΟΣ

ΜΙΑ ΑΝΤΙΔΙΚΙΑ ΤΟΥ 1806 ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΚΑΠΕΤΑΝΑΙΩΝ
ΣΤΗ «ΚΑΝΤΖΕΛΛΑΡΙΑ» ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ

ΕΙΣ Α Γ Ω Γ Η

Σκοπός τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης, εἶναι ἡ παρουσίαση καὶ ὁ σχολιασμός τριῶν ἐγγράφων ποῦ ἀναφέρονται σὲ μιὰ ναυτικὴ διένεξη δύο καπεταναίων στὴ Μύκονο στὰ 1806, ὅταν τὸ νησί βρισκόταν ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία¹. Ἀντίδικοι ἦταν ὁ μυκονιάτης καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος² καὶ ὁ κεφαλλονίτης καπετὰν Πιέρος Δρακοντοειδῆς, καὶ ἀντικείμενο τῆς διαφορᾶς τῶν ἡ ἐρμηνεῖα τῶν ναυτικῶν κανόνων ποῦ διέπουν τὴν πρυμνοδέτηση τῶν ἰστιοφόρων караβιῶν τῆς τότε ἐποχῆς.

Ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος, καταγόταν ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά ἀλλὰ παντρεύτηκε μυκονιάτισσα, τὴν Εὐγενία Ἀσημομύτη, ἀπέκτησε ἐπὶ τὰ παιδιά καὶ πέθανε στὴ Μύκονο στὰ 1814, δηλ. ἔξ χρόνια μετὰ τὴ διένεξή του μὲ τὸν καπετὰν Πιέρο Δρακοντοειδῆ³.

Ὁ καπετὰν Πιέρος Δρακοντοειδῆς ἢ ὀρθότερα Δρακονταειδῆς, ἀνῆκε προφανῶς στὴ μεγάλη κεφαλλονίτικη οἰκογένεια τῶν Δρακονταειδῶν. Ὁ Ἡλίας Τσιτσέλης περιλαμβάνει στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Κεφαλληνιακῶν

---

1. Τὰ ἐγγράφα αὐτὰ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ θέσῃ στὴ διάθεσή μου ἀπὸ τὰ οἰκογενειακά του ἀρχεῖα ὁ ἐφοπλιστὴς κ. Γιώργος Δρακόπουλος ποῦ ἀνήκει σὲ ναυτικὴ οἰκογένεια μὲ παράδοση δύο αἰῶνων. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιδίκους ἦταν πρόπαππός του.

2. Σύμφωνα μὲ τὰ οἰκογενειακά ἀρχεῖα τοῦ Γιώργου Δρακόπουλου, τὸ καράβι τοῦ ὁμωνύμου προγόνου του ὀνομαζόταν «Ἅγιος Νικόλαος». Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἀντίδικοι δὲν ἀναφέρουν ποθενὰ τὰ ὀνόματα τῶν караβιῶν τῶν. Ὁ Ι. Π. Μαυριatóπουλος (Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας, σελ. 24) ἀναφέρει ὅτι καὶ στὴν Ὑδρα ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια τὰ σκάφη (ἂν καὶ εἶχαν ὀνόματα) νὰ μνημονεύονται «μᾶλλον διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος αὐτῶν...».

3. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ δέντρο τῆς οἰκογενείας Δρακοπούλου, ποῦ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ὁ κ. Γ. Δρακόπουλος.

Συμμίκτων» του (σελ. 134 ἐφ.) τῆ βιογραφία τοῦ διασημοτέρου ἐκπροσώπου τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, Ἀρχιμανδρίτου Νικολάου Δρακονταειδῆ (1791 - 1873).

Εἶναι ἄξιο σημειώσεως ὅτι καὶ οἱ δύο καπετάνιοι ὑπογράφονται ὡς «σ ο ὑ ν τ ι τ ο ι (ὑπήκοοι) ροῦσσοι». Ὅπως ἀναφέρει ὁ Π. Μ. Κοντογιάννης στὴν ἀξιόλογη μελέτη του «Οἱ Προστατευόμενοι», σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1 τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ, πὺ ὑπεγράφη μεταξὺ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ρωσσίας τὸ 1774, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεώθηκε νὰ ἐπιτρέψῃ στὴ Ρωσσία νὰ ἐγκαταστήσῃ ὅπουδῆποτε ἤθελε στὸ τουρκικὸ ἔδαφος προξένους καὶ ὑποπροξένους. «Ὅλα σχεδὸν τὰ ρωσσικὰ προξενεῖα» γράφει ὁ Κοντογιάννης (αὐτ. σελ. 53) «τὰ ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει ἰδρυθέντα διηύθυνον Ἕλληνας. Καὶ δὲν ὑπῆρχε βράχος ἐν τῷ Αἰγαίῳ ὅπου δὲν εὐρίσκετο Ἕλλην ἐνδεδυμένος τὴν ρωσσικὴν στολὴν τοῦ προξένου...»

Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια συνθήκη, ὅλα τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἔφεραν ρωσσικὴ σημαία καὶ ἦταν ἐφοδιασμένα μὲ «πατέντα» τοῦ πρέσβεως τῆς Ρωσσίας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Οἱ πλοίαρχοι τῶν караβιῶν αὐτῶν, εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐφοδιάζονται ἀπὸ τὴν Πύλη μὲ «φιρμάνια» γιὰ νὰ ἀσφαλίζονται ἀπὸ τὶς προσβολὰς τῶν πειρατῶν τῶν ἀφρικανικῶν παραλίων. «... Ἡ ρωσσικὴ προστασία τῶν ἑλληνικῶν караβιῶν» καταλήγει ὁ Κοντογιάννης (αὐτ. σελ. 207) «συντετέλεσεν ὄχι ὀλίγον εἰς τὴν δημιουργίαν ἐλευθέρως Ἑλλάδος».

Ἡ μελέτη αὕτη, χωρίσθηκε σὲ τέσσερα κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τὰ κείμενα τῶν ἐγγράφων καὶ οἱ σχετικὲς ἐπεξηγηματικὲς ὑποσημειώσεις. Στὰ κείμενα τῶν ἐγγράφων ἔχει ἀποκατασταθῆ, ὅπου εἶναι δυνατόν, ἡ ὀρθογραφία των. Ὅπως ἀνέφερα σὲ προηγούμενη μελέτη μου (βλ. Σ. Ι. Μακρυμιχάλου «Τσακόνικα Προικοσύμφωνα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος», σελ. 278), συμφωνῶ μὲ τὴν ὀρθότατη παρατήρησι τοῦ πατρὸς τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας Ν. Γ. Πολίτη (Λαογραφία, τ. Α' 1966, σελ. 371) ὅτι «εἶναι σφόδρα ἀμφίβολος ἡ χρησιμότης παλαιῶν ἐγγράφων ἐκδιδομένων ἀπαραλλάκτως ὡς εἶναι γεγραμμένα, διατηρουμένων πιστῶς τῶν πολυαριθμῶν ἀνορθογραφιῶν¹. Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει τὶς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μου ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κειμένων. Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ «συνήθειες τῆς θαλάσσης» πὺ ἴσχυαν στὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀντιδικίας τῶν δύο καπεταναίων. Τέλος, στὸ τέταρτο κεφάλαιο παρατίθεται ἀλφαβητικὸ εὐρετήριο μὲ ἐρμηνεῖα τῶν ναυτικῶν ὄρων πὺ συναντῶνται στὴν Εἰσαγωγή, στὰ κείμενα καὶ τὶς παρατηρή-

1. Ὁ κ. Δημ. Χ. Γκόφας στὴ λαμπρὴ του ἀνακοίνωσι «Διαμαρτυρικὸν (Προτέστον) τοῦ ἔτους 1807 εἰς Σῦρον», παραθέτει στὸ πρωτότυπο τὸ «Προτέστο» πὺ σχολιάζει, χωρὶς διόρθωσι τῆς ὀρθογραφίας του καὶ ἡ δυσχέρεια ἀναγνώσεώς του ἐπιβεβαιώνει τὴν παρατήρησι τοῦ Ν. Γ. Πολίτη πὺ παραθέτομε στὸ κείμενο.

σεις. Οί ναυτικοί ὄροι σημειώνονται μὲ ἀ ρ α ι ἄ σ τ ο ι χ ε ῖ α ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη ἢ ἀνεύρεσή των στὸ ἀλφαβητικὸ εὑρετήριον.

Ὅπως θὰ παρατηρήσουν οἱ προσεκτικοὶ ἀναγνώστες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ναυτικοὺς αὐτοὺς ὄρους εἶναι ἀθησαύριστοι ἀπὸ τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ λεξικά καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰδικὰ λεξικά.

Ἀσφαλῶς θὰ βρίσκονται πολλὰ ἀκόμα ναυτικὰ ἔγγραφα προγενέστερα τοῦ ἀγῶνος γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας μας, τόσο στὰ ἀρχεῖα παλαιῶν ναυτικῶν οἰκογενειῶν τοῦ τόπου μας, ὅσο καὶ στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Καλὸ εἶναι νὰ μελετηθοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς γιὰ νὰ φέρουν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἄλλους τεχνικοὺς καὶ ἰδιωματικοὺς ὄρους τῆς ὀρολογίας ἀλλὰ καὶ τοὺς κανόνες τοῦ ἔθιμοῦ δικαίου ποῦ ἐπικρατοῦσε τότε στὴ «ναυτικώτερη χώρα τοῦ κόσμου». Ὁ τίτλος αὐτὸς ἀνήκει δικαιοματικὰ στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα μὲ τὸν τεράστιον ἐμπορικὸν στόλον, τῶν πενήντα ἑκατομμυρίων τόννων μικτῆς χωρητικότητος.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Τ Α Ε Γ Γ Ρ Α Φ Α

Ι. ΤΟ ΠΡΟΤΕΣΤΟ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝ ΠΙΕΡΟΥ ΔΡΑΚΟΝΤΟΕΙΔΗ

Παρησιάζομαι σήμερον ἐγὼ ὁ κάτωθεν ὑπογεγραμμένος Καπ(ε)τ(άν) Πιέρου Δρακοντοειδῆς εἰς τὴν ἐδῶ Καντζελλαρίαν Μυκόνου καὶ λέγω ὅτι ὄντας τὸ καράβι μου ἀραμμένον ἐδῶ εἰς τὸ πόρτον τῆς Μυκόνου καὶ καλὰ ρεμεζαρισμένον ἡμέρας ἰκανάς, μετὰ καιρὸν ἦλθε καὶ ὁ Καπ(ε)τ(άν) Γεωργάκης Δρακόπουλος μὲ τὸ καράβι του διὰ νὰ ἀράξῃ μέσα εἰς τὸ ἴδιον πόρτον. Λοιπὸν τὸν καιρὸν ὅπου ὁ ρηθεις Δρακόπουλος ἦλθε διὰ νὰ ἀράξῃ τὸ ἐδικόν του μπαστιμέντο εὑρέθησαν μέσα εἰς τὸ ἐδικόν μου καράβι τρεῖς γεμιτζήδες μυκονιάτες οἵτινες εἶπον τοῦ Κ(απετάν) Δρακόπουλου ὅτι αὐτοῦ ὅπου ἀράξεις, καὶ ἔρριξες τὸν βαρδιάνον σου δὲν εἶναι καλὰ, ὅτι εἶναι εἰς κίνδυνον νὰ χαλάσης τὸν βαρδιάνον τοῦ Κ(απε)τ(άν) Πιέρου Δρακοντοειδῆ σοῦ διτου ρούσου, καὶ αὐτὸς τῶν ἀπεκρίθη ὅτι εἶναι καλὰ καὶ μὴ φοβᾶσθε. Μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐπῆγα ἐγὼ ὁ ἴδιος Καπετάνιος διὰ νὰ βιζιτάρω τὰ σχοινία τοῦ παρτίδου μου. Ἐπῆγα ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸν βαρδιάνον νὰ ἰδῶ καὶ θεωρῶντας καλὰ τὸν βαρδιάνον εἶδα ὅτι εἶχε τοῦ βαρδιάνου μου ἓνα ἔμπολον κομμένον καὶ τριμμένη ἡ γούμενα ἢ ὅποια εἶναι σχοινὶ ἀναπολιτάνικον ἔννεα πουργαδῶν τὰ μὲν δύο κατακαίνουρια καὶ τὸ ἓνα παλαιόν, ὡς φαίνεται. Ὅθεν καὶ ἀμέσως δὲν ἔλειψα ὅπου νὰ τοῦ δώσω τὴν εἶδισιν ὡς ἡ συνήθεια, διὰ ῥέγου λάν

τον. Σήμεραρον δὲ πάλιν εἰς τὰς 28¹ τοῦ παρόντος εἰς τὰς τρεῖς ὥρας νὰ ξημερώ-
ση, ἤλθεν μία μπουράσκα μικρὴ ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ σοροκου, ὅθεν
καὶ μὴν ἔχοντας ὁ αὐτὸς Δρακόπουλος πριμάτζαις καλαῖς, εὐθὺς μὲ
πρώτην ὁρμὴν τοῦ ἀνέμου ἐκόπησαν ἡ πριμάτζαις μου καὶ ἤλθεν
εἰς μέγαν κίνδυνον τὸ καράβι μου, ἐὰν δὲν ἤθελα εὐρεθῶ ἐκεῖ διὰ νὰ κάμω ὅλα
τὰ χρειάζόμενα. Διὰ τοῦτο βλέποντας ὅτι τὸ καράβι μου εὐρίσκεται εἰς μέγαν
κίνδυνον μὲ τὸ νὰ μοῦ ἔλειψαν δύο γούμενες ἐξ αἰτίας του ἀπὸ ἀπρο-
βλεψίαν του, τὸν προτεστάρω σήμερον μέσα εἰς τὴν κοινὴν Καντζελα-
ραρίαν² Μυκόνου μὴ ὄντας Καντζελλαρία ἐδική μας ρούσι-

1. Ὁ καπετὰν Πιέρος Δρακοντοειδῆς ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐπίσκεψή του στὸν Κόρφο
ἔγινε στὶς 28 Ὀκτωβρίου (1806) ἐνῶ ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος ἀναφέρει στὸ
κόντρα-προτέστο του (ἔγγραφο II) ὅτι τὸ γεγονός ἔγινε στὶς 24 Ὀκτωβρίου
(1806). Ἡ ἡμερομηνία ποῦ δίνει ὁ καπετὰν Πιέρος φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πιὸ σωστὴ,
γιατὶ ἀμέσως τὴν ἄλλη μέρα κατέφυγε στὴ Καντζελαρία τῆς Μυκόνου γιὰ νὰ
καταθέσῃ τὸ προτέστο του, ἐνῶ ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος φαίνεται νὰ
μπερδεύῃ τὶς ἡμερομηνίες, γιατί ἂν καὶ τὸ κόντραπροτέστο του τὸ κατάθεσε
στὴν Καντζελαρία Μυκόνου στὶς 29 Ὀκτωβρίου 1806, δηλ. μιὰ μέρα ἀργότερα
ἂφ' ὅτου τοῦ κοινοποιήθηκε τὸ προτέστο τοῦ καπετὰν Πιέρου (ὅπως φαίνεται ἀπὸ
τὴν ἐπικύρωσι τοῦ Καντζελιέρη), βάζει ἡμερομηνία στὴν ἀρχὴ τοῦ κόντρα-
προτέστου τὴν 17 Ὀκτωβρίου 1806 δηλ. ἑπτὰ ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία
ποῦ παραδέχεται ὁ ἴδιος ὅτι ἔγινε ἡ ἐπίσκεψι τοῦ καπετὰν Πιέρου.

2. Καντζελαρία ἦταν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρα-
τίας, διοικητικὴ ἀρχὴ μὲ αἰρετὸ προϊστάμενο τὸν καντζελιέρη. Ὁ καντζελιέρ-
ης εἰσέπραττε τοὺς φόρους, κρατοῦσε τὸ κτηματολόγιο, διαχειριζόταν τὰ κληροδοτή-
ματα, συνέτασσε καὶ προικοσύμφωνα καὶ ἐκτελοῦσε καθήκοντα συμβολαιογράφου καὶ
συνέτασσε καὶ καταχωροῦσε στὰ Ἀρχεῖα του κάθε ἐπίσημο ἔγγραφο (Δ. Π. Πασχά-
λη, Μ.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σελ. 716βγ). Στὰ ναυτικὰ νησιά ὅπως ἡ Ὑδρα καὶ οἱ Σπέτσες καὶ
ἀργότερα ἡ Τήνος, ἡ Νάξος, ἡ Σαντορίνη (καὶ ἡ Μύκονος), ὁ καντζελιέρης εἶχε
μεταξὺ τῶν ἄλλων του καθηκόντων «καὶ τὸ διακανονισμόν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν
πλοιοκτητῶν, πλοιάρχων, ἐμπόρων καὶ προξένων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμπορικὴν καὶ ναυτι-
λιακὴν κίνησιν αὐτῶν...» (Γ. Δ. Κορομηλά, Μ.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σελ. 438β). Κατὰ τὴ
διάρκεια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (1770 - 1774), ὁ καντζελιέρ-
ης διεχειρίζετο καὶ τὶς πολιτικὰς ἐξουσίες ἀπὸ κοινού μὲ τοὺς συνδίκους τοῦ κάθε
νησιοῦ (Δ. Π. Πασχάλης, ἐνθ' ἂν., σελ. 716βγ). Ὁ καπετὰν Νικόλαος Κεφαλαῖς γρά-
φει σχετικῶς τὰ ἐξῆς στὴ «Θαλάσσια Νομοθεσία» του (σελ. 113) στὸ κεφάλαιο «Περὶ
κριτηρίων καὶ Κονσόλων καὶ Καντζελιέρων»: «Εἰς αὐτὸ δὲν ὀμιλεῖ τίποτε ἡ νομοθε-
σία, γνωρίζουσα ὅτι τὰ κριτήρια, Κόνσολοι καὶ Καντζελιέριδες εἶναι
διωρισμένα ὑποκείμενα μὲ φόβον Θεοῦ, μὲ μεγάλην τιμὴν, ἀφιλοκερδίαν, ἀπροσωπο-
ληψίαν καὶ μὲ καλὰς γνωρίσεις^α διὰ νὰ κρίνουν εἰς τὰς ὑποθέσεις ὅπου κατὰ και-
ρὸν, περίστασιν, ἀνήξερῖαν β ἀναγκῶν ὀρθῶς κρίνουσι καὶ κατ' οὐδένα τρόπον δὲν
συγχωροῦσι νὰ ἀδικηθῇ ὁ πτωχὸς καὶ ἀνήξευρος, καὶ οὔτε σιμὰ τοὺς ἔχουν χῶραν οἱ

α. γνώσεις.

β. ἄγνοιαν.

κη¹ διὰ τὰ ἔχη τὰ ἀποκρίνεται² ὅλα τὰ νάνα καὶ ζημίας³ ποῦ ἔξ αἰτίας του ἔλαβε τὸ παρτίδον μου, καὶ ἔχω τὰ λάβω (ὁ μὴ γένοιτο) μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχη σχοινία καλὰ διὰ τὰ ρεμετζάρη τὸ καράβι του ὁ αὐτὸς Κ(απετὰν) Δρακόπουλος, ὡς χειμῶν ὁποῦ εἶναι. Καὶ τὸν προτεστάρω νὰ εἶναι ρεσποσάμπιλες εἰς ὅλα τὰ νάνα τὰ ἐνεστῶτα καὶ μέλλοντα. Πρὸς τούτοις ζητῶ ἢ ζημίας ὁποῦ μοῦ ἔγιναν τόσον ἢ πρώτη, ὅσον καὶ ἡ σημερινή, τὰ διορίσωμεν ἀνθρώπους θαλασσινοὺς Καπετάνιους διὰ τὰ θεωρήσουν ἐδῶ τὰς ἄνωθεν ζημίας, πλὴν μὲ τὸ νὰ εἶναι ἔτοιμος διὰ τὰ φύγη δὲν τὸν ἐμποδίζω⁴ ἀλλὰ νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ θεωρηθῇ ἢ ρηθεῖσα ζημία μου, εἰς ὅποιον ἄλλο μέρος ἤθελε ἀνταμωθοῦμεν. Καὶ εἰς βεβαίωσιν ὑπογράφομαι⁵ ἰδιοχειρῶς μου, ζητῶντας κόπια ἀπὸ τὴν Καντζελλαρίαν Μυκόνου βουλωμένην καὶ ὅτι τοῦτο ἐδιάβασε.

«Πιέρος Δρακοντοειδῆς σοῦντιτος ροῦσος.

1806 Ὀκτωβρίου 28 ἐπαρρησιάσθη τὸ παρὸν προτέστο εἰς τὴν

δόλιοι, Γαμπελίσται γ καὶ ἔχθροι τῆς ἀνθρωπότητος ὁποῦ ζῶσι μὲ Ρετζίρους δ καὶ ἀκοπιάστως ἀπὸ τὸν ἰδρώτα τῶν ἀθῶων καὶ τιμίων. Αὐτοὶ οἱ κριταὶ εἰς πᾶσαν περιστάσιν ἐδιαφένδυσαν (χωρὶς ὅμως ἀδικον τῆς δικαιοσύνης) τοὺς θαλασσίους, ὄντες πάντοτε ἀνήξεροι, παραβαλλόμενοι μὲ ἐκείνους ὁποῦ δὲν ἔχουν ἄλλο ἔργο παρὰ νὰ ἐφευρίσκουν πανουργίας καὶ τρόπους αἰσχροκερδίας».

1. Πραγματικά, τὸ 1806 δὲν ὑπῆρχε στὴ Μύκονο ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας. Στὰ 1807 διορίσθη ὁ Γεώργιος Βρεττός, γενικὸς τῆς Ρωσίας μὲ ἔδρα τὴν Τήνο καὶ δικαιοδοσία σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο (Κοντογιάννης, ἐνθ' ἄν., σελ. 67).

2. Ν' ἀποκρίνεται = νὰ ὑποχρεωθῇ, ν' ἀποκαταστήσῃ.

3. «Διὰ τὰ νάνα καὶ ζημίας». Πλεονασμὸς ἐφ' ὅσον dana (βενετσιάνικα) σημαίνει ζημίες. Ἴσως ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ἀπόδοσι τῆς νομικῆς φρασεολογίας «ζημίας καὶ βλάβας».

4. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτος ὁ πολιτισμένος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔλυαν τὶς διαφορὰς των οἱ карабоκърηδες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀπὸ τὸ κεῖμενο τῆς διαμαρτυρίας του συνάγεται ὅτι ὁ καπετὰν Πιέρος μπερῦσε νὰ λάβῃ «συντηρητικὰ μέτρα» κατὰ τοῦ καραβιοῦ τοῦ καπετὰν Γεωργιάκη Δρακόπουλου ποῦ τοῦ ἔκαμε τὶς ζημίες. Δηλώνει ὅμως ὅτι δὲν θέλει νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἀντίδικό του νὰ φύγῃ καὶ ζητᾶ μόνο νὰ γίνῃ μιὰ πραγματογνωμοσύνη γιὰ ν' ἀποτιμῆσῃ τὶς ζημίες του καὶ ν' ἀναλάβῃ ὁ ἀντίδικός του τὴν ὑποχρέωσιν νὰ τακτοποιήσῃ τὴν διαφορὰν των «εἰς ὅποιο μέρος ἀνταμωθοῦν εἰς τὸ μέλλον».

5. Ὁ καπετὰν Πιέρος ζητεῖ ἐπίσημο ἀντίγραφο τῆς διαμαρτυρίας, σφραγισμένο ἀπὸ τὸν καντζιλιέρη μὲ βεβαίωσιν ὅτι ὁ καντζιλιέρης «τοῦ τὸ ἐδιάβασε» (βλ. σμ. 8).

γ. Ἐννοεῖ τοὺς φοροεισπράκτορες καὶ εἰδικῶς τοὺς τελωνειακοὺς. Ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ gabella ποῦ ἐσήμαινε ἀρχικῶς τὸν φόρο τοῦ ἄλατος καὶ ἐν συνεχείᾳ τελωνειακὸν φόρο.

δ. ρετζίρο = ἀπάτη, μηχανορραφία ἀπὸ τὸ ἰταλ. rigiro.

κοινήν ἡμῶν Καντζελλαρίαν, καὶ ἐκράξαμεν τὸν Κ(απετὰ)ν Γεώργιον Δρακόπουλον καὶ τοῦ τὸ ἀνεγνώσαμεν¹.

¹Ἰγνάτιος Παρθένης Καντζιλιέρης Μυκόνου².

II. ΤΟ ΚΟΝΤΡΑΠΡΟΤΕΣΤΟ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝ ΤΕΩΡΓΑΚΗ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

1806 Ὀκτωβρίου 17³

²Ἐρριβάρισα εἰς τὸ πόρτο τῆς Μύκονος με ἀγέρα πουνέντε - μαῖστρο καὶ ρεμεζάρισα τὸ καράβι μου εἰς τὴν «Χαρανοῦ»⁴ καὶ ἔρριξα τὴ «σπεράντσα» εἰς τὸ μέρος τοῦ γαρμπῆ. Ἡ γοῦμενά μου εἶναι ὄργιες ἑκατὸν δέκα. Τῇ δευτέρῃ τὴν ἔδεσα παλαμάρι εἰς τὸ μέρος τοῦ γρέγου εἶναι ὄργιες ἐνενήντα. Τῇ τρίτῃ τὴν ἔδεσα πριμάσα εἰς τὸν σουρόκο καὶ εἶναι ὄργιες ἑκατό. Ἐρριξα μίαν ἄγκυρα εἰς τὸ μέρος τῆς ὄστριας ὄργιες ὀγδόντα. Ἐρριξα μία ἄγκυρα εἰς τὸ μέρος τῆς τραμουντάνας διὰ βαρδιάνο καὶ εἶναι ὄργιες ὀγδόντα. Καὶ στίς εἰκοσίδο τοῦ τρέχοντος ἐφουροτύνιασε ὁ καιρὸς σουρόκος - λεβάντες καὶ ἔβαλα τίς δύο μαγίστρες κάτω εἰς τὴ κουβέρτα κατὰ τὴ

1. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ προσθήκη τοῦ καντζιλιέρη, ἡ «κοινοποίησις» τῶν δικογράφων γινότανε με τὸν ἐξῆς τρόπο: Ὁ «ἐνάγων» παρουσίαζε στὸν καντζιλιέρη τὴν αἴτησί του ποὺ τὴν εἶχε προηγουμένως γράψει καὶ τὴν ὑπέγραφε ἰδιοχειρῶς. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ κείμενα ὑπάρχουν ἄφθονοι ἰδιωματισμοί. Κατόπιν ὁ καντζιλιέρης ἐκαλοῦσε στὴ Καντζελαρία τὸν «ἐναγόμενον» καὶ τοῦ ἐδιάβαζε τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου ποὺ εἶχε με αὐτὸ τὸν τρόπο νομίμως «κοινοποιηθῆ» στὸν ἀντίδικο. Ὁ ἐνάγων εἶχε δικαίωμα νὰ ζητήσῃ καὶ νὰ πάρῃ ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου ποὺ εἶχε ματατεθῆ, κεκυρωμένο (βουλλωμένο) ἀπὸ τὸν καντζιλιέρη. Οἱ πρόξενοι καὶ οἱ καντζιλιέριδες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου εἰσέπρατταν, βάσει ὠρισμένης «ταρίφας» τέλη (δρίττα) καὶ δικαιώματα (κονσολάτα). Ὁ καπετὰν Κεφαλᾶς (ἐνθ' ἀν., σελ. 114), συνιστᾷ στοὺς καπεταναίους νὰ πληρώνουν τὰ κονσολάτα καὶ δρίττα τους, ὁμοίως καὶ τοὺς καντζιλιέρους καὶ προσθεῖται: «Ἀρκεῖ ὁποῦ δὲν ζητοῦν «χαρίσματα» καὶ περισσότερον τοῦ διωρισμένου, οὔτε τὸ καταδέχονται». «Διὸ καὶ δίκαιον εἶναι» καταλήγει ὁ καπετὰν Κεφαλᾶς (ὁ καπετάνιος) νὰ μὴ τοὺς ἀδικᾷ, κρύπτωντας τὴν ἀλήθειαν διὰ τὰ δρίττα τους, ἀδικῶν καθὼς καὶ αὐτοὶ φοβοῦνται καὶ θυμοῦνται Θεὸν καὶ πῶς εἶναι θνητοί». Γιὰ τοὺς προξένους τῶν ξένων Δυνάμεων στὴν τουρκοκρατομένη Ἑλλάδα βλέπε Π. Μ. Κοντογιάννη, ἐνθ' ἀνωτ., καὶ Δ. Π. Πασχάλη, Πρόξενοι καὶ Προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ τουρκοκρατίας (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1981).

2. Ὁ Ἰγνάτιος Παρθένης ἦταν γνωστὸς καντζιλιέρης τῆς ἐποχῆς. Βλ. περισσότερα γιὰ τοὺς καντζιλιέρηδες τῆς Μυκόνου στὸ βιβλίον τοῦ Τρ. Εὐάγγελιδου, «Ἡ Μύκονος» (σελ. 113 - 116).

3. Βλ. παραπάνω σημείωσιν 1.

4. Χαρανοῦ = τοποθεσία στὸν Κόρφο τῆς Μυκόνου ποὺ ὑπάρχει καὶ σήμερα μετὸ ἴδιο ὄνομα.

συνήθεια τῆς θαλάσσης ὄντας ¹ χαλάση ὁ καιρὸς καὶ ἐσκάλασε λάρισα τὴ γούμενα τοῦ γαρμπῆ ἀπάνω στὴ περιμάσα τοῦ καπετὰν Πέρου Πανάγου ² κατὰ τὴ συνήθεια τῆς μαρίνας ὅσα καράβια βρῖσκονται ἀραμμένα πρεκάρτου. Καὶ στίς εἰκοσιτέσσερις τοῦ τρέχοντος ἤρθενε ³ ὁ ἴδιος μέσα στὸ γαρμπῆ. Λοιπὸν ἀπὸ δῶ καὶ στὰ ἐξῆς ἂν καὶ ἤθελενε ⁴ μοῦ ἀκολουθήση καμμία δουλειὰ δηλαδὴ τάνος τοῦ карабиоῦ καὶ τῆς πρῆμα τ-γείας, προτε(σ)τέρω ἀπὸ ἐν ὁμοίω ⁵ καπετὰν Πέρο Πανάγο, καθὼς τὸν ἐπροεῖπαμεν, εἰκοσιπέντε χιλιάδες γρόσια Γρ: 25.000. Καὶ διὰ τὸ βέβαιο τοῦ παρόντος προτέστον πὸν βάνω σήμερον σὲ τούτῃ τὴν κοινὴ κανζηλαρία Μυκόνου καὶ ζητῶ κόπια βονλωμένη καὶ ἀπογραμμένη ἀπὸ τὴν ἄνωθεν Κανζηλαρίαν διὰ νὰ ἔχη τὸ τόπο του ὅθεν ἀσπετᾶρει. Καὶ μὲ τὸ νὰ μὴν εἶναι ἐδῶ εἰς τὴν Μύκονο Κανζηλαρία ρούσικη τότε κράζω ⁶ εἰς τὴν Κοινὴ Κανζηλαρία Μυκόνου.

«Καπετὰν Γεώργιος Δρακόπουλος

σοῦντιτος ρούσος

1806, Ὀκτωβρίου 29 Μύκονος

1806, Ὀκτωβρίου 29. Ἐπαρησιάζομαι τὸ παρὸν εἰς τὴν Κοινὴν μας Καντζελλαρίαν καὶ ἐκράξαμεν τὸν Κ(απετὰ)ν Πιέρον καὶ τοῦ τὸ ἀναγνώσαμεν.

Ἰγνάτιος Παρθένης

Καντζηλιέρης Μυκόνου.

III. ΤΟ ΚΟΝΤΡΑ - ΑΝΤΙΠΡΟΤΕΣΤΟ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝ ΠΙΕΡΟΥ ΔΡΑΚΟΝΟΕΙΔΗ

1806 Ὀκτωβρίου 30

Ἀποκρίνομαι αὐθις εἰς τὸ κόντρα προτέστον ἐγὼ ὁ κάτωθεν ὑπογεγραμμένος Κ(απετὰ)ν Πιέρος Δρακοντοειδῆς, ὅπου ὁ Κ(απετὰ)ν Γεώργιος Δρακόπουλος ἐναντίον μου ἔβαλε, ὅτι ὄντας ἐγὼ πρότερον ἡμέρας οὐκ ὀλίγας ἀραμμένος μέσα εἰς τὸ ἐδῶ πόρτον τοῦ Μυκόνου, πρὶν τοῦ Κ(απετὰ)ν Γεωργίου Δρακόπουλου καὶ ἔχοντας τὴν σπεράτξαν μου ἀραμμένην πινελάτα κατὰ τὴν τάξιν τοῦ χειμῶνος ὡς πόρτον ντεξέροτο ἐρεμεντζάρισα τὸ καράβι μου πρεκάρτου μὲ σχοινία βά-

1. Μυκονιάτικος τύπος τοῦ «ὄταν».

2. Ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος ὀνομάζει ἐδῶ τὸν ἀντιδίκό του κατὰ τὴν μυκονιάτικη συνήθεια «Πέρο» (μυκονιάτικη μορφή τοῦ Πιέρος) Πανάγου, δηλαδὴ μὲ τὸ πατρώνυμό του (γιου τοῦ Πανάγου) καὶ ὄχι μὲ τὸ ἐπίθετό του «Δρακοντοειδῆς».

3. Μυκονιάτικος τύπος τοῦ «ἦρθε».

4. Μυκονιάτικος τύπος τοῦ «ἤθελε».

5. Ἀπὸ τὸν «ἐν ὁμοίω», θέλει προφανῶς νὰ πῆ.

6. Τότε κράζω = τὸν καλῶ.

λετα τὸ ὁποῖον τὸ ἐρεμεντζάρισα μὲ κάθε ρέγουνταν θαλασσινή καὶ εὐθὺς ἐξεσουρμάρισα ἔχοντας ἀπόφασιν διὰ νὰ ξεχειμάσω μέσα εἰς τὸ αὐτὸ πόρτον. Λοιπὸν μεθ' ἡμέρας πολλάς, ὡς τοῖς πᾶσιν γνωστόν, ἀρριβάρωντας καὶ ὁ Κ(απετὰ)ν Γεώργιος Δρακόπουλος ἄραξεν εἰς τὴν πρύμνην μου καὶ ἔδεσε τὸν βαρδιάνον του σκαρσελωτὸν εἰς τὴν πριμάτζαν τοῦ ἐδικοῦ μου βαρδιάνου μὴν ἔχοντας ἐγὼ¹ παραμικρὰν ἄδειαν. Ὅθεν καὶ εἰς τὰς 26 τοῦ τρέχοντος ἡκολούθησεν ὁ καιρὸς τραμουντὰνα ὀλίγον φρέσκος καὶ μὴν ἔχοντας ὁ ἄνωθεν Δρακόπουλος ρεμέτζα μέσα εἰς τὴν πρύμνην, ἐκόπη τὸ παλάμυρι του καὶ ἔσυρεν καὶ ὁ βαρδιάνος του καὶ ἐκρεμάσθη τὸ καράβι του εἰς τὰς σκαλσελαδοῦρας τοῦ ἐδικοῦ μου καραβιοῦ εἰς τὴν πριμάτζαν τοῦ σουρόκου ὅπου ἐὰν δὲν ἦτον τὸ καράβι του σκαρσελαρισμένον ἐπάνω εἰς τὸ ἐδικόν μου, ἦτον βέβαια τὸ ἐδικόν του χαμένον ὡς οἱ εὐρεθέντες γεμιτζῆδες ἐκεῖ ὠμολόγησαν. Εἰς τὰς 28 πάλιν τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἔφερε μίαν μπουράσκαν ἀπὸ τὸν σουρόκον (ὁ καιρὸς ἀπὸ τὴν στεριάαν) καὶ μὴν ἔχοντας πριμάτζαις καλαῖς καὶ προβέτζα καλά, οὔτε ἢ σπεράτζα του πονελάτα κατὰ τὴν τάξιν τοῦ χειμῶνος καὶ τοῦ πόρτου, ἐπρόφθασε διὰ σάλβον ἐδικόν του χωρὶς νὰ μὲ δώση εἰδήσιν, καὶ ἐσκαλσελάρισε τὴν γούμεναν τοῦ πελάγον, ἐπάνω εἰς τὴν ἐδικήν μου πριμάτζαν τοῦ γαρμπῆ ὅπου ἢ πριμάτζα μου μὲ κάθε καιρὸν δὲν τοκάρει μὲ τὴν ἐδικήν του, οὔσα ἢ ἐδική μου πολλὰ ὑψηλὰ καὶ πρὸς τούτοις εἰς πόρτα ἀβέρτα δὲν εἶναι συνήθεια νὰ σκαλσελάρωνται ἢ γούμεναις τοῦ πελάγον, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰ μανδράκια. Διὰ τοῦτο ἐγὼ μὲ τὸν ἴδιον Κ(απετὰ)ν Γεώργιον Δρακόπουλον ἐκ συμφώνου ἐπήγαμεν εἰς τὸ Κόρφον² καὶ εὐρομεν εὐλογον καὶ οἱ δύο ὁμοῦ ὅτι ἢ σκαλσελαδοῦρα νὰ λυθῆ, καὶ ἔτζι τὴν ἔλυσε. Ὅθεν ἐγὼ εἰς τὸ κοντραπροτέστο ὅπου ὀρηθεῖς Κ(απετὰ)ν Δρακόπουλος μοι ἔβαλε τοῦ ἀποκρίνομαι λέγοντάς του ὅτι τὰ ρεμέτζα του τόσον τῆς πλώρης, ὅσον καὶ πρύμνης δὲν τὸν βαλέρονν διὰ χειμῶνα ἀκολουθώντας κατὰ τὸ πρῶτον προτέστο. Διὰ τοῦτο καὶ μὴν ὄντας τὰ ρεμέτζα του καλά, δὲν εἶμαι ἐγὼ εἰς χρέος ὡς πόρτο ἀβέρτο νὰ τὸν ἔχω δεμένον ἐπάνω μου. Ἐὰν ὅμως κατὰ τὸ κοντραπροτέστον του καὶ εἶμαι εἰς χρέος ζητῶ νὰ μὲ τὸ ἀποδείξῃ, ἐπὶ Καντζελαρίας Μυκόνου ἐὰν καὶ εἶμαι εἰς χρέος τοιοῦτον³ ὅπου μὴ εὐρί-

1. Παραλείπεται, ὡς ὑπονοουμένη προφανῶς ἢ λέξι «δῶσει».

2. Κόρφος = κόλπος στὸ βάθος τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἢ Χαρανοῦ. Καὶ σήμερα ἀκόμα διατηρεῖ τὸ ὄνομα Κόρφος.

3. Ἐδῶ ὁ καπετὰν Πιέρως ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἀντιδίκό του νὰ τοῦ ἀποδείξῃ «ἐπὶ Καντζελαρίας Μυκόνου» ἐὰν ἦταν ὑποχρεωμένος κατὰ τοὺς ναυτικούς κανονισμοὺς νὰ δεχθῆ

σκοντας σχοινία περισσὰ μέσα εἰς τὸ καράβι μου διὰ νὰ τὸν ἐσαλβάρω διὸ καὶ τὸν προτεστάρω ἀκολουθῶντας τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου μου προτέστου, ὁμοίως καὶ τοῦ δευτέρου καὶ ζητῶ νὰ εἶμαι πληρωμένος εἰς ὅλα τὰ ντάννα καὶ ζημίας ὅπου μοὶ ἔκαμε, καὶ ὅπου μέλλει (δὲ μὴ γένοιτο) νὰ μὲ κάμῃ. Διὰ τοῦτο παρακαλῶ τὴν κοινὴν Καντζελλαρίαν Μυκόνου νὰ μὲ δώσουν τὰς κόπιας τόσον τοῦ πρώτου μου προτέστου, ὅσον καὶ τοῦ παρόντος Βολωμένων καὶ ὑπογεγραμμένας, διὰ νὰ ἔχω πάντοτε νὰ ζητήσω τὸ δίκαιόν μου νὰ τὸ λάβω ἀπὸ ὅποιον ἀσπεράτει καὶ οὕτως ὑπογράφομαι¹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτά, ὁ μυκονιάτης καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος ἤλθε μὲ τὸ καράβι του στὴ Μύκονο στίς 17 Ὀκτωβρίου 1806. Ὁ ἄνεμος ποὺ φυσοῦσε ἦταν βορειοδυτικὸς (π ο υ ν ἔ ν τ ε - μ α ἱ - σ τ ρ ο ς) δηλ. οὐριος γιὰ τὸν Κόρφο τῆς Μυκόνου. Ἀγκυροβόλησε στὴ θέσι Χαρανοῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κόρφου ποὺ δὲν εἶναι ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο. Οἱ σημερινοὶ μυκονιάτες ναυτικοί, διηγοῦνται ὅτι στὸ μέρος τῆς Χαρανοῦς μέσα στὸν Κόρφο διακρίνονται πολλὰ ναυάγια στὸ βάθος τῆς θάλασσας.

Ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο ὑπάρχει στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κόρφου κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνων ποὺ ὑπάρχει καὶ σήμερα ἐκεῖ. Τὸ μέρος ἐκεῖ εἶναι πιὸ ὑψηλὸ καὶ ἐκεῖ συνήθως «ἐπιαναν» τὰ ἱστιοφόρα καράβια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Προφανῶς ὁ ἄνεμος δὲν ἐπέστρεψε στὸν καπετὰν Γιωργάκη Δρακόπουλο νὰ προσορμισθῇ στοὺς Ἁγίους Κωνσταντίνους καὶ ἔτσι προτίμησε τὴ Χαρανοῦ ὅπου βρισκόταν ἀγκυροβολημένο προηγουμένως τὸ καράβι τοῦ καπετὰν Πιέρου Δρακοντοειδῆ ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποφασίσει νὰ «ξεχειμάση» στὴ Μύκονο.

Γνωρίζοντας τὸ ἀνασφαλὲς τῆς θέσεως ὅπου ἀγκυροβόλησε ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος, ἐφρόντισε νὰ «ἐξασφαλίσῃ» τὸ καράβι του μὲ

πρόσδεση (σκαλασελάρισμα) τοῦ πλοίου τοῦ καπετὰν Γιωργάκη ἐπάνω στὸ δικό του πλοῖο σ' ἓνα ἀνοικτὸ λιμάνι ὅπως ἦταν ὁ Κόρφος. Βλ. σχετικῶς στὸ κεφ. Γ'. Παρατηρήσεις καὶ Συμπεράσματα.

1. Τὸ ὑπ' ἀριθ. III ἔγγραφο, δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ὑπογραφῆ ἀπὸ τὸν καπετὰν Πιέρο οὔτε καὶ εἶναι προσυπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν καντζελιέρη Ἰγνάτιο Παρθένη μὲ τὴ βεβαίωση τῆς κοινοποιήσεώς του μὲ τὸν καθιερωμένο τύπο στὸν καπετὰν Γιωργάκη Δρακόπουλο.

δλα τὰ μέτρα πού τοῦ ὑπαγόρευε ἡ ναυτική ἐμπειρία του. Ἔρριξε τὴ βαρεία του ἄγκυρα (τὴ σπεράντζα, τὴν «ἄγκυρα σωτηρίας» μὲ γούμενα 110 ὀργιῶν στὸ μέρος τοῦ γαρμπῆ, τοῦ ἄνεμου πού φυσοῦσε ἀπ' τὰ νοτιοδυτικά γιὰ ν' ἀποφύγη τὸ «ρίξιμο» τοῦ карабиоῦ στὰ βράχια τῆς ἀκτῆς. Ἔδεσε «παλαμάρι» τὴ δευτέρῃ του γούμενα πού ἦταν 90 ὀργιές στὸ μέρος τοῦ «γρέγου» τοῦ βορειοανατολικοῦ ἄνεμου πού θὰ ἔσπρωχνε τὸ καράβι στ' ἀνοιχτά. Μιὰ τρίτη γούμενα τὴν ἔδεσε «πρυμάτσα» στὸν «σουρικό» στὸν νοτιοανατολικὸ ἄνεμο καὶ ἔρριξε μιὰ ἄγκυρα στὸ μέρος τῆς ὄστριας (τοῦ νοτιᾶ) καὶ μιὰ τρίτη ἄγκυρα στὸ μέρος τῆς τραμουντάνας (τοῦ βορείου ἀνέμου) γιὰ βαρδιάνο. Ὅταν ὁ καιρὸς «ἐφουρτούνιασε» καὶ τὸ γύρισε στὸ σουροκολεβάντε γιὰ μεγαλύτερη ἐξασφάλισι τοῦ карабиоῦ του ἔδεσε (ἐσκαλσελάρισε) τὴ γούμενα τῆς ἄγκυρας τοῦ γαρμπῆ ἐπάνω στὰ πρυμνήσια τοῦ διπλανοῦ карабиоῦ τοῦ καπετὰν Πιέρου Δρακοντοειδῆ.

Ὁ χειρισμὸς αὐτὸς προκάλεσε τὴ ναυτικὴ διένεξη πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς μικρῆς αὐτῆς ἔρευνας. Ἦταν «νόμιμη» ἡ ἐνέργεια αὐτὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὶς συνήθειες τῆς θαλάσσης; Ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος εἶναι κατηγορηματικὸς στὸ σημεῖο αὐτό. «Αὐτὴ» λέγει «εἶναι ἡ συνήθεια τῆς θαλάσσης ὅταν χαλάση ὁ καιρὸς καὶ ἡ συνήθεια τῆς μαρίνας γιὰ ὅσα καράβια εἶναι ἀραμένα π ρ ε κ ἄ ρ τ ο υ».

«Ὅχι» λέγει ὁ καπετὰν Πιέρου Δρακοντοειδῆς «εἰς π ὄ ρ τ α ἄ β ε ρ τ α δὲν εἶναι συνήθεια νὰ «σκαλσελάρωνται» οἱ γούμεναις τοῦ πελάγους».

Ἄς ἰδοῦμε τί λέγει ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ καπετὰν Κεφαλᾶς στὴν περιφημὴ «Θαλάσσιο Νομοθεσία» του στὸ κεφάλαιο ΜΑ'. «Περὶ ρεμέτζου карабиоῦ» (σελ. 114 - 5). «Κάθε καράβι ὅπου ἤθελεν ἔμβει μέσα εἰς ἓνα λιμάνι, πρέπει ν' ἀγροικῆσῃ τὰς προσταγὰς τοῦ καπετὰν - δὲ - πόρτου, διορίζωντάς τον πού πρέπει νὰ ἀράξῃ καὶ νὰ βάλῃ τὸ καράβι του καὶ λείποντος Κ α π ε τ ἄ ν - δ ἔ - π ὄ ρ τ ο υ, νὰ ἀράξῃ ὡς ἡ συνήθεια τοῦ τόπου».

«Πρέπει νὰ τ η ρ ἄ ξ η νὰ μὴν ἐ π α ν ω ρ ἄ ξ η κανένα καράβι, ἐκτὸς καὶ ἔλθῃ μὲ τρικυμίαν, ὅπου λαμβάνωντας πρῶτον ἀρμόδιον καιρὸν, νὰ βαλθῇ εἰς τάξιν διὰ νὰ μὴ προξενήσῃ καμμίαν ζημίαν». Ὁ ὕστερος ὅπου ἔλθῃ καὶ ρ ε μ ε τ ζ ἄ ρ η πρέπει νὰ φυλάξῃ τοὺς ὅρους νὰ μὴ ζημιώσῃ μήτε καράβι, μήτε γ ο ὐ μ ε ν α ν ἄλλου, ἐπειδὴ ὁποιος κάμη τὴν ζημίαν, τὴν πληρώνει».

«Ἄν ἀράζοντας ἢ ὄντας ρ ε μ ε τ ζ ἄ τ ο ς, εἰδοποιηθῇ ἀπὸ ἄλλο καράβι, ὅτι τὸ ζημιώνει πρέπει νὰ διορθώσῃ τὰ ἄραμά του, ἢ πληρώνει τὴν ζημίαν. Αὐτὴ ἡ εἰδοποίησις πρέπει νὰ τοῦ γίνῃ πρότερον τρικυμίας, ὅπου νὰ ἔχη καιρὸν τῆς ἐργασίας».

«Συνειθίζεται διὰ ἓνα τρίψιμον γ ο ὐ μ ε ν α ς, νὰ πληρώνεται μία μ ἄ τ ε σ ι ς τάλαντα δέκα· ὅμως τὸ ἀληθές εἶναι φιλικῶς νὰ διορισθοῦν δύο

περίτοι ή και από τὸ κριτήριο ὁποῦ νὰ ἴδουν τὴν ποσότητα τοῦ τριψίματος, τὴν αἰτίαν καὶ τὴν κατάστασιν τῆς γούμενας. Τὸ ὅμοιον ἐννοεῖται νὰ πράξουν καὶ διὰ κάθε ἄλλην ζημίαν».

«Ἄν ἡ τοποθεσία καλὴ, νὰ εἶναι ἡ γούμενα μία ἐπάνω εἰς τὴν ἄλλην, ὁ ὕστερος ὁποῦ ἀράξη πρέπει νὰ ταῖς σκαρσελλάρη μὲ καλὴν φασίαν ὁποῦ νὰ μὴ τρώγωνται». «Ἄν ἀπὸ ἔλλειψιν γουμένων ἢ σχοινίων δὲν ἠμπορεῖ νὰ καλορεμετζάρη εἶναι εἰς χρέος νὰ τοῦ δώσουν τὰ ἄλλα καράβια καὶ νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιον»¹.

Τὸ συμπέρασμα καὶ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παράθεσις τοῦ κειμένου τοῦ καπετὰν Κεφαλαῖ εἶναι ὅτι τὸ δίκαιο ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ καπετὰν Πιέρου Δρακοντοειδῆ. Ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος, μπῆκε στὸν Κόρφο τῆς Μυκόνου μὲ οὐρεῖο ἄνεμο καὶ ἀντὶ ν' ἀράξη τὸ καράβι τοῦ στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κόρφου, ἐθεώρησε σκόπιμο νὰ ἀράξη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ κοντὰ στὸ καράβι τοῦ καπετὰν Πιέρου ποῦ βρισκόταν ἐκεῖ. Ὅταν ὁ καιρὸς ἐφουρτούνιασε χωρὶς νὰ ζητήσῃ τὴν ἄδεια τοῦ καπετὰν Πιέρου, ἔδεσε (σκαρσελάρισε) τὴ γούμηνά του τῆς ἄγκυρας τοῦ γαρμπῆ ἐπάνω στὰ πρυμνήσια τοῦ διπλανοῦ του καραβιοῦ.

Ἡ μανούβρα αὐτὴ δὲν ἦταν σύμφωνη μὲ τὶς ναυτικὲς συνήθειες ποῦ ἴσχυαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Πρῶτα - πρῶτα, ὁ καπετὰν Γιωργάκης Δρακόπουλος δὲν ἔπρεπε νὰ ἀγκυροβολήσῃ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κόρφου. Ὁ καπετὰν Πιέρος Δρακοντοειδῆς εἶχε ἀγκυροβολήσῃ ἐκεῖ γιατί ἐσκόπευε νὰ ξεχειμάσῃ στὴ Μύκονο καὶ ὅπως φαίνεται, δὲν ἠθελε νὰ παρεμποδίσῃ τὸ ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνων στὰ δυτικὰ τοῦ Κόρφου. Καὶ ἂν τυχὸν δὲν ἤξερε τὶς τοπικὲς συνήθειες, τοῦ τὶς ὑπενθύμισαν οἱ τρεῖς γεμιτζῆδες ποῦ βρέθηκαν ἐπὶ τόπου. Ὅπως ἀναφέρει ὁ καπετὰν Πιέρος στὸ προτόστιο του, ὅταν πρωτοπῆγε νὰ ἀράξη ἐκεῖ ὁ καπετὰν Γιωργάκης, οἱ γεμιτζῆδες αὐτοὶ τὸν εἰδοποίησαν ὅτι «αὐτοῦ ὅπου ἀράξεις εἶναι εἰς κίνδυνον νὰ χαλάσῃς τὸν βαρδιάνον τοῦ καπετὰν Πιέρου».

Τὸ ὅτι ὁ καπετὰν Γιωργάκης βρισκότανε σὲ ἄδικο, τὸ παραδέχθηκε ἐμμέσως καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὅταν δέχθηκε νὰ λύσῃ τὴ πρόσδεσή του στὶς «πριμάτσεες» τοῦ καπετὰν Πιέρου. Οἱ ἰσχυρισμοὶ του ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔμπαινε σὲ κίνδυνον τὸ δικό του καράβι καὶ ὅτι ὁ καπετὰν Πιέρος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς τυχὸν ζημιὲς ποῦ θὰ πάθαινε, δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ καπετὰν Πιέρος ζητεῖ πολὺ λογικὰ καὶ πολὺ φρόνιμα νὰ διορισθοῦν πραγματογνώμονες οἱ ὅποιοι νὰ ἐξετάσουν τί ζημιὲς ὑπέστησαν τὰ δύο πλοῖα καὶ ποιὸς ἦταν ὑπεύθυνος γι' αὐτές. Καὶ προσθέτει ὁ καπετὰν Πιέρος, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως (βλ. σημ. 6)

1. Βλ. τὸ τρίτο κεφάλαιο ποῦ ἀκολουθεῖ.

ὅτι ἂν ὁ καπετὰν Γιωργάκης ἦταν ἔτοιμος ν' ἀποπλεύσῃ δὲν τὸν ἐμποδίζει ἀλλὰ προτείνει ὅταν καὶ ὅπου θὰ ξανανταμωθοῦνε τὰ δύο καράβια, νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο καπεταναῖοι σύμφωνοι νὰ δεσμευθοῦν ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν τῶνπραγματογνωμόνων.

Δὲν ἔχουμε ὑπ' ὄψει τὴ συνέχεια τῆς διενέξεως καὶ τοῦ τρόπου γιὰ τὸν ὁποῖο λύθηκε ἡ διαφορά τῶν δύο καπεταναίων. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅμως ὅτι τὸ τελευταῖο «κόντρα - ἀντιπροτέστο» τοῦ καπετὰν Πιέρου (βλ. σημ. 21) δὲν ἔχει τὴν ὑπογραφή του οὔτε «κοινοποιήθηκε» κατὰ τὸν καθιερωμένο τρόπο στὸν καπετὰν Γιωργάκη Δρακόπουλο, μποροῦμε νὰ συναγάγουμε τὸ μᾶλλον θετικὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο ἀντίδικοι κανόνισαν φιλικὰ τὴν διαφορά τους μὲ τὴ μεσολάβησιν τοῦ κ α ν τ ζ ι λ λ ι ε ρ η τῆς Μυκόνου ἱερομονάχου Ἰγνατίου Παρθένου.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἓνα μῆνα περίπου μετὰ τὸ δεύτερο προτέστο τοῦ καπετὰν Πιέρου, ἐξερράγη ὁ τελευταῖος πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος λόγῳ τῆς στροφῆς τοῦ Σουλτάνου πρὸς τὴν Γαλλία¹ καὶ περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1806 μοῖρα ρωσικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν ναύαρχο Σενιάβιν ἔφθασε στὸ Αἴγαῖο. Οἱ πολεμικὲς ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν τότε στὸ Αἴγαῖο δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν μικρὴ αὐτὴ μελέτη. Ὑποθέτουμε ὅτι οἱ δύο καπεταναῖοι οἱ ὁποῖοι ἦταν ῥῶσοι ὑπήκοοι, θὰ βρῆκαν τρόπο συνδιαλλαγῆς τῆς διαφορᾶς τους κατὰ τὴ σύντομη ρωσικὴ κυριαρχία πού ἐπακολούθησε στὴν περιοχὴ τῶν Κυκλάδων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ «ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ»

Καὶ οἱ δύο ἀντίδικοι ἀναφέρονται στὰ προτέστα τους στὶς «συνήθειες τῆς θαλάσσης». Ποιὲς ὅμως ἦταν αὐτὲς οἱ συνήθειες πού ἴσχυσαν ὡς ἐθιμικὸ δίκαιο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη;

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δ. Χ. Γκόφας², οἱ «ναυτικὲς συνήθειες» δὲν περιλαμβάνουν μόνον κανόνες ναυτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ προεκτείνονται καὶ σὲ διατάξεις πού ρυθμίζουν πραγματικὲς καταστάσεις ὅπως π.χ. ... σὲ διατάξεις πού ρυθμίζουν τὸν τρόπο προσορμίσεως τῶν πλοίων.

Ὁ Νόμος Ροδίων Ναυτικὸς πού κωδικοποιήθηκε μετὰ τὸν 5^ο καὶ 6^ο αἰῶνος μ.Χ., ἀντικαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὸν 18^ο αἰῶνα καὶ πέραν ἀπὸ τὰ «στατοῦτα» διαφόρων ναυτικῶν πόλεων πού ἐδημιούργη-

1. Δ η μ. Χ. Γ κ ὄ φ α, «Διαμαρτυρικὸν» (ἐνθ' ἂν., σελ. 482).

2. «Ἡ φόρτωση ἐπὶ τοῦ καταστρώματος», Ἀθήναι 1965, σελ. 11.

σαν ένα νέο ναυτικό έθιμικό δίκαιο. Ή σημαντικότερη κωδικοποίηση του νέου αυτού δικαίου, περιλαμβάνεται στο *Consolat de mar* που συντάχθηκε αρχικά στην αρχαία καταλανική γλώσσα και πού, πολύ χαρακτηριστικά, τιτλοφορείται «*Antiguas costumbres del mar*» (Άρχαίες συνήθειες της Θαλάσσης)¹. Πρόκειται για μιá συλλογή νομολογίας του ναυτικού δικαστηρίου της Βαρκελώνης που όπως σωστά σχολιάζει ο Ashburner² «συνίσταται συνήθως από πολύ φλύαρα κείμενα με διατάξεις, που επαναλαμβάνονται δύο και τρεις φορές, με μικρές τυπικές διαφορές και συνοδεύονται από διεξοδικές έπεξηγήσεις που πολλές φορές είναι περιττές».

Παρ' όλα αυτά, ή συλλογή των αποφάσεων του *Consolat de mar* μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες³ και έπηρέασε σημαντικά τη νομοθεσία και τη νομολογία ιδίως των Μεσογειακών χωρών της Εύρώπης. Κατά το Δ. Χ. Γκόφαν το *Consolat de mar* έπηρέασε έμμέσως και τον Ναπολεόντειο Έμπορικό Κώδικα⁴.

Το κεφάλαιο ΜΑ' της «Θαλασσίου Νομοθεσίας» του καπετάν Νικολάου Κεφαλαΐ που έμνημονεύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο είναι καταφανέστατα έπηρεασμένο από τις διατάξεις του τίτλου VII, κεφ. CXCIX (199) και CC (200) του *Consolat de mar*. Το πρώτο κεφάλαιο (199) τιτλοφορείται «*De paus ormejades primer o derrer*». (Περί πλοίων άγκυροβολούντων το έν μετά το άλλο)⁵. Ή έλληνική μετάφραση του άρθου αυτού (παρμένη από τη γαλλική μετάφραση του Pardessus)⁶ έχει ως έξής: «Όταν ένα πλοίο άγκυροβολήση πρώτο σ' ένα λιμάνι, αίγιαλό, άκτη ή όρμο και ένα άλλο πλοίο φθάση κατόπιν, το τελευταίο πρέπει να φροντίση να μη προκαλέση καμμιά ζημία σ' εκείνο που άγκυροβόλησε πρώτο. Έάν του προκαλέση ζημία, πρέπει να το άποζημιώση και να πληρώση χωρίς καμμιά συζήτηση. Έν τούτοις, εάν το πλοίο που έφθασε μετά το πρώτο προσβλήθη από τρικυμία και δέν μπορεί ν' άγκυροβολήση χωρίς να προξενήση κά-

1. «*Libro del Consulado del Mar*». Έκδ. Camara oficial de Comercio y navegacion de Barcelona, 1965, σελ. 73.

2. W. A s h b u r n e r, «*The Rhodcan Sea Law*», Oxford 1909, σελ. CXX.

3. Το *Consolat de Mar*, τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βαρκελώνη (ή τη Tarragona) στα 1484 ή 1485. Μεταφράστηκε στα ίσπανικά (στην καστιλιανή, τη πρωτοίσπανική γλώσσα) το 1539, στα ίταλικά το 1519, στα γαλλικά το 1517, στα άγγλικά το 1494, στα όλλανδικά το 1723 και στα γερμανικά το 1790. (Βλ. «*Libro del consulado del Mar*», ένθ' άν., σελ. LVIII-LIX).

4. Ένθ' άν., σελ. 61.

5. *Libro del Consulado del Mar*, ένθ' άν., σελ. 286.

6. Στην έκδοση Pardessus — όπου παρατίθεται και γαλλική μετάφραση του κειμένου (βλ. *Collection de Lois Maritimes anterieures au XVIII siécle*, τόμ. II, MDCCCXXXI (1831), σελ. 174). το άρθρο αυτό έχει άρίθμηση CLV (200).

ποια ζημία στο πρώτο, στη περίπτωση αυτή και κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν είναι υποχρεωμένο να επισκευάσει τη ζημία που προκάλεσε αφού δεν οφείλεται σε δική του υπαιτιότητα. Η σχετική απόφαση αν η ζημία προκλήθηκε με αυτό τον τρόπο, πρέπει ν' ανατεθεί σε διαιτησία πραγματογνομώνων εμπείρων στην τέχνη της Θαλάσσης (*De bons homens a que sien e sapien de la art de la mar*)».

Το επόμενο άρθρο CC (200) ¹ τιτλοφορείται «*de axo meteix*» (Έπι του ίδιου θέματος) και η μετάφρασή του έχει ως εξής : «Αν το πλοίο που άγκυροβόλησε πρώτο σ' ένα λιμάνι, αϊγιαλό, άκτη ή όρμος ή όπουδήποτε άλλου, προξενήση ζημία στο πλοίο που έφθασε και άγκυροβόλησε ύστερ' από αυτό, δεν είναι υποχρεωμένο να το επισκευάσει εάν του λείπουν τά σχοινιά ή αν, αφού χρησιμοποιήση όσα σχοινιά είχε, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για ν' αποφυγή άτύχημα ή αν βρισκόταν σε τόπο όπου δεν μπορούσε να βρη σχοινιά για να τα δανεισθής, ή να τα νοικιάση κατά οποιοδήποτε τρόπο, έφ' όσον ο καιρός άλλαξε τόσο άπότομα ώστε δεν μπόρεσε ν' άγκυροβολήση με τον πρέποντα τρόπο. Αν, κάτω από αυτές τις συνθήκες, προκαλέση ζημία όπως προελέχθη, δεν έχει υποχρέωση να την επισκευάσει».

Το άρθρο αυτό του *Consolat de mar* καθώς και το επόμενο άρθρο CCI (201) που τιτλοφορείται «*Declaracio del present capitol*». (Έπεξηγήσεις του προηγούμενου κεφαλαίου) επεκτείνονται σε διάφορες έρμηνείες που είναι προφανώς βασισμένες σε ειδικές περιπτώσεις που εξεδίκασε το δικαστήριο της Βαρκελώνης. Τά κείμενα όμως αυτά είναι τόσο φλύαρα και τόσο λεπτολόγα, ώστε δεν αξίζουν τον κόπο να μνημονευθούν εδώ. Παραθέτομε μόνο την καταπληκτική παράγραφο του κεφαλαίου CCI (201): «Τό κεφάλαιο αυτό έγινε για να προσέχη ο καθένας πως θα κινηθής ή θ' άγκυροβολήση για να μη του επιβληθής ή ποινή που αναφέρθηκε προηγούμενως, ανάλογα με τη συμπεριφορά του. Ο καθένας λοιπόν ως κάμη καλά και φρόνιμα ό,τι έχει υποχρέωση να κάμη για να μη δημιουργηθής ανάμεσα αυτού και των άλλων άμφισβήτηση για τά σφάλματά του».

Η «Θαλάσσιος Νομοθεσία» του Κεφαλαίου στο αντίστοιχο κεφάλαιο της MA' (Περί ρεμέτζου καραβίου) περιλαμβάνει μιá σύντομη περίληψη των διατάξεων αυτών του *Consolat de mar* και προσθέτει δικές του πρακτικές υποδείξεις από την προσωπική του πείρα π.χ. (σελ. 115), «Συνειθίζεται διά ένα τρίψιμο γούμενας να πληρώνεται μιá μάτεσις τάλαρα δέκα ...» κλπ.

Τις διατάξεις αυτές των ναυτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην άνατολική Μεσόγειο τις ήξευραν άσφαλώς άπ' έξω και άνακατωτά από τη πείρα τους οι δύο αντίδικοι караβοκύρηδες και δεν είχαν άνάγκη να συμβουλευθούν κείμενα που πάντως δεν τους ήταν προσιτά.

1. Στη συλλογή Pardessus τό κεφάλαιο αυτό έχει άριθ. CLVI (201).

Ἡ «Θαλάσσιος Νομοθεσία» πού ὅπως προελέχθη τυπώθηκε στά 1817 (δηλ. 11 χρόνια μετά τή διένεξη πού μᾶς ἀπασχολεῖ) ἀποτελεῖ σταθμὸ στή ναυτική φιλολογία τοῦ τόπου μας ¹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΟΡΩΝ*

A

- ¹ *Ἀβέρτο* : (πόρτο), ἀνοικτὸ λιμάνι (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο *averto*, ἰταλ. *aperto*).
- ² *Ἀναπολιτάνικο σχοινί* : σχοινί κατασκευασμένο στή Νεάπολι τῆς Ἰταλίας.
- ³ *Ἀντιμάγαλο* : βλ. λ. ρεστιιάτζιο.
- ⁴ *Ἀρμετζάρω* : βλ. λ. ρεμετζάρω.
- ⁵ *Ἀρριβάριο* : φθάνω (ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *arrivare*) βλ. καὶ λ. ἐρριβάρω.
- ⁶ *Ἀσπετάρω* : ἀναμένω (ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *aspettare*). Ἡ φράσι «ὄθεν ἀσπετάρει» ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ σημερινὸ νομικὸ ὄρο «ὄπου δεῖ».

B

Βαλέρω : ἀντέχω (ἀπὸ τὸ ἰταλ. *valere*).

Βάλετο : (μᾶλλον βαλέτο) = ἰσχυρό. Βλ. λ. βαλέρω.

Βαρδιάνος : (Ἡ κυρία σημασία τῆς λέξεως εἶναι κατὰ τὸν Π. Ε. Σεγδίτσα «Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας ὄροι καὶ αἱ ρωμανικαὶ γλώσσαι», σελ. 33) = σκοπός, σκοπιωρός. Ὁ Σεγδίτσας θεωρεῖ ὅτι ἡ λέξι προέρχεται ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο *vardian*. Τέτοια ὅμως λέξι δὲν ὑπάρχει καταχωρισμένη στὸ Λεξικὸ τῆς Βενετσιάνικης Διαλέκτου τοῦ Βοεγίο. Στὴν περίπτωσι τῶν ἐγγράφων πού σχολιάζουμε καὶ οἱ δύο ἀντίδικοι καπετάνιοι χρησιμοποιοῦν τὴ λέξι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πρυμνησίου σχοινοῦ. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ καὶ ἀπὸ τὴ φράσι τοῦ καπετάν Πιέρου «... εἶδα ὅτι εἶχε τοῦ βαρδιάνου μου ἓνα ἔμπολο (βλ. λ.) κομμένο...». Καὶ ὁ καπετάν Γιωργάκης Δρακόπουλος ἀναφέρει «... ἔριξα μιὰ ἄγκυρα εἰς τὸ μέ-

1. Ὁ Α. Βακαλόπουλος στὸ μνημειῶδες ἔργο του «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», τόμ. Δ' (Θεσσαλονίκη 1973), σελ. 473, περιλαμβάνει τὴ «Θαλάσσια ὁδηγία καὶ τὴ «Θαλάσσιο Νομοθεσία» τοῦ Κεφαλαῖ, καθὼς καὶ τοὺς Χάρτες Μαύρης καὶ Μεσογείου Θαλάσσης τοῦ ἰδίου μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων ναυτικῆς παιδείας τοῦ ἀναγεννωμένου ἑλληνικοῦ ἔθνους».

* Στὸ Εὐρετήριο αὐτὸ ἐρμηνεύονται ὅλοι οἱ ναυτικοὶ ὄροι πού σημειώνονται μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα στὴν Εἰσαγωγή στά κείμενα (κεφ. Α'), στὶς Σημειώσεις (κεφ. Β') καὶ τὶς Παρατηρήσεις καὶ Συμπεράσματα (κεφ. Γ').

ρος τῆς τραμουντάνας διὰ βαρδιάνο...». Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς λ. βαρδιάνος ἐξ ὧων γνωρίζει ὁ γράφων, δὲν εἶναι ἀποθησαυρισμένη.

Βιζιτάρω : ἐπισκέπτομαι (ἀπὸ τὸ ἰταλ. visitare).

Βουλωμένος : ἢ ἐσφραγισμένος, ἐπικυρωμένος μὲ σφραγίδα (βλ. λ. βουλώνω).

Βουλώνω : σφραγίζω (ἀπὸ τὸ μεσν. ρῆμα βουλλώνω) (λατιν. bulla = σφραγίδα).

Γ

Γαρμπῆς : νοτιοδυτικὸς ἄνεμος (ἀπὸ τὸ ἰσπανικὸ garbí ἢ garbin).

Γεμιτζῆς : ἔμπειρος ναυτικὸς (ἀπὸ τὸ τουρκ. yemici).

Γούμενα : παραβόσχοινο (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο τύπο gumina τῆς ἰταλικῆς λέξεως gomena. Κατὰ ἓνα παράδοξο συσχετισμὸ, ἢ λ. μπῆκε στὴ γλώσσα μας καὶ ὡς γκόμενα = ἢ ἐρωμένη, γιὰ νὰ σημαίῃ (Ν. Π. Ἄνδριώτη, Ἑτυμολ. Λεξικό, σελ. 65) τὴ «θηλειά» ποὺ βάζει ὁ ἐραστὴς στὸ λαιμὸ του.

Γρέγος : (ὀρθότερα γραῖγος) βορειοανατολικὸς ἄνεμος (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο grego. Οἱ ἰταλοὶ τὸν ὀνομάζουν «vento greco» ἑλληνικὸ ἄνεμο.

Δ

Δρίττον : δικαίωμα (προξενικὸ) (ἀπὸ τὸ ἰταλ. dritto = diritto).

Ε

Ἐμπολον καὶ ἔμπουλο : (= ἔμβολο). Τὸ ἐπὶ μέρους σύστροφο τμήμα ἐνὸς σχοινοῦ. Σχοινὶ δίπλοκο = στριμμένο μὲ δύο ἔμπουλα, τρίπλοκο = μὲ τρία ἔμπουλα κ.ο.κ.

Ἐπανωράζω : ἀράζω δένοντας κάβους σὲ ἄλλο καράβι. Ἡ λ. ἀθησαύριστη στὰ μεγάλα ἑλληνικὰ λεξικά καὶ τὰ εἰδικὰ λεξικά.

Ἐρριβάρω : μυκονιάτικος τύπος τοῦ ἀρριβάρω (βλ. λ.)

Ἐσαλβάρω : Βλ. λ. σαλβάρω.

Κ

Καλορεμιτζάρω : ρεμιτζάρω (βλ. λ.) καλὰ (λ. ἀθησαύριστη).

Καλσελαδούρα : Βλ. λ. σκαρσελαδούρα.

Καντζηλαρία : Βλ. λ. καντζηλαρία.

Καντζελλαρία : Βλ. λ. καντζηλαρία.

Καντηλαρία : τὸ ἀξίωμα τοῦ καντζηλιέρη (βλ. λ.) ἀλλὰ καὶ ἡ ἔδρα τοῦ κατόχου τοῦ τίτλου.

Καντζηλιέρης : ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο cancelier τοῦ ἀξιώματος ποὺ κατὰ

τὸν Boerio προφέρεται καὶ ὡς canzelier (altri diconi canzelier colla e dolce). Τίτλος διοικητικῆς ἀρχῆς. Βλ. σημ. 2 στὸ κεφ. Α'. (Τὰ ἔγγραφα).

Καντζιλιέρης : Βλ. λ. καντζηλιέρης.

Καπετὰν - δὲ - πόρτον : Λιμενάρχης.

Κάρτα : τὸ τεταρτορόμβιο (καρτίνι) δηλ. τὸ 2^ο 48.45 τοῦ ἀνεμολογίου τῆς πυξίδας.

Κονσολάτον : ἡ ἀμοιβή ποῦ πληρώνετο στοὺς προξένους ἢ στοὺς καντζηλιέριδες ὅταν ἀσκούσαν προξενικὰ καθήκοντα (ἀπὸ τὸ ἰταλ. consolato. Βλ. Σ. Βλαντιῆ, Λεξικὸ τῆς ἰταλικῆς γλώσσης, Βενετία 1815 ἔφ. 32). (consolarto = τὸ δόσιμο ὅπου πληρώνεται τῷ κονσόλω).

Κόνσολος : Πρόξενος, ἀπὸ τὸ ἰταλ. consolo (καὶ console).

Κόντρα - προτέστο : (ἀντιδιαμαρτυρία). Βλ. λ. προτέστο.

Κόπια : ἀντίγραφο (ἀπὸ τὸ ἰταλ. copia).

Κριτήριο : δικαστήριο.

Λ

Λεβάντες : ἀνατολικὸς ἄνεμος (ἀπὸ τὸ ἰταλ. levante)

Μ

Μαγίστρα : ἡ *μαῖστρα* = τὸ μεγαλύτερο πανί τοῦ ἰστιοφόρου (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο maistra)

Μαῖστρα : Βλ. λ. μαγίστρα.

Μαῖστρος : Ἐπὶ τὸ βενετσιάνικο maistro = ὁ βορειοδυτικὸς ἄνεμος.

Μανδράκι ἢ μαντράκι : Ὁρμος προστατευόμενος ἀπὸ τοὺς ἀνέμους. Ὁ Ν. Κουρμπέλης στὸ Λεξικὸ του «Ναυτικῶν Ὁρῶν», Πειραιεὺς 4η ἔκδ. 1958, σελ. 814, ἀποδίδει μὲ τὴ λ. μανδράκι τὸν ἀγγλικὸ ναυτικὸ ὄρο cone ποῦ σημαίνει μικρὸ ἀγκυροβόλιο, κολπίσκο μεταξὺ δύο προεχόντων ξηρῶν. Ὁ Ι. Γ. Μαυρομάτης στὸ ἔργο του «Λιμενοδείκτης τῆς Μεσογείου» (σελ. 1) ὀρίζει τὸ μανδράκι ὡς «περιτείχισμα» καὶ ἐξηγεῖ ὅτι εἶναι προκυμαία περισσότερον περικλείουσα τὸν λιμένα καὶ ἀφίνουσα εἴσοδον μόνον δι' ἓν δίκροτον ἢ δι' οἰονδήποτε πλοῖον ἄλλο, ἐντὸς τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἄνεμος δύναται νὰ εἰσέλθῃ (sic) καὶ ἦτις δύναται νὰ κλεισθῇ κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος, δι' ἀλύσεως ἢ σανίδων, ὁπότεν ἡ περίστασις τὸ ἀπαιτήση.

Μαντράκι : Βλ. λ. μανδράκι.

Μάτισις : δέσιμο τῶν ἄκρων ἑνὸς σχοινοῦ (κατὰ τὸ Λεξικὸ Δημητράκου, τόμ. 5 σελ. 4497, ἢ λ. εἶναι ἀρχαία καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα ματίζω καὶ ματεύω).

Μπαστιμέντο : καράβι, ἀπὸ τὸ ἰταλ. bastimento.

Μπουράσκα : ή καταιγίδα, από τὸ ἰταλ. burrasca. Ὁ Ἡπίτης (Λεξικὸν Γαλλο-ἑλληνικόν, Ἀθήναι 1971) ἐρμηνεύει τὴν ἀντίστοιχη γαλλικὴ λέξι bourrasque ὡς «σφοδρὸν ἄνεμον μετὰ βροχῆς μικρᾶς διάρκειας, ἐπιφέροντα θαλασοταραχὴν».

N

Ντάνο (καὶ τάνο) : ζημιὰ (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο dano) ἰταλ. danno.

Ντεζέρτο : (πόρτο) ἔρημο (λιμάνι) ἀπὸ τὸ ἰταλ. deserto ἢ diserto.

Ξ

Ξεσουρμάρω : Βλ. λ. ξεττουρμάρω.

Ξεττουρμάρω : ἀπολύω τὸ πλήρωμα τοῦ πλοίου (ἀπὸ μέρους τοῦ πλοιοκτῆτου ἢ τοῦ ἐφοπλιστοῦ). Τὸ ρῆμα εἶναι ἀμετάβατο καὶ σημαίνει ταυτοχρόνως (ἀπὸ μέρους τοῦ ναυτικοῦ ποῦ ὑπηρετεῖ σ' ἓνα πλοῖο) παραιτοῦμαι ἀπὸ πλήρωμα ἐνὸς карабиоῦ. Ἡ λ. ἀθησαύριστη στὰ μεγάλα ἑλληνικὰ καὶ τὰ εἰδικὰ ναυτικὰ λεξικά.

Ξεχειμάζω : Δένω τὸ καράβι μου γιὰ νὰ παραμείνω στὴ ξηρὰ στὴ περίοδο τοῦ χειμῶνα. Ξεχειμωνιάζω.

Ξεχειμωνιάζω : Βλ. λ. ξεχειμάζω.

O

Ὅστρια : νότιος ἄνεμος. Ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο καὶ ἰταλικὸ ostro. (Ὁ Π. Σεγδίτσας «Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας ὄροι καὶ αἱ ρωμανικαὶ γλῶσσαι», σελ. 80 ἀναφέρει ἐσφαλμένα ὅτι ὁ ἰταλικὸς ὄρος εἶναι ostria). Ὁ Boerio (ἔκδ. β', 1856) ἀναφέρει ὅτι «ostro se dice anche Austro» = vento che spira di mezzodi».

Π

Παλαμάρι : χοντρὸ σχοινὶ (ἀπὸ τὸ τουρκ. palamar) (ἰταλ. palamara).

Παρτίδον καὶ παρτίδο : (κατὰ τὸν Α. Χ. Ζώνη, «Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου», τόμ. Β', σελ. 374 = «μέγα ἱστιοφόρον πλοῖον»). Πιθανῶς βενετσιάνικης προελεύσεως ἂν καὶ ὁ Boerio δὲν περιλαμβάνει λέξι partito οὔτε στὴν α' (1804) οὔτε στὴν β' ἔκδοσι (1851) τοῦ Λεξικοῦ του τῆς βενετσιάνικης διαλέκτου. Ὁ Δ. Χ. Γκόφας (ἐνθ' ἂν., σελ. 489) ἀναφέρει ὅτι ἡ λ. προέρχεται ἐκ τῆς ἰταλικῆς λέξεως partito καὶ σημαίνει τὸ μερίδιον ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ κατὰ συνεκδοχὴν ὀλόκληρον τὸ πλοῖον.

Περίτος : ἐμπειρογνώμων (ἀπὸ τὸ ἰταλ. perito).

Πινελάτα : ἄγκυρα ἀραγμένη πινελάτα, ἐνσφηνωμένη μὲ πρόσθετη ἄγκυρα

δεμένη στη κυρία άγκυρα. (άπό τὸ ἰταλ. pennello. Βλ. Παλάσκα, «Γαλλο-έλληνικὸν Λεξικὸν ναυτικῶν ὄρων», σελ. 276 ἐν λ. em-pennelage).

Πονελάτα : Βλ. λ. πινελέτα.

Πόρτον καὶ πόρτο : λιμάνι (άπό τὸ ἰταλ. porto).

Ποταμέντο : Βλ. λ. ποταμέντο.

Ποταμέντο : ἐξομολόγησις πλοιάρχου. Ὁ Π. Ε. Σεγδίτσας στὸ πεντάγλω-σο λεξικὸ Ναυτικῶν Ὁρων, Ἀθῆναι 1917, τὸ ὀνομάζει (σελ. 142) πον-ταμέντο, στὸ λῆμμα «ἐξομολόγησις πλοιάρχου», χωρὶς ὅμως νὰ τὸ καταχωρῆ ὡς ἰδιαίτερο λῆμμα στὸ Λεξικὸ του οὔτε στὸ λεξιλόγιό του τῶν «κοινῶν ναυτικῶν μας ὄρων», οὔτε καὶ νὰ ἐτυμολογῆ τὴ λέξι. Πα-ραδόξως ἡ λέξις δὲν εἶναι ἀποθησαυρισμένη σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μεγάλα Ἑλληνικὰ Λεξικά.

Πουνέντες : ὁ δυτικὸς ἄνεμος (άπό τὸ ἰταλ. ponente).

Πουνέντε - μαϊστρος : Ἄνεμος πνέων μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ (πουνέντε) καὶ βορειοδυτικοῦ (μαϊστρου) (άπό τὸ βενετσιάνικο ponente - maistro). Οἱ Ἴταλοὶ τὸν ὀνομάζουν ponente - maestro).

Πουργάδα : ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο purgada = ἴντσα. (Ὁ Π. Ε. Σεγδίτσας στὸ βιβλίον του «Οἱ κοινὸι ναυτικοὶ μας ὄροι καὶ αἱ ρωμανικαὶ γλῶσσαι», σελ. 88, σημειώνει πουργᾶς (ὁ) ὄρος ἄχρηστος νῦν).

Πραμάτγεια : πραγμάτεια = φορτίο, ἐμπόρευμα.

Πρεκάρτο : (ρεμετζάρω «πρε κάρτο» (ἢ πρε κάρτου). Βλ. καὶ Delatte σελ. 321 «ἀρμετζα ρήσου περκάρτο». Δένω τὸ καράβι «πλώρα - πρύμνη». Ἐξασφαλίζω τὴ προσόρμησί του. Ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ «ormeggiare» in (ἢ per) «quattro» ποὺ σημαίνει «δένω τὸ πλοῖο κάθετα στὴν ἀποβά-θρα ρίχνοντας δυὸ ἄγκυρες τῆς πλώρης καὶ δένοντας δυὸ κάβους ἢ ἀλυσσίδες στὴ ξηρὰ ἀπὸ τὴ πρυμνη. (Βλ. σχετικὰ Grande Enciclo-pedia τοῦ Istituto Geografico de Agostini τῆς Novara (τόμ. XVI ἐκδ. Σεπτεμβρίου 1976, σελ. 125). Τὴν ἐρμηνεῖα μου αὐτὴ ἀνακοίνωσα στοὺς καθηγητὲς Henry καὶ Renee Kahane, συντάκτες τοῦ ἐξαιρετικοῦ βιβλίου «The Lingua Franca in the Levant» ποὺ ἐξέδωσε τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Illinois στὰ 1958. Στὸ λῆμμα 570 τοῦ βιβλίου των, τὸ ἀφιερωμένο στὴ λέξι «κάρτα» ἄφησαν τὴ φράση «πρε κάρτο» ἀνερμηνευτὴ καὶ εἶχαν τὴν καλωσύνη ἀπαντώντας στὸ σχετικὸ γράμμα μου, νὰ μὲ βεβαιώσουν ὅτι βρίσκουν τὴν ἐρμηνεῖα μου σωστὴ.

Πρε κάρτον : Βλ. λ. πρε κάρτο.

Πρεβέντζα : Βλ. λ. προβέντζα.

Πριμάσα : μυκονιάτικος τύπος τῆς λ. πρυμάτσα (βλ. λ.)

Πριμάτζα : Βλ. λ. πρυμάτσα.

Πριμάτσα : Βλ. λ. πρυμάτσα.

Προβέζα και προβέτζο : από τὸ βενετσιάνικο *provese* = προσόρμηση πού κρατᾷ τὸ πλοῖο σταθερὸ χωρὶς πρόσδεσι ἄγκυρας. (Ὁ Boerio, β' ἔκδ.) ὀρίζει τὸ *provese* ὡς «*amarra ferma per cuil il bastimento e fermato, senz'ancora a qualche punto stabile in terra*».

Προβέτζο : Βλ. λ. *προβέζα*.

Προβέντζα : ἡ αἰφνίδια μετάπτωσι τοῦ ἀνέμου ἀπὸ νοτίου σὲ βόρειο (ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο *provenza*. (Βλ. καὶ Ἐμμ. Σ. Λυκούδην ἐν λ. *προβέντζα* στὴ Μ.Ε.Ε., τόμ. Κ', σελ. 695β). Ὁ Ν. Κουρμπέλλης (Ἀγγλοελληνικὸ Λεξικὸ Ναυτιλιακῶν ὄρων, σελ. 860) ἀποδίδει τὸν ἀγγλικὸ ὄρο *veer* (ὄποστρέφω, γυρίζω) μὲ τὴν λέξι *προβεντζάρω*.

Προβεντζάρω : λ. ἀθησαύριστη στὰ μεγάλα ἑλληνικὰ καὶ εἰδικὰ λεξικά. (Βλ. λ. *προβέντζα*).

Προτεστάρω (τὸν) : διαματύρομαι ἐναντίον του. Ἐκ τὸ ἰταλ. *protestare*.

Προτέστο : διαμαρτυρία (ἀπὸ τὸ ἰταλ. *protesto* καὶ *protesta*). Βλ. καὶ ρῆμα *προτεστάρω*.

Πρυμάτσα : τὸ πρυμνήσιο σχοινί. Κατὰ τὸν Ν. Π. Ἀνδριώτη (Ἐτυμολογικὸ Λεξικόν). Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ πρύμ(ν)η καὶ τὴν κατάληξι -άτσα (κατὰ τὸ λιν-άτσα) κλπ.

P

Ρέγουλα : τάξις (ἀπὸ τὸ ἰταλ. *regola*). «Διὰ *ρέγουλάν* του» ἔννοεῖ «πρὸς συμμόρφωσίν του». Μὲ κάθε *ρέγουλα* θαλασσινὴ (μὲ κάθε θαλασσινὴ τάξι).

Ρεμέζα : μυκονιάτικος τύπος τῆς λ. *ρεμέτζα*.

Ρεμετζάτος : Βλ. λ. *ρεμιτζαρισμένος*.

Ρεμεζαρισμένος : Βλ. λ. *ρεμιτζαρισμένος*.

Ρεμεζάρω : μυκονιάτικος τύπος τῆς λ. *ρεμετζάρω*.

Ρεμεντζάρω : Βλ. *ρεμιτζάρω*.

Ρεμέτζα (καὶ ρεμέτζο) : Βλ. κατωτέρω λ. *ρεμετζάρω*. Σημαίνει κυρίως ὀρμητήριον, τὴ θέσι πρόσδεσεως τοῦ πλοίου. Ὁ καπετὰν Πιέρος χρησιμοποιοεῖ τὴ λ. μὲ τὴν ἔννοια τῆς «δέστρας» (τοῦ «κίονος») τῆς πρύμνης τοῦ *καραβιοῦ*.

Ρεμετζαρισμένος : προσορμισμένος.

Ρεμετζάρω : Βλ. λ. *ρεμιτζάρω*.

Ρεμιτζάρω : προσορμίζομαι ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη λ. *armizar*. Ὁ Boerio (β' ἔκδ.) ἐξηγεῖ: «*ormeggiare un bastimento, vale rifornerlo con uno o due cavi fermati a punti stabili in terra o ad ancora in mare*».

Ρεσπονσάμπιλες : ὑπεύθυνος ἀπὸ τὸ ἰταλ. *responsabile*.

Ρεσιιάτζιο (καὶ ρεσιγιιάτζο) : κλυδωνισμός. Πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἰταλ. λ. *restia* πού υἰοθετήθηκε ὡς *ρεστιά* καὶ στὴν ἑλληνικὴ ναυτικὴ ὀρολογία (τὸ ἀντιμάμαλο). Βλ. Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς, τόμ. 11, σελ.

664 καὶ Pertocchi Dizionario Universale, vol. II). Βλ. ὁμοίως Delatte σελ. 245, 321 καὶ 322.

Σ

Σαλβάρω : διασώζω (ἀπὸ τὸ ἰταλ. salvare).

Σάλβον καὶ σάλβο : σωτηρία (ἀπὸ τὸ ἰταλ. salvo).

Σιρόκος : Νοτιοανατολικὸς ἄνεμος (ἀπὸ τὸ ἰταλ. scirocco). Οἱ βενετσιάνοι τὸν πρόφεραν scilocco. (Βλ. Boerio, Dizionario del Dialetto Veneziano, ἔκδ. 1η, ἐν λ. vento, σελ. 709.

Σιρόκος - λεβάντες : εὐραπηλιώτης ἄνεμος ποὺ πνέει μεταξὺ ἀνατολικοῦ (Λεβάντε) καὶ νοτιοανατολικοῦ (σιρόκου).

Σκαλσελαδούρα : Βλ. λ. σκαρσελαδούρα.

Σκαλσελάρω : Βλ. λ. σκαρσελάρω.

Σκαλσελαρισμένος : Βλ. λ. σκαρσελαρισμένος.

Σκάλτσελαρισμένος : Βλ. λ. σκαρσελαρισμένος.

Σκαρσελαδούρα : ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο scarseladoura ποὺ σημαίνει δέσιμο τοῦ σχοινοῦ. (Βλ. Boerio, Dizionario del Dialetto Veneziano, ἔκδ. 1η, σελ. 548 οὐσιαστικὸ τοῦ ρήματος scarselar).

Σκαρσελαρισμένος : (βλ. σκαρσελάτος).

Σκαρσελάρω : προσδένω, ἐξασφαλίζω. (Ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο ρῆμα scarselar ποὺ σημαίνει στῆ κυριολεξία ἐνθυλακῶνα). (Boerio, Dizionario Veneziano, ἔκδ. 1η, σελ. 548).

Σκαρσελάτος : προσδεδεμένος. Οὐσιαστικὸ τοῦ ρ. σκαρσελάρω (βλ. λ.).

Σκαρσελωτός : Βλ. λ. σκαρσελάτος.

Σκαρσιλαδούρα : Βλ. λ. σκαρσελαδούρα.

Σιρόκος : Βλ. λ. σιρόκος.

Σούδιτος : Βλ. λ. σούντιτος.

Σούντιτος καὶ Σούδιτος : ὑπήκοος (ἀπὸ τὸ ἰταλ. suddito).

Σουρμάρω : μυκονιάτικη μορφή τοῦ τσουρμάρω (βλ. λ.).

Σουρόκος : μυκονιάτικος τύπος τοῦ σιρόκος.

Σπεράντζα : ἡ μεγάλη ἄγκυρα, ἡ «ἄγκυρα σωτηρίας» (ἀπὸ τὸ ἰταλ. speranza).

Σπεράντσα : Βλ. λ. σπεράντζα.

Σπεράτζα : Βλ. λ. σπεράντζα.

Τ

Τάνος : Βλ. λ. ντάνος.

Τηράζω καὶ τηρῶ : βλέπω. Κατὰ τὸν Ν. Π. Ἀνδριώτη ἡ ἀρχαία λ. τηρῶ (= φυλάγω) ἔλαβε τὴν σημασία τοῦ βλέπω κατὰ τὸν μεσαίωνα.

Τοκάρω : ταιριάζω (ἀπὸ τὸ ἰταλ. toccare).

Τραμοντιάνα : βόρειος άνεμος (άπό τὸ βενετσιάνικο tremontana).

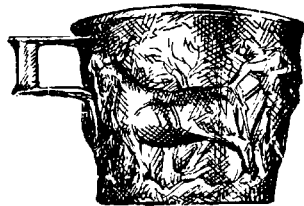
Τσουμάρω : καταρτίζω πλήρωμα (άπό τὸ ἰταλ. accurmare. Ἡ λ. κατά τὸν Π. Ε. Σεγδίτσα (Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας ὄροι, σελ. 110) σημαίνει ὡς ἀμετάβατο ρῆμα καὶ προσλαμβάνομαι ὡς πλήρωμα.

Τσοῦρμα : Βλ. λ. τσοῦρμο.

Τσοῦρμο καὶ τσοῦρμα : (Π. Ε. Σεγδίτσα (Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας, ὄροι, σελ. 109), πλήρωμα ἐμπορικοῦ πλοίου ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο ciurma).

Φ

Φασίνα : (άπό τὸ ἰταλ. fascina, ἢ «κειρία» δηλ. ἢ «πισσωτή» ταινία ἐξ ὀθόνης δι' ἧς περιτυλίσσεται παχὺ σχοινίον πρὸς προφύλαξίν του ἀπὸ τῆς τριβῆς (Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, σελ. 3840β). Ἡ λέξις ἔλαβε στή νεοελληνικῇ ἀργότερα τὴ σημασία τῆς χονδροδουλειᾶς (... ἢ φασίνα τοῦ καμαρώτου ποῦ σφουγγάριζε τὸ κατάστρωμα. Π. Ε. Σεγδίτσα, «Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας ὄροι», σελ. 110).

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ PROPAGANDA FIDE

Τὴν ἰδέα ν' ἀσχοληθῶ μὲ τις ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου τῆς Sacra Congregatio de Propaganda Fide τὴν εἶχα ἐνῶ ἐξέταζα τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Propaganda γιὰ διάφορα ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦσαν στὸ θέμα τῆς πανεπιστημιακῆς διατριβῆς μου. Εἶχα τότε τὴν τύχη νὰ βρῶ πολλὰ μαρτυρίες καὶ στοιχεῖα πάνω στὴ δράση τοῦ Τυπογραφείου τῆς Propaganda.

Ἡ «Ἱερὰ Σύνοδος περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως»¹ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΕ'. Ἦταν τότε τὸ κέντρο ἐκπαιδεύσεως τῶν ἱεραποστόλων τοῦ Βατικανοῦ. Συντόνιζε καὶ κατηύθυνε ὅλες τις καθολικὲς «ἱεραποστολές» τοῦ κόσμου. Τὴν ἴδρυση τῆς Propaganda πρέπει νὰ τὴν δοῦμε καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὅλης δράσης τοῦ Βατικανοῦ στὸ Λεβάντε.

Πράγματι στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου παρατηρεῖται ἓνα ἀξάνομενο ἐνδιαφέρον τοῦ Βατικανοῦ γύρω ἀπὸ τὶς χῶρες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (1572 - 1585) εἶναι ὁ κύριος συντονιστὴς τῆς καθολικῆς προπαγάνδας στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Τὸ 1622, ἓνα χρόνο δηλαδὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ καρδινάλιου Βελλαρμίνου, ἰδρύεται ἡ «Ἱερὰ Σύνοδος περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως» ποὺ ἀναλαμβάνει τὴν καθοδήγηση τῶν καθολικῶν μοναχικῶν ταγμάτων. Τὸ 1626 ἀνοίγει καὶ τὸ Τυπογραφεῖο τῆς Propaganda «fornita di tutti i Caratteri delle lingue Straniere per aver aggio di tradurre in essa, i libri necessari per lo Apostolico Ministero, publicarli e spargerli per tutte le Nazioni, ove si inviano i Missionari»².

Τὸ Τυπογραφεῖο εἶχε σκοπὸ τὴ διάδοση «καθολικῶν» βιβλίων σ' ὁ-

1. Ἔτσι μεταφράζουν οἱ Ἕλληνες καθολικοὶ τὴν «Sacra Congregatio de Propaganda Fide. Βλέπε ἑφημερίδα «Καθολικὴ».

2. Βλ. Archivio di Propaganda, Scritture Riferite nei Congressi, Stamperia, I, 5. Στὶς ἐπόμενες σημειώσεις θὰ χρησιμοποιῶ τὴν συντομογραφία Arch. Pr. St.

λες τις γλώσσες τοῦ κόσμου¹ γὰρ ν' ἀποφευχθεὶ ἔτσι ἡ «ἐπικίνδυνη» ἀνάγνωση τῶν διαφόρων «σχισματικῶν» βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦσαν². Διέθετε «στοιχεῖα» ἑλληνικά, λατινικά, ἀραβικά, χαλδαιικά, ἀρμενικά, ἰλλυρικά. Τὸ κτήριο, ὅπου στεγάζοταν ἀρχικὰ τὸ Τυπογραφεῖο, βρισκόταν στὴν τοποθεσία Torre del Grillo τῆς Ρώμης³. Τὰ ἰδρυτικὰ διατάγματα τῆς «Ἱερᾶς Συνόδου περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως» γιὰ τὸ Τυπογραφεῖο δημοσιεύτηκαν στὶς 30 Ἰουνίου καὶ στὶς 20 Ἰουλίου τοῦ 1626⁴.

Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω τὸ ἀρχαιακὸ ὑλικὸ τῆς Propaganda ἐπὶ ἓνα ὀλόκληρο χρόνο. Μπορῶ νὰ πῶ ὅτι μελέτησα ὅλους τοὺς τόμους τοῦ Ἀρχείου ποὺ εἶχαν κάποια σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἑλληνικά γράμματα. Τὸ Τυπογραφεῖο τῆς Propaganda συνήθιζε νὰ κυκλοφορεῖ κάθε τόσο ἔντυπους καταλόγους τῶν ἐκδόσεών του. Στὸ Ἀρχεῖο βρήκα ὅλους αὐτοὺς τοὺς καταλόγους. Πάνω σ' αὐτοὺς στηρίζομαι γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος τῆς μελέτης μου. Στὸ συνοπτικὸ αὐτὸ ἄρθρο θὰ ἀναφερθῶ πάνω σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του μέχρι τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ 19ου αἰ. Μέχρι τώρα μόνο ὁ καθηγητὴς Τσιρπανλῆς ἔχει ἀναφερθεῖ σὲ ἄρθρο του κάπως διεξοδικὰ πάνω στὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου⁵. Τονίζω τὸ «κάπως» γιὰτὶ ὁ Τσιρπανλῆς περιορίζει τὴν μελέτη του μόνο στὸν 17ο αἰ.

Μὲ τὸ ἄρθρο μου αὐτὸ προτίθεμαι νὰ συμπληρώσω αὐτὸ τὸ κενὸ ἐξετάζοντας ὅλη τὴν περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ Τυπογραφείου. Γιὰ νὰ εἶμαι ἀκόμα πιότερο σαφής, μὲ τὴ μελέτη μου αὐτὴ ἐξετάζω τὴ χρονικὴ περίοδο ὅπου τὸ Τυπογραφεῖο βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς «Ἱερᾶς Συνόδου περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως».

Οἱ περισσότεροι κατάλογοι εἶναι γραμμένοι στὰ λατινικά. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμα οἱ τίτλοι τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων εἶναι σχεδὸν πάντα γραμμένοι

---

1. Archivio di Prop. Congregazioni particolari, Dall'anno 1764 al 1781, vol. 137 (America, Stamperia), f. 141: «La S. Congr. nell'istituire nel 1626 la Stamperia ebbe in veduta i seguenti motivi: 1) di provvedere gli Studenti delle Lingue di Alfabeti, Grammatiche e Dizionari. 2) di provvedere le Missioni di Dottrine nelle loro lingue, e 3) di provvedere di Rituali, Libri Sacri, Dogmatici, e Spirituali le diverse Nazioni».

2. «Per ovviare agl'immensi danni che arrecano giornalmente le furibonde Stampe Scismatica e Protestante... per consolidare la Religione Cattolica». Scrit. Rifer. nei Congr., Grecia, Arcipelago, Candia, vol. 42, f. 985/6.

3. Arch. Pr. St., I, 5.

4. Arch. Pr. St., III, 431. «Istituitasi dalla S. M. di Gregorio XV nell'anno 1622 la S.C. di Prop. una delle prime cure della medesima si fù di erigere la Stamperia. Infatti nel 1626 fù eretta la Stamperia».

5. Z. N. Tsi r p a n l i s, I libri greci pubblicati dalla Sacra Congregatio de Propaganda Fide (XVII sec.), «Balkan Studies, Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies», 15 - Number two, Thessaloniki 1974, 204 - 224.

στά λατινικά ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις ποὺ τοὺς βρῆκα καὶ στά ἰταλικά ¹. Οἱ κατάλογοι, ποὺ στῆ πλειοψηφία τους εἶναι τυπωμένοι, διαιροῦνται σὲ διάφορα κεφάλαια. Τὸ κάθε κεφάλαιο περιέχει τὶς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου σὲ μιὰ ὀρισμένη γλώσσα. Στῆ μελέτη μου λαβαίνω ὑπόψη μου μόνο τὰ κεφάλαια τῶν καταλόγων ποὺ καταγράφουν τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου.

Ὁ πρῶτος κατάλογος τῶν ἐκδόσεων τοῦ Τυπογραφείου δημοσιεύτηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Δὲν εἶναι χρονολογημένος. Εἶναι ἔντυπος κατάλογος γραμμένος στὰ λατινικά. Προτείνω σὰν χρονολογία ἐκδόσεώς του τὸ 1648 μιὰ καὶ βρίσκεται καταχωρισμένος ἀνάμεσα σὲ κάτι ἔγγραφα τοῦ 1648 ². Σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο βρῆκα καταχωρισμένες χωρὶς ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὶς παρακάτω ἑλληνικὲς ἐκδόσεις :

R h o d i n i, Exercitia spiritualia in 8.

— Homiliae 12, in Magnificat in 8 ³.

— De confitendi ratione in 12.

— Epistola, ubi de controversiis Graecorum in 12.

— Compendium Sacramentorum, de Decalogo, de peccatis de censuris ecclesiasticis, de officio divino recitando in 8 ⁴.

A v i l a, Documenti Spirituali in 12 ⁵.

D. A u g u s t i n i, Enchiridion in 12 ⁶.

---

1. Σὲ ὑποσημείωση θὰ καταχωρίζω τὸν ἑλληνικὸ τίτλο κάθε ἐκδόσεως ὅπως ἀπαντᾷ στὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» τοῦ Legrand.

2. Elenchus librorum Typographiae Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Arch. Pr. St. I, 123

3. Ν. Ρ ο δ ι ν ο ῦ, Ἐξήγησις εἰς τὴν ὠδὴν τῆς Θεοτόκου τουτέστιν εἰς τὸ, Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον, μοιρασμένη εἰς δώδεκα ὀμιλίας πολλὰ ὠφέλιμα διὰ διδασκὰδες καὶ κάθε φιλοπάρθενον χριστιανόν. Τοῦ αὐτοῦ Ὁμιλία εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Παναγίας. Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Νεοφύτου, Roma, 1636. Βλ. E. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique XVII siècle, τ. I, 251 (σ. 339).

4. Σύνοψις τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων, εἰς ὠφέλειαν τῶν Ἱερῶν, ἀπλῆ φράσει παρὰ Νεοφύτου ἱερομονάχου Ροδινοῦ Κυπρίου τοῦ Σιναΐτου συντεθεῖσα. Τοῦ αὐτοῦ ἐξήγησις τῶν δέκα ἐντολῶν. Τοῦ αὐτοῦ περὶ ἁμαρτιῶν. Τοῦ αὐτοῦ περὶ ἐκκλησιαστικῶν ὀπιτιμίων, καὶ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας. Βιβλίον ὠφέλιμον, καὶ πολλὰ χρειάζομενον διὰ τοὺς Ἱερεῖς, καὶ διὰ κάθε λογῆς ἄνθρωπον, Roma 1633. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 224 (σ. 315).

5. Νουθετήματα πνευματικά τοῦ πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Ἀβηλα μεγάλου διδασκάλου τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐρμηνευμένη εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων, διὰ κοινὴν ὠφέλειαν τῶν εὐλαβῶν ἀνθρώπων. Roma 1637. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 259 (σ. 350) καὶ τ. II, 502 (σ. 268).

6. Τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου ἐπισκόπου Ἰπώνης Ἐγχειρίδιον. Εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ρωμαίων γλῶσσαν μεθερμηνευθὲν ὑπὸ Νεοφύτου τοῦ Ροδινοῦ τοῦ

- Soliloquia in 12.
Bellarmini, Doctrina christiana in 12⁴.
— Doctrina christiana uberior idiomate comuni in 8.
— De ascensione mentis ad Deum interprete.
— Georgio Bustronio Sub. in 8².
Gennadii Scholarii, Explanatio 5 capitum Concilii Florentini in 12³.
— Censura confessionis fidei Cyrilli Lucaris Patr. C.P. in 8⁴.
— Confutatio professionis fidei, Anathematismorum Cyrilli in 12⁵.
Andreae Staurini, De transubstantiatione in Corudalum in 4⁶.
Granatae, Dux viae interprete Andrea Rendio S.I. in 8⁷.
Leonis Allatii, De processione Spiritus Sancti in 12.

Κυπρίου. Roma 1637. Μαζί με τὸ «Ἐγχειρίδιον» με διαφορετικὴ ἀρίθμηση τῶν σελίδων βρίσκεται καὶ τὸ βιβλίον : «Τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀδγουστίνου ἐπισκόπου Ἰππώνης Μονολόγιον τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν. Βιβλίον ἓν». Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 258 (σ. 349).

1. Διδασκαλία χριστιανικὴ τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ ρωμαϊκῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐρμηνευμένη εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων, καὶ εἰς μερικοὺς τόπους ἐξηγημένη πρὸς τὴν τάξιν καὶ συνήθειαν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Roma 1637. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 256 (σ. 347).

2. Περὶ ἀναβάσεως τοῦ νοῦ εἰς τὸν Θεόν διὰ μέσου τῆς κλίμακος τῶν κτισμάτων. Βιβλίον συνθεμένον παρὰ τοῦ ἐξοχωτάτου, καὶ αἰδεσιμωτάτου Ρωβέρτου τοῦ Βελλαρμίνου τῆς ἀγίας ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας καρδινάλεως τῆς συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ, καὶ μεταγλωττισμένον εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων παρὰ τοῦ πατρὸς Γεωργίου τοῦ Βουστρανίου, ἱερέως τῆς συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ. Roma 1637. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 260 (σ. 351).

3. Ἐρμηνεία τῶν πέντε κεφαλαίων, ὅπου περιέχει ἡ ἀπόφασις τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας, καμωμένη εὐσεβῶς παλαιόθεν, καὶ μεταγλωττισμένη εἰς τὸ ἰδιωτικὸν μίλημα διὰ κοινὴν ὠφέλειαν, ἡ ὅποια ἦτον ἑλληνικά, τυπωμένη ψευδῶς εἰς τὸ ὄνομα Γενναδίου πατριάρχου. Roma 1638. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 181 (σ. 259).

4. Κατάκρισις τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, μάλιστα τῆς κακοπιστίας τῶν Καλβινιστῶν, ὅπου ἐτυπώθηκεν εἰς ὄνομα Κυρίλλου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Roma 1632. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 216 (σ. 304).

5. Ἀποδοκιμασία καὶ κατάκρισις τῆς ἐπ' ὀνόματι Κυρίλλου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐκδοθείσης ὁμολογίας τῆς πίστεως, εἴτουν ἀπιστίας τῶν Καλβινιστῶν ἢ συνήπται, καὶ ἡ τῶν ἀναθεματισμῶν παρ' αὐτοῦ δὴ τοῦ Κυρίλλου πάλαι ἐκφωνηθέντων ἀπόρριψις. Roma 1632. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 217 (σ. 305).

6. Περὶ μετουσίωσεως, κατὰ Κορυδαλοῦ τοῦ Καλβινολάτρου, λόγοι δυὸ Ἰωάννου Ἀνδρέου Σταυρινῶ τοῦ Χίου, καὶ Μεγάλου Βιβλιοθηκαρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Roma 1640. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 289 (σ. 406).

7. Ὁδηγία τῶν ἀμαρτωλῶν τοῦ πατρὸς Ἀλουσίου τοῦ Γρανάτα μεταγλωττισμένη εἰς ρωμαϊκὴν γλῶσσαν. Διὰ μέσον τοῦ πατρὸς Ἀνδρέου τοῦ Ρεντίου τοῦ Χίου, ἐκ τῆς συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ. Roma 1627. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 182 (σ. 260).

- In symbolum S. Athanasii in 12¹.
- Quattro massime della christiana filosofia in 12.

Στὸν ἴδιο κατάλογο βρῆκα καὶ εἰδικὸ κεφάλαιο ἑλληνολατινικῶν ἐκδόσεων. Μὲ τὸν ὄρο «ἑλληνολατινικὲς ἐκδόσεις» ἐννοοῦμε τὶς δίγλωσσες ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα. Τὰ βιβλία στὴ δίγλωσση αὐτὴ ἔκδοση εἶναι²:

- Concilium Florentinum tom. 2 in 4³.
- Doctrina Bellarmini, in 12.
- Petri Arcudii, De purgatorio in 4⁴.
- An illud fit per ignem in 4.
- Matthaei Caryophili, Refutatio christiana catechesis editae a Zacharia Gergano. Monodia de calamitatibus Graeciae in 8⁵.
- Leonis Allatii, De aetate e interstitiis in collatione ordinum apud Graecos servandis in 8.
- De purgatorio in 8.
- Graeciae orthodoxae tom I e II in 4.
- Vindiciae synodi ephesinae in 8.
- In Hottingerum in 8.
- De Octava synodo Photiana in 8.
- Grammatica Graeco latina in 4.
- Collectanea veterum Monumentorum Zaccagnae in fol.

Ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ὁ κατάλογος δὲν μᾶς πληροφορεῖ καθόλου πάνω στὸν χρόνο ἐκδόσεως τοῦ κάθε βιβλίου. Οἱ τίτλοι εἶναι συνοπτικοὶ καὶ ἑλ-

---

1. Σύμβολον τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου, μετὰ τῆς ἀποσημειώσεως, Λέοντος τοῦ Ἀλλatii. Roma 1659. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. II, 431 (σ. 111).

2. Οἱ κατάλογοι τῶν ἐκδόσεων χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν ἐπιγραμματικὴν τὸν τίτλον. Ἡ καταγραφή εἶναι πολὺ συγκεντρωτικὴ. Στὶς σημειώσεις μου καταχωρῶ τὸν τίτλον κάθε ἐκδόσεως ὅπως ἀκριβῶς μᾶς τὸν παραχωρεῖ ὁ Legrand. Δὲν εἶναι πάντα ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἐκδόσεις. Τὸ κάθε βιβλίον εἶχε πάνω ἀπὸ μίαν ἔκδοσιν καὶ ἀνατύπωσιν. Ὅπως δὲν εἶχε ὑπόψη του ὅλες τὶς ἐπανεκδόσεις.

3. Ἡ ἅγια καὶ οἰκουμενικὴ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος τόμος πρῶτος. Τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου τόμος δεῦτερος. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 187 (σ. 265).

4. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 218 (σ. 307). Ὁ Legrand καταχωρῶντας αὐτὸ τὸ βιβλίον γράφει ὅτι εἶναι τὸ κείμενον γραμμένον στὰ λατινικὰ ἐνῶ οἱ σημειώσεις εἶναι στὰ ἑλληνικά.

5. Ἐλεγχος τῆς ψευδοχριστιανικῆς κατηχήσεως Ζαχαρίου τοῦ Γεργανοῦ, ἀπὸ τὴν Ἄρτην. Roma 1631. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 208 (σ. 285.)

λιπείς. Ὅμως σὲ κατοπινοὺς καταλόγους συναντᾶμε καὶ τὸν χρόνο ἐκδόσεως μαζί με ὀλόκληρο τὸν τίτλο τοῦ ἔργου.

Μὲ ἡμερομηνία (3 Σεπτεμβρίου 1697) βρῆκα ἓνα χειρόγραφο κατάλογο. Φέρει τὸν τίτλο : *Inventario de libri diversi stampati dalla S. Congr. di Prop. Fide. 3 Sett. 1697*¹. Στὸν χειρόγραφο αὐτὸν κατάλογο ὑπάρχουν 4 νέες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις :

*Narratio Florentinae Synodus*². *Liturgia S. Ionis Chrisostomi. Vita S. Nili. Alphabetum.*

Συνεχίζοντας τὴν ἐξέταση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Ἀρχείου πάνω στὸ Τυπογραφεῖο, ἀνακάλυψα καὶ ἓναν ἄλλο κατάλογο στὴ σελ. 662. Ὁ κατάλογος αὐτὸς εἶναι ἔντυπος ἀλλὰ δὲν ἔχει ἡμερομηνία ἐκδόσεως. Ἡ πιὸ πιθανὴ χρονολογία ἐκδόσεως εἶναι τὸ 1704, μὰ καὶ ὁ κατάλογος αὐτὸς βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ κάτι ἔγγραφα τοῦ 1704. Ὅμως ἡ σίγουρη χρονολόγηση σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πολὺ δύσκολη. Ὁ νέος αὐτὸς κατάλογος³ εἶναι ἴδιος μὲ τὸν κατάλογο τοῦ 1648 (:) σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὸ περιεχόμενο. Διαφοροποιεῖται μόνο στὴν ἐμφάνιση.

Τὸ 1759 δημοσιεύεται μία ἀναφορὰ μὲ πολλὰ στοιχεῖα πάνω στὴν ἱστορία καὶ λειτουργία τοῦ Τυπογραφείου : *Relazione dell'origine, regolamento e Stato presente della Stamperia di Propaganda, estratta dai Decreti della S. Congregazione, dalle memorie di Monsignor Ingoli, e da altri documenti autentici. Per opera dell'Abbate Costantino Ruggieri Soprintendente della Stamperia medesima, e presentata all'Emo Sig. Card. Spinelli Prefetto Nell'anno 1759*⁴.

Στὴν ἀναφορὰ αὐτὴ καὶ στὸ φ. 187, κεφ. III § VI βρῆκα πληροφορίες πάνω στὸν Χιώτη λόγιο, Λέοντα τὸν Ἀλλάτιο, ποὺ εἶχε χρηματίσει «Ἐπόπτης» τοῦ Τυπογραφείου τῆς Propaganda ἀπὸ τὸ 1657 μέχρι τὸν θάνατό του (1669). Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν σελίδα τῆς ἀναφορᾶς γράφει ὁ Ruggieri : «ὁ Λέων Ἀλλάτιος φημισμένος λόγιος, τοποθετήθηκε ἔπειτα ἀπὸ ἐκλογή, Ἐπόπτης τοῦ Τυπογραφείου μὲ μισθὸ μνησιαῖο 12 σκοῦδα, καὶ τοῦ δόθηκε κατοικία μέσα στὸ κτίριο τῆς Propaganda. Ἐκανε μάλιστα ὅτι μπορούσε γιὰ ν' ἀνεβάσει τὸ ἐπίπεδο καὶ τὴ φήμη τοῦ Τυπογραφείου, ἔχοντας στὴν ὑπηρεσία του τὸν καλύτερο τυπογράφο τῆς Ρώμης, τὸν Βοημὸ Zaccaria

1. Βλ. *Arch. Pr. St.*, I, 494.

2. Διήγησις περὶ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας πρὸς ἐκείνους ὁποῦ τὴν συκοφαντοῦσιν μὲ πολλὴν ψευδολογίαν. Roma 1628. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἄ., XVII siècle, τ. I 186 (σ. 264).

3. *Elenchus librorum Typographiae Sac. Congregationis de Propaganda Fide* Βλ. *Arch. Pr. St.*, I, 662.

4. *Arch. Pr. St.*, II, 174 - 200.

Arsamitheck πού ἦταν ἱκανὸς νὰ στοιχειοθετεῖ σ' ὄλες τὶς γλώσσες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Βραχμανική»¹.

Τὸ 1760 δημοσιεύεται «Εὐρετήριο» μὲ ὄλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου τῆς Propaganda : Inventario di tutti i libri e stampe esistenti nel nuovo Magazzino della Stamperia di Propaganda, fatto in virtù di un Decreto della Congregazione particolare dei 26 Marzo 1759; ed approvato da N.S.P.P. Clemente XIII colla direzione dell'Abbate Costantino Ruggieri Soprintendente, da Benedetto Francesi, ed Antonio Fulgoni Compositori della Stamperia sudetta, e descritto ne' mesi di Luglio, ed Agosto dell'Anno MDCCLX (1760)². Στὸν ἴδιο τόμο τοῦ Ἄρχείου, σελ. 559, βρῆκα καὶ ἓνα κατάλογο πού καταγράφει καὶ τὶς τιμὲς τοῦ κάθε βιβλίου³.

Νέο «Εὐρετήριο» δημοσιεύεται τὸ 1768. Εἶναι 505 σελίδων καὶ ἔχει τίτλο : Inventario Generale della Stamperia della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, fatto nell'anno 1768⁴. Ἀπὸ τὴ σελίδα 264 καὶ μετὰ ὑπάρχει ὁ κατάλογος ὄλων τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά. Δυστυχῶς οὔτε αὐτὸς ὁ κατάλογος δὲν καταχωρεῖ τὸν χρόνο ἐκδόσεως τοῦ κάθε βιβλίου.

Παραθέτω τώρα ὄλες τὶς ἐλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου πού βρίσκονται καταχωρισμένες μέσα σ' αὐτὸ τὸ «Εὐρετήριο» :

Allatius Leo, Graeciae Orthodoxae scriptores, volumi due in 4.

— Enchiridion de Processione Spiritus Sancti in 12⁵.

— Excerpta in Symbolum S. Athanasii in 12.

Arcudius Petrus, Opuscula aurea in 4⁶.

Athanasius S., Interpretatio psalmodum in foglio.

Augustinus S., Enchiridion in graecam vulgarem linguam translatum in 12.

— Soliloquium sive Monologhion in 12.

Avila Gio, Insegnamenti spirituali in 12.

Bellarmino Roberto Card. le Dell'elevazione della mente in Dio in 8.

---

1. Βλ. Arch. Pr. St., III, 391 : Pro-Memoria alla S. Congr. de P. F. dell'Abate Giovanni Cristofano Amaduzzi Soprintendente alla Stamperia della stessa Sacra Congreg. «Da un decreto de' 24 marzo 1657 apparisce essere stato indi deputato il celebre Leone Allazio Soprintendente alla Stamperia, ... Morto Leone Allazio nel 1669...».

2. Arch. Pr. St., II, 236 - 273.

3. Catalogo dei libri, che sono nel Magazzino di Propaganda con i Prezzi.

4. Βλ. Arch. Pr. St., II, 697.

5. Λέοντος τοῦ Ἀλλατίου, Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος. Roma 1658. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. II, 430 (σ. 111).

6. Βλ. E. Legend, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 201 (σ. 274).

- Caryophilus Ioan. Matthaeus**, Censura confessionis fidei Cy-
rilli Lucaris Patriarchae Cos/politani in 8.
— Refutatio catechesis Gergani in 4.
— Dottrina Cristiana grande Greco-volgare in 8¹.
— Dottrina Cristiana piccola col testo italiano in 12.
— Dottrina Cristiana piccola senza testo italiano in 12.
— Euchologium Graecorum in 4.
- Granata Luigi**, Guida del peccatore in 12.
- Manni Gio Batta**, Massime di Cristiana Filosofia in 12 Manuductio
ad Linguam Graecam in 4.
— Missale et Breviarium Graecorum, Volumi 6 in 4.
— Narrazione del Concilio Fiorentino Greco-Volgare in 8.
— Professio Fidei, jussu Gregorii XIII, edita graece et Latine in 4².
— Professio Fidei, jussu Urbani VIII, edita graece et Latine in 4³.
- Rhodinus Neophytus**, Compendium Divinorum Sacramentorum.
De Praeceptis Decalogi in 8.
— Epistola ad Ioannem Paramythiensem in 12⁴.
- Rhodinus Neophytus**, Exercitatio spiritualis in 8⁵.
— De sacramentali confessione in 12⁶.
— Selecta ex Graecis Scriptoribus in 12.
— Spiegazione dei cinque Capi della definizione del Concilio Fiorentino
Greco volgare in 4.
- Staurinus Ioannes**, Sermones duo de Transubstantiatione in 4.
— Triodidium, in quo continetur Officium Graecorum totius Quadra-
gesimae in foglio.
— Vita S. Patris Nili junioris in 4.

Καὶ εἰς τὸν κατάλογο τοῦ ἤδη ἐξέτασα δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πάνω
στοῦ χρόνου ἐκδόσεως τοῦ κάθε βιβλίου. Ὁ παρακάτω κατάλογος συμπλη-

---

1. Διδασκαλία χριστιανική ὀρθόδοξη, εἰς κοντολογία, διὰ κοινήν ὠφέλειαν.
Roma 1671. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. II, 506 (σ. 272) καὶ XVII siècle, τ. I,
257 (σ. 348) καὶ XVIII siècle, τ. I, 179 (σ. 257).

2. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. V, 142 (σ. 97).

3. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. V, 60 (σ. 45).

4. Νεοφύτου, πρεσβυτέρου, τοῦ Ροδινοῦ ἀπόκρισις εἰς τὴν ἐπιστολὴν Ἰωάννου
πρεσβυτέρου, καὶ Ρεφενδαρίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Παραμυθιάς εἰς τὴν παλαιὰν Ἠπει-
ρον... Roma 1659. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. II, 432 (σ. 112).

5. Ἄσκησις πνευματικῆ, βιβλίον πολλὰ ὠφέλιμον. Κόπος Νεοφύτου πρεσβυτέρου
τοῦ Ροδινοῦ. Roma 1641. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 299 (σ. 412).

6. Νεοφύτου Ροδινοῦ, περὶ ἐξομολογήσεως. Roma 1630. Βλ. E. L e g r a n d, ἔ.ἀ.,
XVII siècle, τ. I, 202 (σ. 275).

ρώνει αὐτὸ τὸ κενό : *Catalogus Librorum qui ex Typographio Sacrae Congreg. De Propaganda Fide Variis linguis prodierunt et in eo adhuc osservantur. Romae. Ex eodem Typographio CIO IOCC LXXIII*¹.

Ὁ κατάλογος αὐτὸς τυπώθηκε σὲ σχῆμα βιβλιαρίου 55 σελίδων. Στὴν εἰσαγωγή βρῆκα πολλὰς μαρτυρίες πάνω στὸ *Τυπογραφεῖο*²: σ' αὐτὴ τὴν εἰσαγωγή ὑπάρχουν πληροφορίες πάνω σ' ὅλους τοὺς καταλόγους ποὺ δημοσίευσε τὸ *Τυπογραφεῖο*. Λόγω τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς, καταχωρῶ μερικὰ κομμάτια ποὺ πιστεύω νὰ ἐνδιαφέρουν τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας³:

«I o h. Dominicus Verusius oppidi Vitulani Beneventanae Diocesis, Elenchum Librorum sive typis, sive impensis Sacrae Congr. de P.F. impressorum primus edidit anno MDCXXXIX... Leo Allatius, cuius quidem opera et fama⁴ novum Typographiae decus accessit. Conduxit ipse quapropter anno MDCLV pro re typographica exsequenda Zachariano Domin. Acsamitekium a Kronenfeld Boemum Pragensem, tunc temporis Impressorum omnium, qui Romae erant, celeberrimum atque ab eo editum habemus anno MDCLXVII pleniorum alium Elenchum Librorum sive typis, sive impensis Sacrae Congr. de P.F. impressorum... Tertiam quoque editionem Elenchi Librorum Typographiae S.C. de P.F. in fol. sine anno habemus, quam forte procuravit aliquis ex subsequentibus Typographiae nostrae Praesidibus... Quarta vero Elenchi huiusmodi impressio peracta est a Viro cl. Nicolao Antonellio qui ab anno MDCCXXX usque ad ann. MDCLLVIII Typographiae nostrae praefuit. Antonellio suffectus est Vir Constantinus Ruggierius civis Archangelianus qui edidit Catalogum Librorum, qui e Typographia S.C. de P.F. variis Linguis hactenus prodierunt. Tandem eundem Librorum Catalogum tum nonnullis additis, qui desiderabantur, tum expunctis pluribus, qui vel defecerant, vel numquam exstiterant, rursus edidit anno MDCCLXV Marcus Ubaldus Biccus, qui Ruggiero successit, qui etiam plures adnotationes suas apposuit...».

Τελευταῖος ἔρχεται ὁ κατάλογος μὲ τὴν σημαντικὴ καὶ πλούσια σὲ στοιχεῖα εἰσαγωγή. Ὁ κατάλογος αὐτὸς τυπώθηκε ὅταν ἦταν διευθυντῆς

1. Βλ. Arch. Pr. St., II, 968 - 996.

2. Ἡ εἰσαγωγή εἶναι γραμμὴν σὲ στρωτὴ λατινικὴ γλώσσα.

3. Βλ. Arch. Pr. St., II, 968 (3, 4).

4. Βλ. Arch. Pr. St., III, 431 : «...nel 1626 fù eretta la Stamperia Per il buon regolamento e amministrazione della Stamperia vi fù subito deputato un Soprintendente, al quale non rilevasi che fino all'anno 1657. Il primo Soprintendente, eletto formalmente dalla S. Congr. fù Leone Allazio, al quale con decreto al 25 Novembre 1657 venne assegnato lo stipendio di scudi 12 al mese. Visse L. Allazio fino all'anno 1669 in cui essendo vacato il sud. impiego...».

τοῦ Τυπογραφείου ὁ «Iohannes Christophorus Amadutius Praeses Typographiae Sac. Congreg. de Propaganda Fide».

Στὴ συνέχεια ἀντιγράφω ὅλες τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ποὺ καταχωρεῖ ὁ Κατάλογος. Ὁ κατάλογος αὐτὸς παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ δύο λόγους : γιὰτὶ παραθέτει ὀλόκληρους τοὺς τίτλους τῶν ἔργων, γιὰτὶ ἀναφέρει ἐπίσης τὸν χρόνο ἐκδόσεως τοῦ κάθε βιβλίου.

Allatius Leo, Graeciae Orthodoxae Scriptorum, idest Nicephorus Blemurida, Iohannes Veccus Patriarcha Constantinopolitanus, Petrus Episcopus Mediolanensis, Georgius Pachymeres, Esayas Cyprus, Iohannes Argyropulus, Gregorius Protosyncellus Patriarcha Constantinopolitanus, Georgius Trapezuntius, Iohannes Plusiadenus, Hilario Monachus, Niceta Byzantius, Constantinus Meliteniota Chartophilax, Georgius Metochita Diaconus, Maximus Chrysoberga de Processione Spiritus Sancti, et alii Accedunt de Gregorio Palama Graecorum Sententiae. 1652 in 4. Tomi 2. Graece et Latine, eiusdemque Allatii Notae in postremum Tomum sunt reiectae.

Allatius Leo, Enchiridion de Processione Spiritus Sancti 1658 in 12.

Allatius Leo, Excerpta in Symbolum S. Athanasii ex Tractatu fusiori eiusdem Allatii 1659 in 12.

Arcudius Petrus, Opuscula aurea Theologica circa Processionem Spiritus Sancti, videlicet Iohannis Vecchi Patriarchae Constantinopolitani, Bessarionis Cardinalis, Demetrii Cydonis Constantinopolitani, Maximi Planudis etc. 1670 in 4. Interpretatio eiusdem Arcudii Collectoris a fronte.

Athanasius S., Archiepiscopus Alexandriae, Interpretatio psalmorum, quae nunc primum graece, et latine in lucem prodit ex duobus antiquis Codicibus, uno Vaticano, altero Barberino, opera et studio Nicolai Antonelli, postea S.R.E. Cardinalis 1746 in fol.

Augustinus S., Episcopus Ipponensis, Enchiridion sive Manuale, a Neophito Rhodino in Graecam vulgarem linguam translatum 1637 in 12. Monologion, sive Soliloquium, eodem Rhodino interprete 1637 in 12.

Avila Iohannes, Documenta Spiritualia. Ex italico vertebat Georgius Bustronius Societatis Iesu 1671 in 12.

Bellarminus Robertus, Cardinalis, Doctrina Christiana in vernaculam Graecam Linguam versa 1715 in 8¹.

---

1. Διδασκαλία χριστιανική τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ρωμαϊκῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἑρμηνεμένη εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Ῥωμαίων, καὶ εἰς μερικὸς τύπους ἐξη-

- Eiusdem Compendium cum textu Italico a fronte 1637 in 12.
— Idem sine textu italico a fronte 1671 in 12. De Ascensione mentis in Deum. Interprete Georgio Bustronio Societatis Iesu 1637 in 8.
- Caryophilus Iohannes Matthaeus**, Archiepiscopus Iconiensis, Refutatio Pseudo-Christianae Catechesis, editae a Zacharia Gergano Graeco 1631 in 4. Graece et Latine. Accedit Monodia de calamitatibus Graeciae.
- Eadem contracta 1631 in 4. Graece et Latine.
— Vita S.P. Nili Iunioris scripta olim Graece a contubernali eius Discipulo, nunc latinitate donata etc. Romae apud hered. Barth. Zanetti 1624 in 4¹.
- Censura Confessionis Fidei Cyrilli Lucaris Patriarchae Constantinopolitani** 1671 in 8.
- Daniel Secundum LXX ex Tetraplis Origenis nunc primum editus e singulari Christiano Codice annorum supra DCCC etc.** Romae Typis Propagandae Fidei 1772 in fol.
- Euchologium** 1754 in 4 (e 1756 in 8).
- Explicatio quinque Caputum Definitionis S. Generalis Florentinae Synodi**, iam olim pie conscripta, nunc vero ad comunem Graecorum utilitatem vernaculo eorum sermone donata. Falso antea Gennadio Patriarchae adscripta 1628 in 4.
- Granata Aloysius**, Ductor, quo Peccator ad poenitentiam perducitur. Rentius Chius S.I. in Graecam Vernaculam linguam ex Italica vertebat 1628 in 12.
- Mannus Iohannes Baptista**, Societatis Iesu, Documenta quatuor Christianae Philosophiae, quae ex Italico in Graecam vertebat Georgius Scuffius 1677 in 12².
- Manuductio compendiaria, et facilis ad linguam Graecam** 1696 in 4. Lingua Latina degesta.
- Narratio de Sancta et Oecumenica Florentina Synodo** 1628 in 8. Lingua vernacula digesta.

γυμνήν πρός τὴν τάξιν καὶ συνήθειαν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Roma 1637. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 256 (σ. 347).

1. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πὺν βρῆκα ν' ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη. Ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός· ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda ἀλλὰ σὲ ἄλλο ἐκδ. οἶκο. Πολὺ πιθανὸν ὅμως νὰ εἶχαν μεταφερθεῖ τὰ δικαιώματα στὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda.

2. Τέσσαρα ἀξιώματα τῆς χριστωνόμου φιλοσοφίας, εὐγαλμένα ἀπὸ ἰσάριθμον μελέτην τῶν αἰδίων χρόνων καὶ τῆς αἰδιότητος. Ἀπὸ τὴν ἰταλικήν, εἰς τὴν κοινήν τῶν Ρωμαίων γλῶσσαν μεταφρασθέντα. Παρὰ Γεωργίου Σκούφου Κρητὸς τοῦ ἐκ Κυδωνίας. Roma 1677. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. V, 165 (σ. 10/).

- Officium, et Missale in octo Partes distributum iuxta ritum Ecclesiae Orientalis, in quo praeter Psalterium, Horologium, Paracliticam, Triodium, Pentecostarium, Octoicum, Liturgias cum Epistolis et Evangeliiis, continentur Triodia S. Iohannis Studitae et S. Iohannis Damasceni, et Iosephi Hymnographi, quae nunc primum eduntur ex antiquis Codicibus Vaticanis, Barberinis et Cryptae Ferratae 1737 in 4. Volumina 8. Rubra et Nigra. Duplex chartae genus, quarum una altera elegantior.
- Professio Fidei Orthodoxae, a Graecis facienda, iussu Gregorii XIII edita 1671 in 4. Versio latina a fronte.
- Professio Orthodoxae Fidei, ad Orientalibus facienda, iussu Urbani VIII edita 1671 in 4 cum versione item Latina.
- R h o d i n u s N e o p h y t u s, Monachus S. Basilii, Exercitatio Spiritualis 1641 in 8.
- R h o d i n u s N e o p h y t u s, Monachus S. Basilii, Compendium Divinorum Sacramentorum. De Praeceptis Decalogi. De Peccatis. De Censuris Ecclesiasticis. De Officio Divino recitando 1633 in 8. Idiomate Graeco vulgari.
- De Exomologesi, sive de Sacramentali Confessione libellus per interrogationes 1671 in 12.
  - Epistola ad Iohannem Paramythiensem, qua probat Romanum Pontificem non tantum Latinos, sed etiam Graecos, uti suas oves, quaerere, illisque providere; Tum demum agit de processione Spiritus Sancti, de Primatu Papae, de Azymo et fermentato, de igne purgatorio, et visione beatifica 1659 in 12.
  - Homiliae XII in Canticum B.M.V. 1636 in 8.
  - Selecta ex Graecis Scriptoribus 1745 in 12.
- S t a u r i n u s I o h a n n e s A n d r e a s, Chiensis, Sermones duo de Transubstantiatione in Corydalum Calvinii sectatorem 1640 in 4.
- Triodion, in quo continetur Officium Graecorum totius Quadragesimae 1742 in fol. Rubrum et Nigrum.

Τὸ 1817 τυπώνεται νέος Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων τοῦ Τυπογραφείου¹. Ἔχει τρεῖς σελίδες ἀφιερωμένες στίς ἐλληνικῆς ἐκδόσεις τοῦ Τυπογραφείου. Ἔτσι στίς σελίδες 8, 9, 10 βρῆκα 4 νέα βιβλία :

S c h o w N i c o l a u s, Charta Papyracea graece scripta Musei Borgiani

---

1. Elenchus librorum, qui ex officina libraria sacri consilii Christiano nomini propagando formis omnigenis impressi prodierunt ibique adhuc asservantur linguarum exoticarum ordine digestus. Romae ex eadem officina contra aedem Andreae Apostoli Vico nemorensi Anno CI)J CCC XVII. Βλ. Arch. Pr. St., IV, 496 - 507.

Velitris, qua series Incolarum Ptolemaidis Arsinoiticae in Aggeribus, et Fossis operantium exhibetur, cum Adnotatione critica, et palaeographica in textum Chartae. Romae apud Ant. Fulgonium 1788 in 4.

Selecta ex Graecis Scriptoribus 1777 in 12¹.

Siebenkees Io. Phil., Norimbergensis, Expositio Tabulae Hospitalis ex aere antiquissimae in Museo Borgano Velitris adservatae. Romae apud Ant. Fulgonium 1789 in 4.

Vita Crucis in 12.

Μέσα σὲ πέντε χρόνια ξαναδημοσιεύεται ὁ ἴδιος κατάλογος χωρὶς καμμιά ἀλλαγὴ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴν ἐμφάνιση². Φέρει ἡμερομηνία ἐκδόσεως τὴν 1 Ἰανουαρίου 1823.

Ὁ ἐπόμενος κατάλογος τοῦ 1834³ περιέχει τρεῖς νέες ἐλληνικὲς ἐκδόσεις: καὶ οἱ τρεῖς ἐκδόσεις ἔχουν περιεχόμενο καθαρὰ φιλολογικὸ καὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα θεολογικὰ καὶ δογματικὰ συγγράμματα:

Lexicon Graeco Latinum et Latino-Graecum, primum a Beniamine Hederico institutum post curas Sam. Patricii, I. A. Ernesti, C. C. Wendleri, T. Morelli, P. H. Larcheri, F. I. Bastii, C. I. Blomfieldii, denuo castigavit, emendavit, auxit Gustavus Pinzger, recognoscente Francisco Passovio 1832 in 4.

Nova Anthologia ex graecis Auctoribus ad usum scholarum Collegii Urbani 1834 in 8.

Xenophontis Cyropaedia 1828 in 8.

Ὁ Κατάλογος τοῦ 1839⁴ ἔχει δύο καινούργιες ἐλληνικὲς ἐκδόσεις: εἶναι δύο συγγράμματα γραμματικῆς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ποὺ ὀπωσδήποτε προορίζονταν γιὰ τοὺς ὑποψήφιους «ἱεραποστόλους» τοῦ Λεβάντε:

Grammatica Linguae Graecae recentioris. Romae in Collegio Urbano 1837 in 8.

Grammatica della lingua Greca già conosciuta sotto il titolo di nuovo metodo. Edizione romana presa da quella di Napoli del 1752. Roma 1836 in 8.

---

1. Πρόκειται γιὰ ἐπανεκδόση. Ἡ προηγούμενη ἐκδοση ἦταν τοῦ 1745.

2. Βλ. Arch. Pr. St., V, 101 - 112.

3. Catalogus librorum, qui ex officina libraria sacri Consilii christiano nomini propagando formis omnigenis impressi prodierunt ibique adhuc asservantur linguarum exoticarum ordine digestus. Romae Kal. Aprilis MDCCCXXXIV. Βλ. Arch. Pr. St., V, 157 - 171.

4. Βλ. Arch. Pr. St., V, 475 - 490.

Στὴ συνέχεια ἔχουμε τὸν κατάλογο τοῦ 1844¹. Σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο βρῆκα γιὰ πρώτην φορά τέσσερα ἔργα τοῦ Ἀλλατίου :

Allatius (Leo), De Octava Synodo Photiana. Adnexa est Refutatio Disputationis Apologeticae Ioan. Henrici Hottingeri de Ecclesiae Orientalis atque Occidentalis, tam in Dogmate, quam in Ritibus dissensu, et Juvenis Ulmensis Exercitationis Historico-Theologicae de Ecclesia Graecanica hodierna 1662, 1 vol. in 8.

— De perpetua Consensione utriusque Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis in Dogmate de Purgatorio 1655, 1 vol. in 8.

— Ioannes Henricus Hottingerus fraudis et imposturae manifeste convictus 1661 1 vol. in 8.

Allatius (Leo), Vindiciae Synodi Ephesinae, et S. Cyrilli de processione Spiritus Sancti ex Patre et Filio, 1661, 1 vol. in 8.

Στὸν ἴδιο κατάλογο βρῆκα καταχωρημένο καὶ ἓνα βιβλίον Γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας : Franzius (Ioan.) Grammatica linguae graecae Recentioris 1837, 1 vol. in 8. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ σύγγραμμα γραμματικῆς ποῦ ἤδη ὑπῆρχε στὸν κατάλογο τοῦ 1839, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τότε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

Δύο καινούργια ἑλληνικὰ βιβλία (τὸ δεύτερο εἶναι ἐπανέκδοση) καταχωροῦνται στὸν νεώτερο κατάλογο τοῦ 1854² :

Bado, Anthologia graeca, seu Graecorum Scriptorum exempla selecta in usum scholarum, 1846, 2 vol. in 12.

Professio Orthodoxae Fidei a Graecis facienda jussu fel. rec. Gregorii Papae XIII edita 1846.

Στὸν τόμο 6 τοῦ Ἀρχείου τῆς «Ἱερᾶς Συνόδου περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως» ὑπάρχει καὶ ἓνας ἄλλος κατάλογος ποῦ στερεῖται ἡμερομηνίας ἐκδόσεως³. Στὸν τόμο αὐτὸ τοῦ Ἀρχείου ὅλα τὰ ἔγγραφα ποῦ ἔχουν καταχωρηθεῖ χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1855 καὶ στὸ 1860. Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ κατάλογος πρέπει νὰ ἐκδόθηκε μέσα σ' αὐτὰ τὰ πέντε χρόνια. Ὁ κατάλογος αὐτὸς δὲν προσφέρει καμμιά καινούργια μαρτυρία πάνω στὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις.

Καὶ ὁ κατάλογος τοῦ 1858 δὲν μᾶς πληροφορεῖ γιὰ καμμιά νέα ἑλληνικὴ ἔκδοσι⁴.

1. Βλ. Arch. Pr. St., V, 627 - 638.

2. Βλ. Arch. Pr. St., V, 796 - 811.

3. Βλ. Arch. Pr. St., VI, 2.

4. Βλ. Arch. Pr. St., VI, 452.

Ὁ κατάλογος τοῦ 1865¹ περιλαμβάνει 4 νέα ἑλληνικά βιβλία.

Acta Concilii Fiorentini 1863, in 8².

Pittra (I. B.), S.R.E. Card., Iuris Ecclesiastici Graecorum histor. et monumenta 1864, tom. I, in 4. Hoc opus continuabitur, tom. II, sub praelo.

Testamentum Vetus et Novum ex cod. vatican. edidit Aug. Mai S.R.E. Card. 1857, 5 vol. in 4.

Toscani (Theod.), O.S.B., Ad Typica graecor. a praesertim ad Typic. Cryptoferr. animad. 1864 in 4.

Μέσα σ' ἓνα ἀκριβῶς χρόνο δημοσιεύεται ἄλλος κατάλογος³. Δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον.

Ἐξετάζοντας τώρα τὸν τελευταῖο τόμο τοῦ Ἀρχείου ἀνακάλυψα τὸν τελευταῖο κατάλογο τῶν ἐκδόσεων τοῦ Τυπογραφείου. Φέρει χρονολογία ἐκδόσεως τὸ 1875. Εἶναι ὁ τελευταῖος κατάλογος χρονολογικῶς ποὺ ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο. Ὁ Legrand ἀναφέρει καὶ ἓνα κατάλογο τοῦ 1890 ποὺ ὅμως δὲν κατόρθωσα νὰ τὸν βρῶ στὸ Ἀρχεῖο⁴.

Γύρω στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. τὸ Τυπογραφεῖο τῆς «Ἱερᾶς Συνόδου περὶ διαδόσεως τῆς Πίστεως» μετατρέπεται σὲ Tipografia Vaticana.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ 1875 καταχωρῶ τις παρακάτω ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, ποὺ δὲν εἶναι ὅλες καινούργιες :

Bibliorum Sacrorum Graecus Codex Vaticanus, auspice Pio IX Pont. Max.

collatis studiis Caroli Vercellone sodalis Barnabitaе, et Ios. Cozza

Mon. Basil. editus. Sex vol. in fol. atl. quorum quinque edita iam sunt.

Eucologium Graecum 1873, in 8 (Εὐχολόγιον τὸ Μέγα σὺν Θεῷ Ἀγίῳ).

Liturgia Graeca 1872 in 8 (Μικρὸν Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ Ἀγίῳ).

Psalterium Davidis 1873, in 4.

— idem 1873, in 16.

Radices praecipuae graecae ling. in suas orationis partes ordine alph. digestae 1867.

Toscani (Theod. O.S.B.), Ad Typica Graecorum ac praesertim ad Typicum Cryptoferratense animadversiones 1864 in 4.

Toscani Th. et Cozza I. (Mon. O.S.B.), De Immaculata Deiparae Concept. Hymnologia Graecorum latin. et ital. interpretat. patrologica, comparat. et adnot. illustr. 1862, in 4.

1. Βλ. Arch. Pr. St., VII, 461

2. Πρόκειται γιὰ ἐπανεκδόση.

3. Βλ. Arch. Pr. St., VII, 462.

4. Βλ. E. Legrand, ἔ.ἀ., XVII siècle, τ. I, 208 (285).

Σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο μου ἀσχολήθηκα μὲ τὴν καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Τυπογραφείου. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα καὶ μαρτυρίες πάνω στὸν ἀριθμὸ ἀντιτύπων τῆς κάθε ἐκδόσεως. Αὐτὸ θὰ βοηθοῦσε πολὺ τὴν γνώση μας πάνω στὴ διάδοση καὶ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν βιβλίων. Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν πηγῶν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ περιοριζόμαστε σὲ ἐνδεικτικούς ὑπολογισμοὺς καὶ εἰκασίες, ποὺ πολλὰς φορὲς ὀδηγοῦν σὲ λανθασμένα συμπεράσματα.

Ὁ Legrand μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πολλὰ τέτοια βιβλία μοιράζονταν δωρεάν. Πράγματι στὸν α' τόμο τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» του (17ος αἰ.), ἀρ. 181, σελ. 259 γράφει ὅτι στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου *Explicatio quinque capitum definitionis S. Generalis Florentinae Synodi* βρῆκε τυπωμένη τὴν φράση : «Ἀπὸ προστάγματος τοῦ ἱεροῦ συλλόγου περὶ τῆς ἐπιδόσεως τῆς πίστεως, ταῦτα δίδονται τῷ τῶν Γραικῶν γένει δωρεάν».

Φυσικὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ δωρίζονταν. Βρῆκα καὶ καταλόγους ποὺ περιεῖχαν καὶ τὴν τιμὴ τοῦ κάθε βιβλίου. Πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα θὰ ἀσχοληθῶ σὲ ἄλλη μελέτη μου.

B. J. SLOT

Τῶν Γενικῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Χάγης

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Οἱ σχέσεις μεταξύ Ὀλλανδίας καὶ Ἑλλάδος δὲν ἦταν πολὺ στενές. Ὅμως πηγές πού σώζονται στὴν Ὀλλανδία μποροῦν νὰ δώσουν μερικὰ στοιχεῖα περὶ ἐκείνων τῶν σχέσεων πού ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἱστορικούς¹.

Σκοπὸς τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι νὰ παρουσιάσει μιὰ ποικιλία περιπτώσεων πού ἐπισημαίνονται στὸν ἐμπορικὸ καὶ τὸν διπλωματικὸ τομέα, στὴν ἐκπαίδευση, στὸ θέμα τῶν περιηγητῶν μεταξύ τῶν δύο χωρῶν, στὴν ζωὴ τοῦ Κοραΐη στὸ Ἄμστερνταμ καὶ στὸ κίνημα τοῦ φιλελληνισμοῦ στὴν Ὀλλανδία.

1. Ἐμπόριο

Στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα Ὀλλανδικὰ πλοῖα ἄρχισαν νὰ εἰσέρχονται στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὸ Αἶγαῖο. Ἀκολουθεῖ περίοδος ἀναρχίας πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ λαθρεμπόριο καὶ πειρατείες στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, ὅταν δὲν ὑπῆρχαν στὸ Αἶγαῖο πλοῖα ἀρκετὰ ὀπλισμένα πού νὰ ἀντισταθοῦν στὰ μεγάλα ὀλλανδικὰ καὶ ἀγγλικά πλοῖα. Μετὰ τὸ 1610 ὁμως ἀρχίζει μιὰ ἐμπορικὴ κίνηση μεταξύ Ὀλλανδίας καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο χωρῶν πού διαρκεῖ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα².

Ἡ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὴν ὀλλανδικὴ τσόχα — ἢ ἀργότερα καὶ σὲ ἄλλα βιομηχανικὰ καὶ ἀποικιακὰ προϊόντα — καὶ στὸ ἀνατολικὸ βαμβάκι (σκέτο ἢ κλωστή ἢ ὕφασμα), τὸ μεταξωτὸ καὶ τὸ μαλλί ἦταν ὁ βασικὸς πυρῆνας τῆς ἐμπορικῆς ἐκείνης κίνησης.

---

1. Μιὰ ἀνθολογία τῶν ἐγγράφων στὰ Ὀλλανδικὰ ἀρχεῖα πού ἀναφέρονται στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ὅπου καὶ μερικὰ πού ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα εἶναι: Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel, ἐκδ. τῶν K. H e e r i n g a (τόμ. 1 - 2) καὶ J. G. N a n n i n g a (τόμ. 3 - 4) 4 τόμοι σὲ 6 βιβλία, Χάγη (Rijksgechiedkundige publicatien), 1910 - 1966.

2. Bronnen... τόμ. 1, σ. 580 - 591 περὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναρχίας.

Σε μιὰ ἄλλη πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος, στὸ Ἴόνιο, οἱ Ὀλλανδοὶ ἀγόραζαν σταφίδα. Στὴν ἀρχὴ ἡ σταφίδα ἔρχόταν μόνο ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ἀργότερα — ἀρχῆς τοῦ ΙΗ' αἰώνα — τὰ ὀλλανδικὰ πλοῖα ἔρχονται καὶ στὰ λιμάνια τῆς Ἄρτας καὶ Πάτρας¹.

Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων μετὰ τοὺς Ὀλλανδοὺς γινόταν κυρίως μετὰ ὀλλανδοὺς ἐμπόρους ποὺ ἔμεναν στὰ μεγάλα κέντρα: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη μετὰ τὸ 1650 καὶ Θεσσαλονίκη στὸ 18ο αἰώνα.

Σ' αὐτὰ τὰ κέντρα καὶ ἰδίως στὴν Σμύρνη συγκεντρώνονται τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα. Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν ἦταν ἀνεξάρτητα ἐμπορικὰ κέντρα. Ἡ ἐξαγωγή τῶν προϊόντων τῶν πόλεων αὐτῶν γινόταν στὴ Σμύρνη.

Ἡ μεγάλη κίνηση τοῦ Ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου στὸ Αἰγαῖο ἄρχισε τὸ 1650 περίπου μετὰ τὴν Σμύρνη. Γιὰ μερικὰ χρόνια τὸ μισὸ σχεδὸν βαμβάκι ποὺ παραγόταν σὲ περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πῆγαινε στὴν Ὀλλανδία. Στὴν κίνηση ἐκείνη σπουδαία θέση εἶχαν οἱ Ἕλληνες ἔμποροι.

Τὸ Ὀλλανδικὸ ἐμπόριο εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους τῆς Σμύρνης γιατί ἦταν ἐλεύθερο καὶ ὄχι μονοπώλιο τῶν ἐγκαταστημένων στὴν Τουρκία Ὀλλανδῶν. Ὅπως ἦταν τὸ μονοπώλιο τῶν Γάλλων καὶ Ἄγγλων ἐμπόρων.

Ἔτσι ἡ Ὀλλανδία ἦταν τὸ μοναδικὸ κράτος στὴν Ἀτλαντικὴ Εὐρώπῃ ποὺ οἱ ὑπήκοοι τοῦ Τούρκου Σουλτάνου μπορούσαν νὰ ἐμπορεύονται ἐλεύθερα. Ἀκόμα ἦταν εὐκόλο γιὰ τοὺς Ἕλληνες νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ Ἄμστερνταμ. Ὁ καθένας ἦταν εὐκόλο νὰ κάνει ἐμπόριο ἐκεῖ καὶ μετὰ λίγα φοιρίνια ἕνας Ἕλληνας μπορούσε νὰ ἀγοράσει ὑψηκοῦτητα.

Ἔτσι στὰ κατάστιχα πολιτῶν («Roosterboeken») τῆς πόλεως τοῦ Ἄμστερνταμ βρίσκουμε μερικοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους πολίτες, ὅπου μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς².

Στὸν 18ο αἰώνα σιγὰ - σιγὰ ὅλη ἡ ἀνταλλαγὴ ὀλλανδικῶν προϊόντων μετὰ προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς πέρασε στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Σμύρνης. Μεταξὺ τῶν πρώτων Ἑλλήνων ἐμπόρων ποὺ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους στὴν Σμύρνη Ὀλλανδοὺς ἔκαναν ἐμπόριο μετὰ Ἄμστερν-

---

1. Στατιστικὰ περὶ τοῦ Ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου μετὰ τὸ 1725 στὸν Bronnen... τόμ. 3 καὶ 4², καὶ στὰ ἀρχεῖα τῶν Directeuren Levantse Handel (Διευθυντῶν τοῦ Λεβαντινοῦ ἐμπορίου), τῆς Πρεσβείας Κωνσταντινούπολης καὶ τοῦ προξενείου Σμύρνης στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους τῆς Χάγης (A.R.A.).

2. Περὶ τῆς θέσεως τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὸ ἐμπόριο τῆς Ὀλλανδίας βλ. Β. J. Slot, Ὁ Δημήτριος Κουρμούλης καὶ τὸ διεθνὲς ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ ἔτη 1770 - 1784 στὴ Μνημοσύνη 5 (1974 - 1975), σ. 115 - 149. Ἡ μνεῖα τοῦ Κοραῆ βρίσκεται στὰ ἀρχεῖα τῆς πόλης τοῦ Ἄμστερνταμ Roosterboek ἀρ. 26, 17 Μαγιοῦ 1774.

ταμ βρίσκουμε δύο συγγενείς τοῦ Κοραῆ : Ἰαδαμάντιο Ρύσιο καὶ Ἰωάννη Κοραῆ¹.

Στὰ 1770 περίπου τὸ μισὸ ὀλλανδικὸ ἐμπόριο τῆς Σμύρνης εἶναι στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Γύρω ἀπὸ τὴν Σμύρνη ἔχουν ἐμπορικὸ δίκτυο ποὺ καλύπτει τὴν Ἑλλάδα, Κωνσταντινούπολη καὶ Αἴγυπτο. Ὑπῆρξαν μερικὲς μεγάλες ἑλληνικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἔκαναν ἐμπόριο ἑκατομμυρίων φιορινίων².

Μεταξὺ 1770 καὶ 1821 ἐκεῖνες οἱ ἐπιχειρήσεις διακινούσαν ὅλο τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τοῦ Αἰγαίου. Σχεδὸν ὅλα τὰ μέλη τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν ἦταν ἀπὸ τὴν Χίο. Γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τους σύστημα ἔχουμε λίγα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ γραφείου Δυτικῆς Εὐρώπης τοῦ Χιώτη ἐμπόρου Δ. Κουρμούλη, ποὺ βρίσκονται στὰ Γενικά Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Χάγης.

Ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὀλλανδικὴ διπλωματικὴ καὶ προξενικὴ ἀλληλογραφία γνωρίζουμε πὼς ἐκεῖνες οἱ ἐπιχειρήσεις δὲν ἦταν ἀορίστου χρόνου ἀλλὰ περιορισμένης διάρκειας (3, 5 ἢ καὶ 10 χρόνων) ποὺ ἀργότερα χῶριζαν.

Οἱ ἐμπορικοὶ σύντροφοι ποὺ ἔβαζαν τὰ κεφάλαια ἦταν Χιώτες ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὸν ἔλεγχο ὄχι μιᾶς ἀλλὰ περισσοτέρων ἐταιριῶν. Οἱ κεφαλαιοκράτες λοιπὸν αὐτοὶ μὲ τὰ κεφάλαιά τους καὶ τὴν δουλειὰ ποὺ ἔδωσαν μοιράστηκαν τὸν κόσμο, ἓνας πῆγε ἀντιπρόσωπος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἓνας ἄλλος στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ἓνας τρίτος δευθυντὴς στὰ κεντρικὰ γραφεῖα τῆς Σμύρνης³ σχηματίζοντας δίκτυο μὲ ἐπιρροή σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἐταιρεῖες.

Ἀπὸ τὸ 1770 βρίσκουμε πὼς τέτοιες ἐπιχειρήσεις ἐξουσιάζουν σιγὰ-σιγὰ ὅλο τὸ Ὄλλανδικὸ ἐμπόριο — καὶ ὄχι μόνο αὐτὸ — μὲ τὶς χῶρες γύρω ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο. Στὰ 1780 τρόμος κατάλαβε τοὺς ἐμπόρους τῆς Εὐρώπης, γιατί οἱ Χίοι ἔμποροι τόσῃ εἶχαν κάνει συνεταιρισμὸ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τιμῶν καὶ πωλήσεων. Κατευθύνοντας τὸ ἐμπόριο τοῦ σπουδαιότερου εὐρωπαϊκοῦ προϊόντος κατεῖχαν ὅλο τὸ ἐμπόριο τῆς Εὐρώπης.

Μετὰ ἀπὸ διαβήματα στὴν Πύλη τῶν πρεσβευτῶν τῆς Εὐρώπης ἢ Ὀθωμανικὴ κυβέρνησις προσπάθησε νὰ διαλύσει τὸν Συνεταιρισμὸ ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία. Ὁ Συνεταιρισμὸς τῶν Χίων κατεῖχε τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν

1. Ὁ Ρύσιος καὶ ὁ Ἰω. Κοραῆς ἀναφέρονται στὰ A.R.A., Dir Levantse Handel, φάκ. 135 καὶ 138 στὰ φορτωτικὰ Ὄλλανδικῶν πλοίων.

2. Σημειώματα καὶ στατιστικὲς γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὄλλανδία ἔδωσα στὴν παραπάνω μελέτη μου, ὅπου παραθέτω καὶ κατάλογο τῶν ἀρχείων ποὺ τὰρα βρίσκονται στὰ A. R. A. φάκ. Πρεσβεία Τουρκίας 1186 - 1204.

3. Τὸ σύστημα φωτίζεται κυρίως στὰ γράμματα ποὺ ἔστειλε ὁ Λουκάς Καλβοκορέσης, ἔμπορος στὴν Κωνσταντινούπολη, πρὸς τὸν Δ. Κουρμούλη, ἔμπορο στὴ Βενετία στὰ 1774 - 1775. Βλ. A. R. A. φάκ. Πρεσβεία Τουρκίας 1215.

‘Ολλανδία και ὅλη τὴν δυτικὴ Εὐρώπη ὡσότου ἡ ‘Ελληνικὴ ‘Επανάσταση ἔφερε τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῶν Χίων ¹.

2. Διπλωματικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἐπαφές

Οἱ ἐμπορικὲς ἐπαφές ποὺ περιγράψαμε ὑπηρετήσαν σὰν ὄχημα ἄλλες ἐπαφές: πολιτικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς. Ἡ κίνησις ‘Ολλανδικῶν πλοίων ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν σὲ ‘Ολλανδοὺς νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Τουρκίαν καὶ σὲ ‘Ελληνας νὰ πᾶνε στὴν ‘Ολλανδίαν. Μεταξὺ τῶν πρώτων ‘Ολλανδῶν ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν ‘Ελλάδα γύρω στὰ 1600, ὑπῆρξε ὁ Georgius Douza ἀπὸ τὸ Leiden. Ὁ Douza ἦταν ὁ πρῶτος ‘Ολλανδὸς ποὺ ἀνοίγε σχέσεις μὲ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν. Στὸ βιβλίον του περιλαμβάνεται γράμμα τοῦ Πατριάρχου ‘Αλεξανδρείας Μελέτιου Πηγᾶ. Στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Leiden ἄρχισε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ‘Ελλάδα καὶ ἰδιαίτερα οἱ σχέσεις μὲ τὸν Κύριλλον Λούκαρι ².

Στὰ 1611 ἡ ‘Ολλανδικὴ κυβέρνησις ἔστειλε τὸν πρῶτον πρεσβευτὴ τῆς στὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸν Cornelis Haga. Οἱ ἐπαφές τοῦ Haga μὲ τοὺς ‘Ελληνας τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἰδίως μὲ τὸν πατριάρχον Λούκαρον εἶναι γνωστές ³. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνέκδοτον πηγὴ εἶναι τὸ ἡμερολόγιον τοῦ γραμματέως τοῦ Haga, Ernst Brinck στὸ ὁποῖον δίνεται πλήθος λαογραφικῶν σημειώσεων γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ‘Ελλήνων στὴν Κωνσταντινούπολιν. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Brinck ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς δὲν ἄξιζε τίποτα· ἐξαιρέσις ἦταν οἱ Κρήτες ποὺ ἦταν μορφωμένοι (εἶχαν δηλ. δυτικὴ μόρφωσις), ὅπως ὁ Λούκαρος καὶ ὁ φίλος τοῦ Brinck, ὁ Μητροπολίτης ‘Ηρακλείου ‘Ιλαρίων Γραδενίγος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Brinck εἶχε πολλὰς «ἐπιστημονικὰς» συζητήσεις ⁴. Στὸ μέγαρον τῆς ὀλλανδικῆς πρεσβείας τοῦ Πέρον, στὴν Κωνσταντινούπολιν,

1. Περὶ τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν Χίων βλ. Bronnen... τόμ. 4¹, σ. 339 - 350.

2. Georgii Dousae, De itinere suo Constantinopolitano, Lugdunum Batavorum (= Leiden) 1599. Τὸ παλαιότερον γράμμα τοῦ Λούκαρου στὸν Lipsius, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden ἐκ Λεοντοπόλεως 1601, στὴν βιβλιοθήκην τοῦ πανεπιστημίου ἀρ. Lp. 4.

3. Τὸ ὕλικόν γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Haga μὲ τὸν Λούκαρον εἶναι ἀκόμα στὸ μεγαλύτερον μέρος ἀνέκδοτον, ἀρκετὰ ἀναφέρονται στὸν G. Hering, Ökumenisches Patriarcha. und Europäische Politik, Freiburg 1968. Περὶ τοῦ Haga βλ. A. H. de Groot, The beginning of political relations between the Ottoman Empire and the Dutch Republic, εἰς Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul (ὅπου ἔκδοσις).

4. Τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Brinck βρίσκεται τώρα στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους στὸ Arnhem τῆς ‘Ολλανδίας. (Oud-archief Harderwijk 2035). Τὸ Album Amicorum τοῦ Brinck, στὸ ὁποῖον βρισκονται μερικὲς ἀφιερώσεις ‘Ελλήνων βρίσκεται στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκην τῆς Χάγης.

ἐργαζόταν ὀρθόδοξος ἱερομόναχος ἀντιγράφοντας χειρόγραφα γιὰ ὀλλανδοὺς ἐπιστήμονες ¹. Ἀργότερα ἕνας ἄλλος ἱερομόναχος, ὁ Μάξιμος Καλλιπολίτης κάνει ἐκεῖ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν νεοελληνική, ποὺ τυπώνεται στὴν Ἑλβετία μὲ δαπάνες τῆς ὀλλανδικῆς κυβέρνησης καὶ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Λούκαρη. Ἡ μετάφραση ὅμως αὐτὴ τελείωσε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λούκαρη καὶ τότε ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία δὲν εἶχε πιά ἐνδιαφέρον στοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ αἵρετικοῦ πατριάρχου.

Οἱ ὀλλανδοὶ πρεσβευτὲς στὴν Κωνσταντινούπολη μοίρασαν τὶς μεταφράσεις αὐτὲς δωρεὰν σὲ σπουδαίους Ἑλληνας ².

Σχετικὰ μὲ τὸν Λούκαρη, φαίνεται πὼς ὁ Haga ἔδωσε καὶ ἀμοιβὴ στὸν φίλο Λούκαρη μὲ τὴν ἐκτύπωση τῆς περίφημης αἵρετικῆς «ὁμολογίας» του, ἀλλὰ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουμε βέβαιες πηγές. Ἐκεῖνο ποὺ μπορῶ μόνον νὰ βεβαιώσω εἶναι ὅτι ἡ «Ὅμολογία» εἶναι ἀληθινή. Ὅταν ἄρχισαν στὴν Εὐρώπῃ οἱ φῆμες ὅτι ἡ Ὅμολογία ἦταν ψεύτικη, ὁ Haga ἔστειλε στὴν ὀλλανδικὴ κυβέρνηση Ὅμολογία μὲ ὑπογραφή τοῦ Λούκαρη ³.

Ὅταν ὁ πρεσβευτὴς Haga ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ σχέσεις μεταξὺ Ὀλλανδίας καὶ Ἑλληνισμοῦ χαλαρώθηκαν. Βέβαια οἱ Ὀλλανδοὶ ἐπιστήμονες κρατοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ τελείωσαν οἱ στενὲς ἐπαφὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Λούκαρη. Στὰ 1655 γίνεται πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνας ἄλλος Ὀλλανδὸς ἐπιστήμων ὁ Levinus Warner. Ὁ Warner μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ σὰν κτήτορας τῆς συλλογῆς ἀνατολικῶν χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden καὶ σὰν Ἑλληνιστῆς. Στὰ χειρόγρατά του σώζονται σημειωματάρια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία, τὶς ἑλληνικὲς παροιμίες καθὼς καὶ ἀλληλογραφία του μὲ Ἑλληνας. Ἡ συλλογὴ τῶν παροιμιῶν του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Hesseling ⁴.

Ὁ Warner φρόντισε, μετὰ ἀπὸ αἴτηση τοῦ μεγάλου Διερμηνέα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, Παναγιώτη Νικουσίου, τὴν ἐκδοση τῆς Ὅμολογίας Ὁρθόδοξης Πίστεως τοῦ Μελέτιου Συρίγου, μὲ δαπάνες τοῦ Ὀλλανδικοῦ κράτους ⁵.

1. Ἡμερολόγιο τοῦ Brinck, φ. 129^v.

2. Περὶ τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπάρχει εἰδικὴ μελέτη Ὀλλανδιστῶν ἀπὸ τὸν C. S e r p στὴν συλλογὴ τοῦ «Bibliographische Mededelingen» Leiden 1883, σ. 188 - 256.

3. Γράμματα τοῦ Haga στὰ A.R.A., Staten Generaal 6900 - 6902. Ἡ Ὅμολογία στὴν βιβλιοθήκῃ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden BPL 26B.

4. Βιβλιοθήκῃ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden, Ἀνατολικά Χειρόγραφα ἀρ. 1102, 1112, 1160, 1167, 1173. D. C. Hesseling, Συλλογὴ Ἑλληνικῶν Παροιμιῶν ὑπὸ L. Warner, Ἀθῆναι 1900.

5. Ἡ ἱστορία τῆς ἐκδόσεως εἰς K. R o z e m o n d, Een aanwinst van de Leidse universiteits bibliotheek : Orthodoxa Confessio Catholicae et Apostolicae Ecclesiae Orientalis εἰς Het Boek, 3η σειρά, τόμ. 36 (1963), σ. 25 - 52 ἐπὶ τῇ βάσει A.R.A. Dir. Levantse Handel κωδ. 2, στὸ ὅποιο διορθώνει καὶ συμπληρώνει τὸν Legrand.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαϊῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὴν Ἑλλάδα κέντρισε καὶ ὁ Βενετο - τουρκικὸς πόλεμος ποὺ ἐγίνε σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος τὸν 17ο αἰῶνα.

Γράφτηκαν τότε πλῆθος βιβλίων ταξιδιωτικῶν, ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν. Μερικὰ ἦταν πρωτότυπα ὀλλανδικὰ ἄλλα ἦταν ἀπλῶς ὀλλανδικῆς ἐκδόσεις. Ἐνας ποιητὴς, ὁ Frankius, ἔγραψε μεγάλο ποίημα στὰ λατινικὰ γιὰ τὶς νίκες τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο¹.

Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα σχηματίσθηκε γύρω ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα - πολιτικὸ Gisbert Cuper ἓνας κύκλος ἐνδιαφερομένων γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ ζωγράφος καὶ περιηγητὴς Cornelis de Bruyn ποὺ ἄφησε σ' ἓνα ταξιδιωτικὸ ἔργο του μερικὲς σπουδαῖες χαλκογραφίες².

Ἐνας ἄλλος τοῦ κύκλου ἦταν ὁ δῆμαρχος τοῦ Amsterdam Nicolaas Witsen, γνωστὸς γεωγράφος καὶ συλλέκτης ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Σ' ἓνα γράμμα στὸν Cuper ὁ Witsen γάφει πὼς στὸ ἐξοχικὸ σπίτι τοῦ πατέρα του ὑπῆρχε μαρμάρينو σκαλοπάτι, κτισμένο ἀπὸ μάρμαρο τοῦ ναοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Δήλου. Σ' ἐκεῖνο τὸ μάρμαρο ἓνας ὀλλανδὸς κτίστης εἶχε γράψει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή :

Μιά φορά ὁ Ἀπόλλων προφήτεψε πάνω σ' ἐκείνες τὶς πέτρες.

Ἄλλὰ τὴν ἄφωτος καὶ καταπιέζεται καθημερινὰ³.

Γιὰ νὰ μαζέψουν ἀρχαιολογικὰ ἔργα ὁ Witsen καὶ ὁ Cuper ἔστειλαν στὴν Ἀνατολὴ ἓνα Γερμανό, τὸν Transfeldt. Ὁ Transfeldt ἔγραψε μιὰ ἔκθεση ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον κυρίως γιὰ τὶς πληροφορίες περὶ τῶν Ἀθηνῶν⁴.

Ὁ ἴδιος ὁ Cuper ἔγραψε μιὰ φορά στὸν ὀλλανδὸ πρόξενο στὴν Σμύρνη,

---

1. Ἀναφέρουμε ἐδῶ ἐκδόσεις (ἐποχῆς 1645 - 1718) ἔργων τῶν Γάλλων L. d'Arvieux, F. de la Boullaye - le - Gour, P. Lucas, J. du Mont, J. Thevenot, J. Pitton de Tournefort, τῶν Ἰταλῶν P. della Valle καὶ V. Coronelli, τῶν Ἀγγλῶν H. Blount, J. Spon, G. Wheeler, P. Ricaut, Castlemaine, G. Sandys καὶ W. Lithgow, τοῦ Βέλγου V. Stochove. Ὑπάρχουν καὶ ἐπανεκτυπώσεις παλαιῶν ἔργων πρὶν τὸ 1600 σὰν τοῦ J. Somes N. de Nicolay καὶ J. van Ghistele. Ἀναφέρουμε ὀλλανδικὰ ἔργα τοῦ O. Dapper περὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, καὶ τῶν J. J. Struys καὶ τοῦ Glazemaker. Ἀναφέρουμε καὶ μερικὲς ἐκδόσεις περὶ ἀρχαίας Ἑλλάδος τῶν Meursius, Cellarius καὶ Lauremberg. P. Francius, *Poëmata*, Amsterdam 1600 Lib. I Ode 4: «Venetorum victoriae». Ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς στὴν ὀλλανδίαν J. van den Vondel ἔγραψε μερικὰ ἀντι - Τουρκικὰ ποιήματα στὴν ἐποχὴν τοῦ πολέμου Κρήτης, Βλ. J. van den Vondel, *Poëzy*, Franeker 1682, τόμ. I, σ. 61, II 152 - 154.

2. C. de Bruyn, *Reizen van Corn. de Bruyn*, Delft, 1688. Ὑπάρχουν μεταφράσεις Γαλλιστὶ καὶ Ἀγγλιστὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Corneille la Brun».

3. J. F. Gebrard, *Het Leven van N. C. Witsen*, Utrecht 1882, τόμ. 2, σ. 450.

4. Χειρόγραφο στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη Χάγης. Στὴν Ἀθήνα ὁ Transfeldt κατοικοῦσε κοντὰ στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη.

D. J. de Hocheperied, ζητώντας του να συλλέξει πληροφορίες για τὸ θέμα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν διαμαρτυρούμενη Ἐκκλησία τῶν Κάτω Χωρῶν καὶ στὴν Ὀρθόδοξη τὴν ἐποχὴ τοῦ Haga. Τότε ὅμως τὰ προσωπικὰ ἀρχεῖα τοῦ Haga εἶχαν χαθεῖ καὶ ὁ πρόξενος δὲν εἶχε παρὰ μόνον ἀνακριβῆ ἀπομνημονεύματα¹. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ ὀλλανδικοῦ προξενείου Σμύρνης ὑπάρχει μόνον μιὰ σημείωση περὶ τοῦ μυθιστοριογράφου Λούκαρη, ὄχι τοῦ Πατριάρχου, πού γράφει ὅτι ὁ Λούκαρης εἶχε πεῖ στὸν Haga πὼς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρασίας ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ Μονόκερος². Ὁ Cornelis Calkoen (1733 - 1744), ὀλλανδὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 18ο αἰῶνα, μάζεψε εἰκόνες μὲ διάφορα λαογραφικὰ θέματα καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ἑλληνικά. Ἡ συλλογὴ βρίσκεται τώρα στὸ Rijks Museum στὸ Ἄμστερνταμ³.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Calkoen ἔχουμε τὶς τελευταῖες σπουδαῖες ἐπαφές μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο. Στὰ 1733 ὁ πατριάρχης Παῖσιος ζητοῦσε τὴν ὀλλανδικὴ προστασία⁴. Ὁ Calkoen πῆρε ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία τὰ τελευταῖα ἀντίτυπα τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Λούκαρη καὶ τὰ ἔδωσε στοὺς Ἕλληνες φίλους του⁵.

Στὸ 18ο αἰῶνα παίρνει σπουδαιότητα κάτι πού μόλις εἶχε ἀρχίσει νὰ φαίνεται στὸν 17ο αἰῶνα· οἱ πολιτικὲς ἐπαφές Ἑλλήνων ἰδιωτικῶν μὲ τὴν ὀλλανδικὴ πρεσβεία. Σὰν εὐρωπαϊκὸ κράτος ἡ Ὀλλανδία εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διατηρεῖ πλῆθος ὑπαλλήλων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: προξένους, διερμηνεῖς κλπ. Οἱ ὑπάλληλοι ἐκεῖνοι ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τουρκικοὺς φόρους καὶ ἀπὸ τουρκικὰ δικαστήρια. Δὲν ὑπῆρχαν ὅμως ἀρκετοὶ Ὀλλανδοὶ στὴν Τουρκία νὰ πάρουν ὅλες τὶς θέσεις καὶ ἔτσι ἤδη στὰ 1635 βίσκουμε ἓνα Ἕλληνα, τὸν Duca de Γιωναννί, διορισμένο πρόξενο Ὀλλανδίας στὴν Σμύρνη. Πολλοὶ Ἕλληνες ἦταν ὑποπρόξενοι καὶ δραγουμάνοι (διερμηνεῖς) τῆς πρεσβείας καὶ τῶν προξενείων⁶. Αὐτὰ τὰ ἀξιώματα

1. A.R.A., συλλογὴ Cuper ἀρ. 13, γράμματα 6.1.1696 καὶ 24.11.1696.

2. A.R.A. Προξενεῖο Σμύρνης ἀρ. α 1.

3. Πρόκειται περὶ συλλογῆς ἐλαιογραφῶν τοῦ Γάλλου ζωγράφου J. B. Vanmour. Μέρος τῆς συλλογῆς (ζωγραφιῆς τοπικῶν ἐνδυμασιῶν) ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ Ferreol σὲ χαλκογραφίες εἰς Recueil de cent estampes representant differentes nations du Levant, Paris 1714.

4. A.R.A. Staten Generaal, σ. 6943.

5. A.R.A. Levantse Handel 102, γράμματα τοῦ Calkoen τοῦ 1733.

6. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες πού ἀναφέρονται ὡς πρόξενοι Ὀλλανδίας σὲ διάφορες Ὀλλανδικὲς προξενικὲς θέσεις εἶναι (πρὶν τὸ 1830): Σμύρνη Δούκας τοῦ Ἰωάννη 1635, Ἀθήνα Γεώργιος Πολυχρόνης 1660, Θεσσαλονικὴ Δημήτριος Χοϊδᾶς 1785, Καλλιπολι Θεόδωρος τοῦ Ἰωάννου 1753, Ἄρτα Ἀντώνιος Καμπιάσος 1744, Δουράτσο Κωνσταντῖνος Ράλλης 1735, Πάτρα Μιάρη 1734, Εὐβοία Δημήτριος Ζαφείρης 1757, Κρήτη Ἐμμανουὴλ Μιχελῆς 1749, Σαντορίνη Ματθαῖος Λαγκαδᾶς 1727, Μῆλος Νικόλαος Κρίσπος πρὶν 1669, Νάξος καὶ Πάρος Κωνσταντῖνος Κοντύλης 1713, Κέα Ἀντώνιος Πάγκαλος 1746,

ήταν περιζήτητα μεταξύ τῶν ἐμπόρων γιὰ τὰ φορολογικὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλιζαν στοὺς κατόχους τους, γι' αὐτὸ καὶ πολλὲς φορὲς οἱ ἐνδιαφερόμενοι τὰ ἐξαγόραζαν μὲ σοβαρὲς ἀντικαταβολές. Ἔτσι ἐργαζόταν ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων στὴν ὀλλανδικὴ πρεσβεία. Στὰ ἀρχεῖα τῆς πρεσβείας καὶ τοῦ προξενείου Σμύρνης ὑπάρχουν πολλὰ νομικὰ ἔγγραφα ποὺ μᾶς δίνουν στοιχεῖα περὶ αὐτῶν τῶν πλουσίων Ἑλλήνων ἐμπόρων.

Ἡ πιὸ σπουδαία ἑλληνικὴ οἰκογένεια ποὺ εἶχε σχέσεις μὲ τὴν πρεσβεία ἦταν ἡ οἰκογένεια Καρατζᾶ. Ὁ Γιώργιος Καρατζᾶς († 1718) ἦταν 2ος δραγουμάνος τῆς πρεσβείας. Τὸν διαδέχτηκε ὁ γιὸς του Σκαρλάτος (Carlo γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους) ποὺ εἶχε σπουδάσει μαζὶ μὲ τ' ἀδέλφια του ἱατρικὴ στὴν Ὀλλανδία. Ἐνας ἀδελφὸς τοῦ «Carlo» ἐγίνε οἰκουμενικὸς πατριάρχης στὰ 1761. Ἐνας γιὸς του ἐγίνε μέγας διερμηνέας τῆς Πύλης στὰ 1764. Ὅταν ὁ γιὸς του πέθανε ὁ ἴδιος ὁ Σκαρλάτος Καρατζᾶς ἔφυγε ἀπ' τὴν ὑπερσσία τῶν Κάτω Χωρῶν καὶ ἐγίνε ὁ ἴδιος μέγας διερμηνέας¹.

Οἱ Καρατζάδες ἦταν πλουσιότατοι ἔμποροι. Ὁ Σκαρλάτος εἶχε τράπεζα καὶ μεγάλη ἐπίσης δύναμη σὲ πολλοὺς ἐμπορικὸς οἴκους τῆς Ἀνατολῆς. Μᾶς σώζεται μεγάλο μέρος τῆς ἀλληλογραφίας ἐνὸς τῶν ἐμπορικῶν ἐκείνων οἴκων, ἀνάμεσα στὸν Παναγιώτη Σικᾶ στὰ Γιάννενα καὶ Ἰωάννη Ἀγόρα, ἀντιπρόσωπό του στὴν Κωνσταντινούπολη². Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀλληλογραφία μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε πολὺ καλὴ γνώμη γιὰ τὸ σύστημα τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας τῆς ἐποχῆς : ὑπάρχει κεφάλαιο· ἐὰν ὁ τόκος εἶναι μικρὸς τὸ χρησιμοποιοῦν στὸ ἐμπόριο, ἐὰν εἶναι μεγάλος κρίνεται ἐπικερδέστερος ὁ δανεισμὸς. Οἱ μεγάλοι κεφαλαιοῦχοι ἰδίως δάνειζαν χρήματα σὲ ἀνώτερους Τούρκους ἀξιωματικούς, σὲ πρίγκιπες τῆς Μολδοβλαχίας, σὲ μητροπολίτες καὶ ἔτσι οἱ δύο τελευταῖοι κατόρθωναν νὰ ἐξαγοράζουν ἀπὸ τὸν Σουλτάνο τὰ ἐπικερδῆ ἀξιώματά τους ἢ νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους.

Τῆνος Γεώργιος Σπαθάρος 1743, Χίος Δημήτριος Μορόνης 1692, Μυτιλήνη Σκούφης 1781, Πάτμος Σταμάτης Πέτρου 1797 (ὁ πρῶν γραμματεὺς τοῦ Κοραῆ), Αἶβαλι Σημηριώτης 1820 Αἶνος Ν. Ρώσσης 1826, Κέρκυρα Θ. Μεταξᾶς 1801, Σέρρες Ἰ. Μόρδος 1819, Σῦρος Ν. Βουτσινός 1820, Σίφνος Σ. Γρηγορίου, Τένεδος Π. Π. Κορνάρος 1820, Μόκονος Μ. Διασκοῦφος 1695.

1. Περὶ τῶν Καρατζᾶ βλ. A.R.A. Staten Generaal 6936 (17.10.1718) A.R.A., Πρεσβεία Τουρκίας 1064 (διαθῆκες Καρατζᾶ καὶ Μαυρωδῆ, 1732 - 1733). Περὶ τῶν Καρατζᾶ βλ. καὶ G. R. B o s s e h a, E r d b r i n k; At the threshold of felicity, Ottoman - Dutch relations during the embassy of Corn. Calkoen at the Sublime Porte, Anghara 1975, 129 - 132.

2. A.R.A., Πρεσβεία Τουρκίας 1257, 1251 καὶ 1252. Συγγενεῖς τοῦ Καρατζᾶ ἦταν καὶ οἱ Μαυρωδῆ, ἔμποροι Φιλιππουπόλεως καὶ ὁ Δημήτριος Ἀθανασίου, ἔμπορος στὴν Μπατανία (σήμερα Jakarta) πρωτεύουσα τῶν Ὀλλανδικῶν Ἰνδιῶν περὶ τῆς κληρονομίας τοῦ ὁποίου ἔγραψε μερικὰ, ὄχι πολὺ ἀκριβῆ στοιχεῖα ὁ Β. Σ κ ο υ β α ρ ᾶ σ στὸν Ἰωάννη Πρίγκο, Θεσσαλικά Χρονικά 9, Ἀθήναι 1964, σ. 88 - 95.

Αυτό όμως είχε συνέπειες για τους μικρότερους εμπόρους που είχαν πολλές φορές δυσκολίες να βρουν χρήματα για να ενισχύσουν το εμπόριό τους, αυτό γινόταν σοβαρότερο σε περίοδο πολιτικής αστάθειας. Τότε ακολουθούσαν πολλές αλλαγές στα ανώτερα αξιώματα, τα χρήματα ήταν περιζήτητα και ο τόκος ανέβαινε¹.

Και οι ίδιοι οι πρεσβευτές ήταν μπλεγμένοι στο σύστημα που αναφέραμε είτε δανειζοντας τα χρήματά τους είτε ενεργώντας σαν πράκτορες μεγάλων ευρωπαϊκών τραπεζών. Έτσι ένας πρεσβευτής της Ολλανδίας στο τέλος του ΙΗ' αιώνα δάνεισε πολλά χρήματα στον Ύψηλάντη².

3. Περιηγητές

α'. Ολλανδοί στην Ελλάδα.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέραμε μερικούς. Έδω παραθέτουμε στοιχεία για λίγους ακόμη από τους πολλούς. Για τον 17ο αιώνα, υπάρχουν τρία κείμενα με λαογραφικό υλικό, το ημερολόγιο του Ernst Brinck που αναφέραμε πάρα πάνω και δύο ακόμη ημερολόγια από τα οικογενειακά αρχεία των ναυάρχων De Ruyter. Σ' ένα απ' αυτά υπάρχει ενδιαφέρουσα περιγραφή γάμου στη Μύκονο³.

Για το 18ο αιώνα υπάρχουν μερικά ταξιδιωτικά κείμενα, τα περισσότερα ανέκδοτα. Υπάρχουν επίσης δυο ενδιαφέροντα ναυτικά ημερολόγια της εποχής του Λάμπρου Κατσώνη. Ο πρεσβευτής Reinier Van Haeften (1778 - 1784) ταξίδεψε το 1778 στο Αίγαίο. Στην Μήλο βρήκε έναν Έλληνα ιερέα που γνώριζε τα ολλανδικά γιατί είχε κάνει ναύτης σε ολλανδικά πλοία που πήγαιναν στις άπεικές (πιθανόν να πρόκειται για πλοία που έκαναν δουλεμπόριο). Το γεγονός αυτό δίνει την ευκαιρία στον Haeften να γρά-

---

1. Πρεσβεία Τουρκίας 1257. Βλ. και Bronnen 3, σ. 280 (1 - 2 - 1754). Η γνώμη είναι του πρεσβευτή Hocheperied : Άρμένιοι, Έλληνες και Έβραιοι απολαμβάνουν συγχρόνως χρήματα από την εμπορική διακίνηση και από το δανεισμό σε Τούρκους για 25 - 30 %. N. S v o r g o n o s , Le Commerce de Salonique 119 - 120. Περί στενότητας χρημάτων για το εμπόριο βλ. Ο Δημήτριος Κουρμούλης... σ. 118, 125 - 126.

2. Ημερολόγια του Gaspard Testa αναφέρονται στον πρεσβευτή F. G. van Dechem, A.R.A., Πρεσβεία Τουρκίας 1012 - 1030.

17.3.1791 : 5000 πιάστρες στην κοινότητα Σαντορίνης, 23.4.1792 : επίσκεψις του Hope, διευθυντή της τράπεζας Hope & Co από Amsterdam (μιά των μεγαλύτερων της Εύρώπης) στην Κωνσταντινούπολη, 3.12.1792 : 20.000 πιάστρες Σαντορίνη, 15.3.1797 : 10.000 πιάστρες Τήνος, 16.3.1797 : άγνωστη ποσότης Άνδρος, 14.4.1799 : 25.000 πιάστρες στον Κωνσταντίνον Ύψηλάντη.

3. Το σπουδαιότερο σημείωμα λαογραφικής σημασίας είναι στον Brinck, είναι εις φ. 148 : Ο γάμος του Αλέξανδρου Ράλλη με τη Μαρία Καντακουζηνή. Τα ημερολόγια των De Ruyter στα A.R.A. Συλλογή De Ruyter αρ. 199 και 219.

ψει μερικές εἰρωνικές παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς θεολογίας στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία (καλὴ θεολογία μαθαίνεται στὰ ὀλλανδικὰ πλοῖα!)¹.

Ὁ Ὀλλανδὸς ναύαρχος καὶ εἰδικὸς τῆς ναυτικῆς τακτικῆς Jan Hendrik van Kinsbergen ἔγραψε ἓνα παράξενο βιβλίον «Beschrijvinge van den archipel» (περιγραφή τοῦ Ἀρχιπέλαγου) ποῦ βέβαια θὰ τοῦ πῆγαινε καλύτερα ὁ τίτλος : «Ἐγχειρίδιον περὶ τοῦ πῶς νὰ διώξουμε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο.» Ὁ van Kinsbergen, ποῦ στὰ 1770 ἦταν ἐπιτυχημένος ἀξιωματικός, στὸ Ρωσικὸ στόλον ἐξέεινε ἔγραψε στὰ 1793 τὴν γνώμην πὼς οἱ Ρῶσοι ἔκαναν στὰ 1770 μερικὰ σοβαρὰ λάθη. Στὸ βιβλίον του δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες πῶς νὰ νικήσει κανεὶς τὰ πιὸ σπουδαῖα φρούρια τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας. Τὸ σπουδαιότερον ἀπ' αὐτὰ, τὸ Ναύπλιον, ἦταν καλὴ βάση γιὰ νὰ κατακτήσει κανεὶς τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα.

Ὁ van Kinsbergen δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὸ Παλαμήδι, τὸν ἀριθμὸ τῶν κανονιῶν ἐκεῖ, τὰ εὐάλωτα μέρη καὶ τὸν τρόπο νὰ κυριευθεῖ. Ἐπίσης ἔχει τὴν γνώμην ὅτι σὲ περίπτωσιν ἐγκατάστασιν θαλασσοκρατίας ἀρκεῖ νὰ καταληφθεῖ ἡ Μύκονος γιὰτὶ ἀπὸ κεῖ κρατεῖται εὐκολοῦ ὅλον τὸ κεντρικὸ Αἰγαῖον.

Ὁ van Kinsbergen ἦταν διεθνῶς γνωστὸς ἐμπειρογνώμων τῆς ναυτικῆς στρατηγικῆς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ βιβλίον του ἔχει μεγάλη ἀξία. Ἦταν ἐπίσης καὶ σπουδαῖος δάσκαλος· ἓνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του ἦταν ὁ ἀργότερα ναύαρχος τῶν Ρώσων στὴν ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, Ὁλλανδὸς Van Heiden².

Ἀναφέρουμε ἀκόμη τὸν συνταγματάρχη Rottiers ποῦ ἔκανε ταξίδι στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασιν κινημένον ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ διαφέροντα. Ὁ Rottiers εἶχε σὰν ἀποστολὴ νὰ συγκεντρώσει ἀντικείμενα ἀρχαιολογικῆς ἀξίας γιὰ τὰ ὀλλανδικὰ μουσεῖα. Ἰδίως ἔκανε σκάφην στὴ Μῆλον καὶ Ρόδον, καὶ αὐτῶν τὰ προϊόντα βρίσκονται στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖον στὸ Leiden. Στὸν Rottiers ὀφείλουμε τὴν γνωστὴ πλοῦσιν εἰκονογραφημένην περιγραφήν τῆς Ρόδου³.

1. A.R.A., Συλλογὴ Van Dedem ἀρ. (1913) 8.

2. R.V.K. : Beschrijvinge van den Archipel, Amsterdam 1793 (πρῶτη, ἡμι-ἀνώμνη ἐκδόσιν). Αἱ μεταφράσεις δύνουν τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ἡ Γερμανικὴ μετάφρασιν τοῦ Sprengel ἐκδόθηκε στὸ Rostock πρὶν ἀπὸ τὸ Ὀλλανδικὸ πρῶτότυπον : Reise durch die Inseln den Archipelagus Rostock 1792. Ὑπάρχει καὶ Ρωσικὴ ἐκδόσιν τῆς μετάφρασιν : St. Petersburg 1793.

3. Ἀλληλογραφία τοῦ Kinsbergen μετὰ τὸν van Heiden στὰ A.R.A., Aanw. 1e afd. Βιογραφία τοῦ Kinsbergen : M. C. van Hall : Het Leven van J. H. van Kinsbergen, Amsterdam 1843.

4. B. E. A. Rottiers, Description des monumens de Rhodes dédié à S. M. Le Roi des Pays - Bas, Bruxelles 1828. Πολλὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ Rottiers βρίσκονται στὴ μελέτη τοῦ B. van der Walle, Jean Baptiste de Lescluze, negociant et armateur

β'. Ἕλληνες στὴν Ὀλλανδία.

Ἐδῶ θὰ δώσουμε πρῶτα λίγες περιληπτικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ συναντοῦμε μὲ τὴν ιδιότητα τῶν ἐμπόρων, κληρικῶν, φοιτητῶν κλπ. στὶς Κάτω Χῶρες καὶ ἀκόλουθα θὰ ἀναφερθοῦμε λεπτομερειακὰ στὴν διαμονὴ σ' αὐτὲς τοῦ πατριάρχου τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Ἀδαμαντίου Κοραΐ.

Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ποὺ συναντοῦμε εἶναι ἔμποροι ποὺ ἔμεναν στὴν Ἀμβέρσα, στὴν μικρὴ περίοδο τοῦ 16ου αἰ. ποὺ ἡ πόλη αὐτὴ ἦταν ἐνωμένη μὲ τὴν Ὀλλανδία¹.

Στὸν 17ο αἰ. βρίσκουμε μερικοὺς Ἕλληνες, κληρικοὺς κυρίως, νὰ ταξιδεύουν στὴν Ὀλλανδία. Μερικοὶ ἐγγράφηκαν *honoris causa* στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Leiden, ὅπως ὁ Ἱερόθεος Ἀββάτιος, ἀρχιμανδρίτης ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο στὰ 1644, ὁ Μελέτιος Παντόγαλος, μητροπολίτης Ἐφέσου στὰ 1644 καὶ ὁ Ναθαναὴλ Κονόπιος, πρωτοσύγκελλος Κωνσταντινουπόλεως στὰ 1645².

Ἡ πρώτη ἐπαφὴ ποὺ μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες ἐμπόρους τῆς Ἀνατολῆς καὶ Ὀλλανδοὺς ἀνάγεται στὸ 17ο αἰ. καὶ ἀκριβῶς στὰ 1612 ὅταν ἔφτασε στὴν Ὀλλανδία ἓνας Νικόλαος Λύσιος ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ὁ Λύσιος μετέφερε ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ὀλλανδικὴ κυβέρνησις σχετικὸ μὲ τὴν διοργάνωσις μονοπωλιακοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα σὲ Κύπρο καὶ Ὀλλανδία. Ἀλλὰ ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ δὲν εἶχε συνέχεια³.

Ἐπὶ ἤρξαν καὶ ψεῦτες. Ἐνας φανερός ἦταν ὁ Ἰωάννης Τρύφων ποὺ ἔφθασε στὴ Χάγη τὸ 1605 σὰν γιὸς τοῦ Δούκα τῆς Μονεμβασίας διωγμένος

---

brugensis (1780 - 1858) εἰς *Annales de la Societe d'Emulation de Bruges*, τόμ. 96 (1959), σ. 64 - 88 καὶ 97 (1960) 154 - 236.

1. Ἀρχεῖα τῆς πόλεως Ἀμβέρσα, *stadssecretariaat* 5184 (ἔτος 1583). Καὶ πιὸ πρὶν ἓνας Ἕλληνας περιηγητὴς εἶχε ἐπισκευθεῖ τὴν Ὀλλανδία σὰν συνοδὸς τοῦ Gerard van Weldwijk, πρεσβευτῆ τοῦ Καρόλου τοῦ Ε' στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ χειρόγραφα μὲ ἀπομνημονεύματα τοῦ Νούκιου ὑπάρχουν στὴν Ambrosiana τοῦ Μιλάνου καὶ τὴν Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης.

2. Κοσμῆς Μόρφης, ἀρχιεπίσκοπος Κορινθίας καὶ ἐπαρχος Πελοποννήσου, 3.1.1609, Χρυσάνθος Λάσκαρης, ἀρχιεπίσκοπος Λακεδαιμονίας 28.9.1609, Ἰωσήφ, ἀρχιεπίσκοπος Μακεδονίας 2.3.1618. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς εἶναι μόνο ἐπιλογὴ ἀπὸ ὅσους ἀναφέρονται στὶς *Resoluties* τῶν *Staten Generaal* (A.R.A., Ἀρχεῖα *Staten Generaal*).

3. *Album Studiosorum Academiae Lugduno - Batavae* 1575 - 1875, Χάγη 1875, σ. 355 καὶ 359. Ὁ Ἀββάτιος ἔκανε στὴν Ὀλλανδία μεταφράσεις νεοελληνιστῶν μερικῶν θρησκευτικῶν κειμένων τῆς Ὀλλανδικῆς Διαμαρτυρόμενης ἐκκλησίας : Τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βελγικῆς Χριστιανικῆς καὶ Ὁρθόδοξης Διδασκαλίας καὶ Τάξεως, Leiden 1648. Γι' αὐτὸ τὸ ἔργο ὑπάρχει μελέτη : C. Roze mond, *Archimandrite Hierotheos Abbatios*, Leiden 1966.

4. A.R.A. Ἀρχεῖα *Staten Generaal*, *resolutie* 3 - 5 - 1612.

ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἔτσι πῆρε ἐλεημοσύνη ἀπὸ τὴν Ὀλλανδικὴ κυβέρνηση ¹.

Ἔχουμε ἐπίσης τὴν πληροφορία ὅτι στὸν 18ο αἰ. πέντε Ἕλληνες, τέσσερεις Φαναριῶτες καὶ ἓνας Κερκυραῖος, σπούδασαν ἰατρικὴ στὸ Leiden ².

Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. ἔχουμε τὶς πρώτες ἐνδείξεις γιὰ Ἕλληνες ἐμπόρους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ὀλλανδία. Αὐτοὶ εἶναι ὁ Παναγιώτης τοῦ Ἰωσήφ στὰ 1700 καὶ ὁ Δημήτριος Παρασκευίτης στὰ 1726 ³.

Ἄλλοι Ἕλληνες ἔγιναν στὴν Σμύρνη ναῦτες σὲ Ὀλλανδικὰ καράβια. Ἐπίσης Ἕλληνες ποὺ ἔφθασαν στὸ Ἄμστερνταμ πῆγαιναν μερικὲς φορές μὲ Ὀλλανδικὰ καράβια στὶς ἀποικίες. Ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἔχουμε μερικὰ ὀνόματα. Μερικὲς φορές οἱ Ἕλληνες ἔκαναν καριέρα στὶς Ὀλλανδικὲς ἀποικίες, ὅπως ἐκεῖνο τὸ ἀγόρι ἀπὸ τὰ Μάρμαρα τῆς Πάρου ποὺ εἶχε μπαρκάρει μὲ ἓνα Ὀλλανδικὸ καράβι στὴ Σμύρνη στὰ 1729.

Στὴν Ὀλλανδία δούλεψε σ' ἓνα πλοῖο τῆς Ἐταιρίας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ὡς Jan Van Biesen, ὀλλανδικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τοῦ Γιάννη Μπιζᾶ. Πέθανε στὴ Jakarta, πρωτεύουσα τῆς Ἰνδονησίας, ὡς ὑποδιευθυντὴς τῶν ἐφοπλιστικῶν τομέων Ἀσίας τῆς Ἐταιρίας, διευθύνοντας στόλο ἀπὸ 50 μεγάλα ἐμπορικὰ πλοῖα μεταξὺ Ἀραβίας καὶ Ἰαπωνίας. Οἱ ἀδελφοὶ του, ἀπλοῖ ράφτες στὴν Σμύρνη, ἀπόρησαν πολὺ ὅταν ἔλαβαν ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία στὰ 1571 ἀπροσδόκητη κληρονομιά, διαθέτης τῆς ὁποίας ἦταν ὁ χαμένος ἀπὸ 20 χρόνια ἀδελφός τους ⁴.

Μέλη καὶ γραμματεῖς μεγάλων ἑταιριῶν τῆς Σμύρνης ἴδρυσαν τὸ 1750 μιὰ μικρὴ ἑλληνικὴ κοινότητα στὸ Ἄμστερνταμ. Γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ τὰ Ὀλλανδικὰ ἀρχεῖα καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Β. Σκουβαρᾶ γιὰ ἓναν ἀπ' αὐτούς, τὸν Ἰωάννη Πρίγκο.

Ἡ παροικία ἐκεῖνη εἶχε πολὺ κλειστὴ ζωὴ. Ζοῦσαν σ' ἓνα εἶδος πνευματικοῦ γκέτο. Τότε τὸ Ἄμστερνταμ ἦταν ἓνα εἶδος permissive society καὶ οἱ Ἕλληνες φέρνοντας μαζί τους μιὰ κλειστὴ παράδοση δὲν γνώρισαν καλὰ τοὺς νέους τους γείτονες.

1. A.R.A. Ἀρχεῖα Staten Generaal, resolutie 5 - 7 - 1605.

2. Album Studiosorum... σ. 842 :

1715 : Γεώργιος Δημάκης	ἐκ Κωνσταντινουπόλεως,	31	ἐτῶν,	ἰατρικὴ
Κάρολος Καρατζᾶς	»	»	23	»
Ἰάκωβος Καρατζᾶς	»	»	22	»
Ζαχαρίας Καρατζᾶς	»	»	20	»

σ. 912 : 1727 Παναγιώτης Κοντοῖδης ἐκ Κερκύρας 21 » »

3. Ὁ Δημήτριος Κουρμούλης ... σ. 116. A.R.A. Πρεσβεῖα Τουρκίας ἀρ. 1043, 25 - 2 - 1726.

4. Τὰ ἐγγραφα περὶ τοῦ Ι. Μπιζᾶ : A.R.A., προξενεῖο Σμύρνης g - 3, ἔτος 1751 καὶ d.7 καὶ A.R.A. Ἀρχεῖα Ἐταιρίας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, Scheepssoldijboeken D. 92.

Κλεισμένοι στη μικρή κοινωνία τους και συγκεντρωμένοι γύρω από την μικρή ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης εἶχαν σὰν μοναδική ἀπασχόληση τὸ ἐμπόριο. Ἀποτέλεσμα ἡ ἔλλειψη κάθε συμμετοχῆς στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς μεγαλοπόλης. Ἀκόμα καὶ ὁ σχετικὰ μορφωμένος Ἰωάννης Πρίγκος (ποὺ ἐξολλάνδισε τὸ ὄνομά του σὲ Jan Brink) ἀπὸ τὴν Ζαγορά, δὲν γνωρίζει τίποτε γιὰ τὴν Ὀλλανδία καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς σημειώσεις του, ποὺ ἔχει ἐκδόσει ὁ Σκουβαρῆς, εἶναι ἀνακριβεῖς ¹.

Τέτοια κλειστὴ κοινωνία δὲν μπορούσε νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολὺ. Πρὶν τὸ 1770 κιόλας εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνονται μεικτοὶ γάμοι. Βέβαια ἡ καταφρόνια γι' αὐτοὺς συνεχιζόταν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ 1780. Ὅμως 15 χρόνια μετὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοραῆ, ποὺ πολλοὶ φοροῦσαν ἀκόμα τὰ ἀνατολίτικα παρατηροῦμε μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴν ἀμφίση· τὰ «μακρὰ ροῦχα», τὰ ἀνατολίτικα, τώρα θὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ θὰ προστεθοῦν περοῦκες μὲ οὐρές ².

Ἀλλὰ στὰ 1772 ἔπεσε σ' ἐκεῖνο τὸ παραδοσιακὸ γκέτο ἓνας νέος μὲ ἐλεύθερη ψυχὴ καὶ γνώση τῶν ἰδεῶν τοῦ μοντέρνου κόσμου τοῦ 18ου αἰ. Ἡ ἐπαφὴ του μὲ τὶς ιδέες τοῦ καινούριου κόσμου χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του στὴ Σμύρνη καὶ τὴν γνωριμία του μὲ τὴν ἐκεῖ Ὀλλανδικὴ παροικία. Ὁ νέος αὐτὸς εἶναι : ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ³.

4. Ὁ Κοραῆς στὸ Ἄμστερνταμ ⁴

Σὲ μιὰ ἔρευνα στὴν Ὀλλανδία βρῆκα μερικὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἦταν ἔμπορος στὸ Ἄμστερν-

1. Τὸ πνεῦμα βρίσκεται πολὺ καθαρὰ στὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη Πέτρου, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Φ. Ἡλιοῦ, Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ, Ἀθήνα 1976. Οἱ εἰδήσεις τοῦ Πρίγκου περὶ Ὀλλανδικῆς πολιτικῆς στοῦ Σκουβαρῆ σ. 50-51.

2. Ἡ εἰκόνα βρίσκεται καὶ στὴν ἐκδοση τοῦ Ἡλιοῦ τῶν γραμμάτων τοῦ Σταμάτη μεταξύ σ. 56 καὶ 59.

3. Στὴν Σμύρνη ὑπῆρξαν ὁ μορφωμένος «μινιέτρος» τῆς Ὀλλανδικῆς διαμαρτυρῆμενης ἐκκλησίας καὶ δάσκαλος τοῦ Κοραῆ Β. Keun καὶ μερικοὶ ἔμποροι τῶν ὁποίων οἱ κατάλογοι τῶν κληρονομιῶν των (A.R.A., ἀρχεῖα προξενίου Σμύρνης b καὶ d) δείχνουν πὼς εἶχαν διαβάσει τὰ μοντέρνα βιβλία, π.χ. ὁ σύγχρονος καὶ γνωστὸς τοῦ Κοραῆ W. Enslie, A.R.A. Προξενεῖο Σμύρνης b. 16, φ. 180-182.

4. Στὰ A.R.A. καὶ στὰ ἀρχεῖα τῆς πόλεως Ἄμστερνταμ βρῆκα 16 ἔμπορικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ 1773-1776, 3 γράμματα πρὸς τὸν Κοραῆ, 32 ἔγγραφα διαφόρων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ἐμπόρων στὸ Ἄμστερνταμ, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη καὶ Βενετία ποὺ ἀναφέρονται στὸν Κοραῆ, 15 νοταριακὰ ἔγγραφα γιὰ τὸν ἔμπορικὸ οἶκο τοῦ Κοραῆ καὶ πλῆθος στατιστικῶν στοιχείων στὰ φορολογικὰ κατὰστιχα. Τὰ πλεῖστα γράμματα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Δ. Κουρμούλη. Τὰ ἔγγραφα θὰ ἐκδοθοῦν σὲ συνεργασία μὲ τὴν Μαρία Μαντουβάλου.

ταμ. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν συμπληρῶνουν τὶς πληροφορίες γὰρ τὸ ἴδιο θέμα πὺ διαθέτουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Ὁ λόγος τῆς ἀναχώρησης τοῦ Κοραῆ στὸ Ἄμστερνταμ εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Στὰ 1771 χώρισαν οἱ δύο ἐμπορικοὶ σύντροφοι τοῦ μεγαλύτερου Ἑλληνικοῦ Οἴκου στὸ Ἄμστερνταμ, πὺ ἀνῆκε στὸ δίκτυ τῆς πλουσιότερης ἑλληνικῆς ἐταιρίας τῆς ἐποχῆς (τῶν Κανᾶ καὶ Ἰωάννου καὶ Δημητρίου Μαυροκορδάτου), Εὐστάθιος Θωμᾶς καὶ Στέφανος Ἡσαίου. Ὁ Στάθης γνωρίστηκε στὴν Σμύρνη μὲ ἄλλους ἐμπόρους καὶ δημιούργησε νέο ἐμπορικὸ οἶκο (ἀνάμεσα στὰ μέλη του ἦταν καὶ ὁ Κοραῆς). Ὁ Στέφανος ἔμεινε στὸ Ἄμστερνταμ καὶ ἔγινε κάτοχος ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους οἴκους τῆς πόλης αὐτῆς ¹.

Φαίνεται ὅτι ὁ οἶκος τοῦ Εὐσταθίου εἶχε μόνον δύο συντρόφους : Τὸν Στάθη καὶ τὸν Κοραῆ, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τοῦ γραφείου τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Στὴν Κωνσταντινούπολη βρισκομε ὡς πράκτορα καὶ τὸν σπουδαῖο ἐμπορικὸ οἶκο τοῦ Ἀντωνίου Πατεράκη, ὅμως ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς δὲν προκύπτει ἂν ὁ Πατεράκης ἦταν μέλος τῆς ἐταιρίας. Οἱ δοσοληψίες τοῦ οἴκου αὐτοῦ μοιάζουν πολὺ μὲ τὶς δοσοληψίες ἐνὸς ἄλλου οἴκου δηλ. ἐκείνου τοῦ Δ. Κουρμούλη. Τὰ στοιχεῖα μας προκύπτουν ἀπὸ στατιστικὸς πίνακες τῶν ὀλλανδικῶν ἀρχείων. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι οἱ δύο οἴκοι ἔκαναν καὶ τὸν ἴδιο τύπο ἐμπορίου ἔτσι μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχαν καὶ τὸ ἴδιο περίπου ἐμπορικὸ κεφάλαιο, 40.000 πιάστρες. Γιὰ ἓνα κανονικὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπορικὸ οἶκο τῆς ἐποχῆς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σημαντικὸ δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἰσχυριθεῖ κανεὶς τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς οἴκους πὺ κατέβαζαν διαρκῶς τὶς τιμές στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνταγωνιστοῦν τοὺς εὐρωπαίους ἐμπόρους ².

Ἀντίθετα ἀπ' ὅτι μέχρι τώρα μᾶς παραδίδεται ὁ Κοραῆς δὲν ἦταν ἀπλὸς πράκτορας ἀλλὰ μέλος τῆς Ἑταιρίας. Γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐταιρίας ἐκείνης μποροῦμε νὰ δώσουμε μερικὲς ἐξηγήσεις. Ἡ σπουδαιότερη ἦταν ὁ χαρακτήρας τοῦ «Σιὸρ Στάθι». Ἦταν φαίνεται σημαντικὸ πρόσωπο τῆς Σμύρνης — ὑπάρχει ἔγγραφο πὺ ὑπογράφει ὡς δημογέροντας — ἀλλὰ καὶ δύσκολος ἄνθρωπος ³. Ξέρουμε τὴν γνώμη τοῦ Κοραῆ γι' αὐτὸν ἀπὸ γράμμα

1. Ἡ πρώτη ἐμπορικὴ δράση τοῦ Σ. Θωμᾶ μόνου εἶναι τοῦ 1771, ἀναφέρεται σὲ A.R.A., προξενεῖο Σμύρνης cc 10 (Πλοῖο Herman, ἀναχώρηση ἀπὸ Ἄμστερνταμ 5 - 12 - 1771, στή Σμύρνη 22 - 2 - 1772).

2. Bronnen... 3, σ. 367. Ὅτι ὁ Κοραῆς ἦταν σύντροφος καὶ ὄχι πράκτορας τοῦ Σ. Θωμᾶ προκύπτει ἀπὸ δύο γράμματα τοῦ Α. Καλβοκορέσση 6.2.1773 καὶ Νοέμβριον 1774 (A.R.A. Πρεσβεία Τουρκίας 1215).

3. Θωμᾶς ἀναφέρεται ὡς δημογέροντας στὰ A.R.A. προξενεῖο Σμύρνης d. 41 (26 - 9 - 1781), d. 30 (15 - 4 - 1770), ἔγγραφο πὺ ὑπογράφει ὁ Ι. Κοραῆς ὡς δημογέροντας).

του στόν Ἄντωνιο Πατεράκη «παραφρονοῦντος δεσπότου, ξεμωραμένου γέροντος»¹. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ πρῶν σύντροφος τοῦ Στάθη ὁ Στέφανος, μεγάλος Ἑλληνας ἔμπορος στοῦ Ἄμστερνταμ, ἐνῶ ἔκανε ἐμπόριο μὲ πολλοὺς Ἑλληνας τῆς Σμύρνης ποτὲ ἐντούτοις δὲν συνεργάστηκε μὲ αὐτόν. Ἐπίσης ἐνδεικτικὸ τοῦ δύσκολου χαρακτήρα τοῦ Στάθη εἶναι ὅτι ποτὲ δὲν συνεργάστηκε μαζί του ὁ πρῶν γραμματέας του Κουρμούλης ποὺ εἶχε ἰδρύσει ἐμπορικὸ οἶκο στὴν Βενετία πρῶτα καὶ ἔπειτα στοῦ Ἄμστερνταμ. Ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι μέσα σὲ δέκα χρόνια ὁ Στάθης ἄλλαξε τέσσερες διαφορετικὲς ἐταιρίες².

Ὁ Κοραῆς ἀναφέρει ὅτι ὁ Στάθης τοῦ εἶχε ἀφήσει μεγάλο χρέος γιατί ἔκανε μόνο ἀγορὲς χωρὶς πωλήσεις στοῦ γραφεῖο τοῦ Ἄμστερνταμ. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβές· συμφωνεῖ μὲ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν Ὀλλανδικῶν ἀρχείων καὶ τὸ πρᾶγμα ἀναφέρεται καὶ στὴν ἀλληλογραφία ἄλλων ἐμπόρων³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα τοῦ Στάθη ἄλλος λόγος τῆς ἀποτυχίας τοῦ Οἴκου του ἦταν ἡ κακὴ οἰκονομικὴ κατάστασις ποὺ βρισκόταν. Στὰ 1773, ἓνα χρόνο μετὰ ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Κοραῆς εἶχε ἀρχίσει ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις στοῦ Ἄμστερνταμ, ὑπῆρξαν πολλὲς χρεωκοπίες. Ἡ μεγαλύτερη ἦταν ἡ χρεωκοπία τοῦ οἴκου τοῦ Ἀμβρόσιου Μαυροκορδάτου, τοῦ ὁποῦοῦ σύντροφος στοῦ Ἄμστερνταμ ἦταν ὁ Ρήγας Νιώτης. Οἱ χρεωκοπίες ἔκαναν πολὺ δύσκολη τὴν οἰκονομικὴ κατάστασις γιὰ τοὺς ἐμπόρους.

Ἄλλος λόγος ποὺ ἔπεσε ἔξω ὁ οἶκος τοῦ Στάθη μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν ἦταν καλὸς ἔμπορος. Γι' αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχουμε ἄλλη ἀπόδειξις ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χρωματισμένη ἀλληλογραφία τοῦ Σταμάτη Πέτρου. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Κοραῆς ἔκανε λάθη, ἀλλὰ οἱ ἱστορίες τοῦ Σταμάτη δὲν εἶναι ἀξιόπιστες. Ἐνας τόσο τρελλὸς ἔμπορος εἶναι ἀδύνατος.

Ἀντίθετα μὲ ὅσα γράφει ὁ Σταμάτης, ὁ Κοραῆς δείχνει στοῦ γράμμα του πρὸς τὸν Πατεράκη πὼς εἶχε καταλάβει πολὺ καλὰ τὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς⁴. Ἀπὸ τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Σμύρνης καὶ τοῦ Ἄμστερνταμ ποὺ βρήκα δὲν προκύπτει ὅτι ὁ Κοραῆς ἔκανε περισσότερα λάθη ἀπὸ τοὺς σύγχρονους; του ἐμπόρους.

Γύρω στὰ 1774 - 1775 ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Στάθης χωρίζουν. Ἀργότερα ὁ Κοραῆς κάνει μιὰ νέα ἐταιρία μὲ τὸν Ἀμβρόσιο Ράλλη. Ἐπίσης εἶχε ἐμπορικὲς συναλλαγὲς καὶ μὲ τὸν οἶκο τοῦ Μπακχάτορη, τοῦ ὁποῦοῦ ὁ πατέρας

1. Α. Κοραῆ, Ἄλληλογραφία, Α' (1774 - 1798), Ἀθῆναι 1964, σ. 4.

2. Σ. Θωμᾶς καὶ Σ. Ἡσαΐας, Σ. Θωμᾶς μόνος, Σ. Θωμᾶς καὶ Η. Bartendorff, Ράλλης, Πετροκόκκινος καὶ Θωμᾶς.

3. Α.Ρ.Α. Πρεσβεία Τουρκίας, 1215 γράμμα τοῦ Α. Καλβοκορέσση Νοέμβριου 1775.

4. Α. Κοραῆ, Ἄλληλογραφία, σ. 3 - 14.

του ήταν σύντροφος¹. Ἀλλά τότε ὁ Κοραῆς δὲν ἔκανε καλὲς δουλειὲς ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἀλληλογραφία τῶν ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς. Σημαντικὸ πάντως εἶναι ὅτι τὴν εἶδηση αὐτὴ τὴν ἔχουμε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1776, ἕξη χρόνια μετὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Σταμάτη γιὰ τὸν Κοραῆ πού εἶναι τοῦ 1772, ἐποχὴ πού ἄλλοι ἔμποροι γράφουν ὅτι ὁ Κοραῆς δούλευε καλὰ².

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ περισσότεροί Ἕλληνες ἔμποροι ἐγκαταλείπουν τὸ Ἄμστερνταμ. Ὁ Πρίγκος φεύγει τὸ 1776 μετὰ τὴν χρεωκοπία τοῦ συντρόφου του στὴν Κωνσταντινούπολη Δημήτριου Φρόνιμου³. Ὁ Κοραῆς ἔφυγε τὸ 1778. Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν χρεωκόπησε καὶ ὅτι δὲν ἄφησε μεγάλα χρέη. Οἱ παλαιότερες γνωστὲς ἐκδοχὲς ἀποκλείονται μετὰ τὶς ἔρευνές μου στὰ ἀρχεῖα τῆς Χάγης καὶ τοῦ Ἄμστερνταμ. Ὅτι ὁ Κοραῆς ἔφυγε ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ δυστυχισμένος εἶναι βέβαιο καὶ τὶς πληροφορίες τὶς ἔχουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ Παναγιώτη Μαζοκοπάκη, ἔμπορου στὴν Βενετία, πού μεταξὺ ἄλλων γράφει : «Ἐχω θλίψιν διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ κοινοῦ φίλου Κουραῖ. Ἐλαβα καὶ ἕτηρην γραφὴν του καὶ ἐδόθηκα εἰς δάκρια διατὶ μοῦ ἔκανε μὲγα πόνον ἢ διήγησὶς της...»⁴.

Περὶ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ Κοραῆ στὸ Ἄμστερνταμ δὲν βρήκαμε πολλὰ νέα στοιχεῖα. Ὁ Κοραῆς ἔμεινε ὡς τὰ 1774 σ' ἓνα σπίτι ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐκκλησία (ἡ σημερινὴ διεύθυνση εἶναι : Oudezijds Voorburgwal 65). Τὸ σπίτι σήμερα ἔχει καινούργια πρόσοψη, ἀλλὰ σώζονται ἀκόμη οἱ παλιὲς ἐπιγραφὲς πού ὑπῆρχαν ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ. Τρία σπίτια πιὸ πέρα ἔμεινε ὁ φίλος καὶ δάσκαλός του, ὁ Adriaan Buurt. Τὸ σπίτι τοῦ Κοραῆ ἦταν ἰδιοκτησία ἑνὸς μορφωμένου ἐμπόρου ἀπὸ τὸ Perpignan τῆς Γαλλίας, τοῦ Pierre Geraud. Ἡ κόρη του, Marie Geraud, ἦταν ἡ ἀγαπημένη τοῦ Κοραῆ πού δὲν τὴν ἐνέκρινε ὁ Σταμάτης⁵.

1. A.R.A. Προξενεῖο Σμύρνης, cc 13.

2. ...«ὅτι τὸν Σιὸρ Δημάντη τὸν ἐχώρισεν ἡ νέα συντροφία ὅπου ἔκαμεν ἐξ αἰτίας ὅπου ἄκουσαν ὅτι δὲν περπατεῖ καλὰ...» (Γράμμα τοῦ ἐν Σμύρνη ἐμπόρου Ι. Αὐγερίνου πρὸς τὸν Δ. Κουρμούλην στὴν Βενετία, 14.6.1776 (A.R.A. Πρεσβεία Τουρκίας 1215) ὅτι πρὶν οἱ σύντροφοι ἐκείνου τοῦ οἴκου ἦταν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὸν Κοραῆ δείχνεται σὲ γράμματα τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη ἔμπορου Λ. Καλβοκορέσση 23.7.1774 καὶ Νοέμβριου 1774. A.R.A. Πρεσβεία Τουρκίας 1215.

3. Περὶ τοῦ Πρίγκου βλ. A.R.A. Staten Generaal 6977 (Σμύρνη 9.6.1775) καὶ 69⁸ (Κωνσταντινούπολη 4.11.1776) καὶ A.R.A. Dir. Levantse Handel 79 (10.1.1777).

4. A.R.A. Πρεσβεία Τουρκίας 1222 (25.11.1778).

5. Σταμάτη Πέτρου, γράμμα τοῦ 22.4.1773 στὴν ἐκδ. Ἡλιοῦ, σ. 30. Ὁ θάνατος τῆς Marie Geraud ἀναφέρεται σὲ ἀρχεῖα τῆς πόλης τοῦ Ἄμστερνταμ, D.T.B. 1132, φ. 111. Ὁ Buurt ἔμεινε Oude Zyds Voorburgwal 59. Ἡ ἐπιγραφή στὸ σπίτι τοῦ Κοραῆ εἶναι μετὰ τὶς λέξεις : ὁ Θεὸς εἶναι τὸ φρούριό μου. Ὁ Geraud ἀναφέρεται στὸ ταξιδιωτικὸ βιβλ. ο τοῦ H. S a n d e r, Beschreibung seiner Reisen durch Franhreich und die Niederlanden, Holland, Deutschland und Italien, Leipzig 1783, p. 138 - 139. Μετὰ τὸ 1774 ὁ Κοραῆς

Γιά την επιστημονική ζωή του Κοραή στο Άμστερνταμ δέν υπάρχει πολὺ ὕλικό. Ξέρουμε πὸς ἐπαιρνε μαθήματα ἀπὸ τὸν Buurt καὶ ὅτι διάβαζε βιβλία λογικῆς τῆς γυναίκας τοῦ Buurt, κόμισας Josina Carolina van Lynden. Σὲ δυὸ ταξιδιωτικὰ κείμενα ἀναφέρονται ὁ Buurt καὶ ἡ γυναίκα του ποὺ θεωρεῖται σὰν ἐπιστημονικὸ θαῦμα τοῦ Άμστερνταμ. Ὁ Σουηδὸς περιηγητῆς Björnsthäl ἀναφέρει μία ἀπὸ τὶς σοφές ρήσεις τῆς: «La verité n'est qu'une, soit dite par femme ou par homme», γνώμη ποὺ βέβαια θὰ φαινόταν πολὺ περίεργη. Ὁ Buurt εἶχε μεγάλη συλλογὴ ἀρχαίων νομισμάτων καὶ ζῶων, τῶν ὁποίων τὸ σπουδαιότερο δείγμα ἦταν πιγκουῖνος¹. Ὁ Buurt καὶ ἡ γυναίκα του εἶχαν μεγάλη ἐπιρροή στὸν Κοραή ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν «Αὐτοβιογραφία».

Ὁ Σταμάτης ἔγραψε κάποτε ὅτι ὁ Κοραῆς εἶχε ἀρχίσει νὰ κάνει συλλογὴ ὅπως ὁ Buurt καὶ ὅτι εἶχε ἀγοράσει ἤδη ἓνα σκελετό. Τέτοιες συλλογές δέν ἦταν σπάνιες στὰ σπίτια τῶν ἐμπόρων. Μερικοὶ ἔμποροι εἶχαν συλλογές ὄλων τῶν εἰδῶν. Άλλοι στίς ἐλεύθερες ἡμέρες του μάθαιναν μία ἐπιστήμη ἢ διάβαζαν μοντέρνα βιβλία. Άλλὰ αὐτὸ δέν ἄρρεσε στὸν ἀδυστηρὸ στενοῦ πνεύματος ἀνθρωπίσκο Σταμάτη, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Κοραῆς.

Ἐρευνοῦμε ἀκόμα τὰ ἀρχεῖα συγχρόνων τοῦ Κοραῆ γιὰ νὰ βροῦμε ἐπαφές τοῦ Buurt. Βέβαια δέν μπορούμε νὰ ἀμφιβάλομε πὸς ὁ Buurt, ποὺ εἶχε φίλους τοὺς πιὸ σημαίνοντες πολιτικοὺς καὶ ἐπιστήμονες, θὰ τοὺς ἔδειξε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πιγκουῖνο του καὶ τὸ ἄλλο σπάνιο καὶ πολὺτιμο ἀντικείμενο τῆς συλλογῆς του: τὸν σοφὸ Ἑλληνα. Ἡ μνεία τῶν σχέσεων Buurt καὶ Κοραῆ διαβάζεται ἀκόμα στὸ ἐπιτάφιο ποίημα τοῦ Buurt, ποὺ ἀναφέρεται ὅτι «Ὁ Buurt μίλησε μὲ τὸν Ἑλληνα στὴ γλώσσα του».

Ἐναζητῶ ἀκόμα ἐπαφές τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν πολὺ γνωστὸ καθηγητῆ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς στὸ Ἀθήναιο καὶ διευθυντῆ τῆς δημοτικῆς βιβλιοθήκης Petrus Burmannus Secundus. Ὁ Burmannus εἶχε γύρω του ἓνα κύκλο νεω-

---

μετοίκησε σ' ἄλλο σπίτι στὸ Waleneiland, ἀπέναντι τοῦ Kraansluis. Δέν μπορέσαμε νὰ βροῦμε τὴν ἀκριβῆ θέση τούτου τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ D. C. Hesseling ἔγραψε μιὰ μελέτη ἐπὶ τῆ βάσει τῶν γνωστῶν Ὀλλανδικῶν βιογραφιῶν περὶ τῶν Ὀλλανδῶν φίλων τοῦ Κοραῆ (D. C. Hesseling, Korais et ses amis hollandais, Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου).

1. Ὑπάρχουν δυὸ ταξιδιωτικὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρουν τὴν συλλογὴ τοῦ Buurt καὶ ποὺ ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν επιστημονικὴ ζωή στὸ Άμστερνταμ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ: J. J. Björnsthäl, Briefe auf Reisen durch, Franhreich, Italien, der Schweiz, Deutschland, Holland, England und ein Theil des Morgenlandes, Stralsund 1777 - 1783, 6 τόμοι, τόμ. 5, σ. 134 - 136 καὶ σ. 444 - 448 (ποὺ ἀναφέρονται οἱ λέξεις τῆς Josina Carolina, καὶ ποὺ μνημονεύονται ἐπίσης P. Burmannus Secundus καὶ ὁ φίλος του D. Wyttenbach). K. P. Thunberg, Reise durch ein Theil von Europa, Africa und Asien in den Jahren 1770 - 1779, Berlin 1792, σ. 125 - 127.

τεριστών, φιλελευθέρων δημοκρατών, ανάμεσα στους οποίους πρέπει να ήταν και ο Κοραΐς¹.

5. Η 'Ολλανδία και η 'Ελληνική 'Επανάσταση

Η γενική πολιτική τής 'Ολλανδίας ήταν σχεδόν πάντοτε φιλοτουρκική, αλλά και ποτέ δέν έλειψε ένα ρεύμα άντιτουρκικό².

Στά 1612 διαδόθηκε ή φήμη ότι παρασκευάζεται κατάληψη τής Πελοποννήσου από θάλασσα με όλλανδικά πλοία κατόπιν μυστικής συνεργασίας άνωτέρων 'Ολλανδών και σπουδαίων 'Ελλήνων τής Κωνσταντινουπόλεως, τους όποιους θά βοηθούσε και ένας μητροπολίτης Πελοποννήσου³.

Χαρακτήρα άντιτουρκικής προπαγάνδας είχε και ένα βιβλίο που τυπώθηκε στο 1652 με τον πολυ έκφραστικό τίτλο : «'Ο 'Ελληνικός άετός καταστραμμένος από τή βία των αίμοδιψών 'Οθωμανών»⁴.

Ο ναύαρχος που ήδη αναφέραμε J. H. Van Kinsbergen διατύπωσε στα τέλη του 18ου αϊ. πολυ καθαρά τις δυνατότητες επιτυχίας μιας νέας επανάστασης στην Πελοπόννησο. Ο Kinsbergen δέν ήταν βέβαια ο μοναδικός που κατάλαβε ότι κάτι μπορεί να γίνει στην 'Ελλάδα⁵. Έχουμε και

---

1. Ο Buurt ήταν γνωστός των Tydeman (μέλος του κύκλου του Burmannus) και του J. D. van der Capellen, ένας των άρχηγών του δημοκρατικού κόμματος. Βλ. Brieven van - en aan J. D. van der Capellen tot den pol, τόμ. 2 (aanhangel), Utrecht 1883 (Werken van het Historisch Genootschap), από το όποιο προκύπτει ότι ο Buurt είχε μοντέρνες σκέψεις.

2. Περὶ του φιλελληνισμού στην 'Ολλανδία υπάρχει ειδική μελέτη L. Wagner-Heidendal : Het filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden, Brussel 1972, που υπάρχει και πλούσιο υλικό. Δυστυχώς το έργο ύστερεί για τρεις λόγους : 1) ή συγγραφέας δέν μπορούσε να διαβάσει 'Ελληνικά, 2) ή συγγραφέας (Βελγίδα) δέν γνώριζε την παραδοσιακή πολιτική τής 'Ολλανδίας στην Τουρκία και τις σχέσεις της με τους Έλληνες, 3) το έργο υπερτονίζει την επίδραση του φιλελληνισμού τής κοινής γνώμης στην 'Ολλανδία για την Βελγική άνεξαρτησία. Για αυτό πρέπει να χρησιμοποιείται αυτό το σπουδαίο έργο με προσοχή. Η επίδραση του έργου τής Wagner Heidendal χρωμάτισε λίγο την έξήγηση τής Α. Δροούλια στην 'Ιστορίαν του 'Ελληνικού έθνους, τόμ. ΙΒ', 'Αθήναι 1975, σ. 322 - 323.

3. 'Ημερολόγιο του C. Haga, έκδομένο στο Bronnen... Ι', σ. 285 - 286. Ίσως αυτό το επεισόδιο έχει σχέση με την επίσκεψη του πρόσφυγα μητροπολίτη Λακεδαιμόνος Χρυσανθου Λάσκαρη. Βλ. πάνω σ. 11, σημ. 2, και Σ. Ι. Παπαδοπούλου, 'Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την άπελευθέρωση των Βαλκανικών λαών (1603 - 1625), Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 58 - 59, 65 - 66.

4. J. van Oort, Grietschen adelaer gefnuyt door't gewelt der bloedtdorstige Othomannen, Dordrecht 1652.

5. Van Kinsbergen, Beschrijvinge (έκδ. 1793), σ. 7, 101 - 102. «Βεβαιώνοταν υπό γνώστες των πραγμάτων ότι, εάν θά γινόταν νέα επανάσταση, οι Έλληνες θά έδειχναν περισσότερο θάρρος από ποτέ, και ότι τότε δέν θά ύποχωρούσαν, ούτε από φόβο, ούτε

ἄλλες πληροφορίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὅπως ἐκείνη τὴν ἔνδειξε σὲ γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν J. H. Van Swinden ¹.

Ὅταν ἄρχισε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἡ κατάσταση στὴν Ὀλλανδία δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐνοϊκὴ ὥστε νὰ κινήσει τὴν συμπάθεια.

Ἡ τότε πολιτικὴ κατάσταση ἦταν δυσμενῆς γιὰ τὴν Ὀλλανδία ὄντας ἐνωμένη μὲ τὸ Βέλγιο σὲ ἓνα βασίλειο καὶ ἀντιμετωπίζοντας τὶς φιλελεύθερες κινήσεις ἀνεξαρτησίας τοῦ Βελγίου δὲν ἔβλεπε μὲ συμπάθεια ἀνάλογες κινήσεις ἄλλων χωρῶν. Ὑπῆρχε ἄλλωστε, ὅπως εἶπαμε, καὶ ἡ παράδοση φιλοτουρκικῆς πολιτικῆς τοῦ Ὀλλανδικοῦ κράτους καθὼς καὶ οἱ στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία ποὺ κινδύνευαν νὰ χαλάσουν μὲ τὴν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης.

Ἄλλὰ τὸ ἀνθελληνικὸ μέτωπο δὲν ἦταν πολὺ κλειστό. Ὁ βασιλιᾶς ἦταν μᾶλλον χαλαρὰ ἀντίθετος ἐνῶ τὰ δυὸ παιδιά του ἦταν φιλέλληνες, ἰδίως ὁ δεῦτερος, ὁ Φρειδερίκος, στὸν ὁποῖο ὁ Νέγρης θὰ πρόσφερε ἀργότερα, στὰ 1829, τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδας. Ὁ ἐξομολογητὴς ἐξάλλου τοῦ βασιλικοῦ οἴκου ἦταν γνωστὸς φιλέλληνας.

Στὰ φιλελληνικὰ κομιτάτα ἀργότερα βρίσκουμε καὶ ὀνόματα ἐμπόρων ποὺ εἶχαν συναλλαγές μὲ τὴν Τουρκία, γεγονός ποὺ δείχνει ὅτι ἔβαλαν τὸν φιλελληνικὸ ἰδεαλισμὸ τους πάνω ἀπὸ τὸ ἐμπορικὸ τους συμφέρον.

Γενικὰ τὸ διεθνὲς διπλωματικὸ καὶ προξενικὸ σύστημα στὴν Τουρκία ἦταν συντηρητικὸ καὶ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι καὶ ὁ Ὀλλανδὸς ἀντιπρόσωπος στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Gaspard Testa, ἦταν μᾶλλον ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ σὰν πολιτισμένος ἄνθρωπος ποὺ ἦταν ἔδωσε ἱκανοποιητικὲς ἀποκρίσεις στὰ φιλελληνικὰ γράμματα ποὺ τοῦ ἔστειλαν Ἑλληνας ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ, ὅπως ὁ Σ. Παλαιολόγος ².

Οἱ περισσότεροι πρόξενοι ἦταν μᾶλλον οὐδέτεροι· δὲν μποροῦσε νὰ ἔχουν μεγάλη συμπάθεια στὴν ἐπανάσταση, ἀφοῦ ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν ἤθελε νὰ τοὺς ἀναγνωρίσει τὰ φορολογικὰ τους προνόμια, πρᾶγμα ποὺ μείωσε τὴν ἀξία τῶν τίτλων ποὺ εἶχαν ἐξαγοράσει πολὺ ἀκριβὰ. Ἀπὸ τοὺς πρόξενους τῆς Ὀλλανδίας στὴν Κέα, ὁ Ἰάκωβος Ρώτας, μαθητὴς τοῦ Keun, ὅπως καὶ ὁ φίλος του Κοραῆς, εἶναι ἀντίθετος στὴν ἐπανάσταση καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν «βαρβαρισμὸ» πάει νὰ μείνει στὴν Τεργέστη ³.

Ὁ Testa, ἀντιπρόσωπος τῶν Κάτω Χωρῶν στὴν Κωνσταντινούπολη,

ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῆς προηγουμένης αὐστηρότητος τῶν Τούρκων οὔτε ἐξαιτίας τῆς ἀπιστίας καὶ τῶν κακῶν μεταχειρίσεων τῶν Ρώσων».

1. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία τόμ. Β' (1799 - 1809), Ἀθῆναι 1964, σ. 123.

2. Α.Ρ.Α. Πρεσβεία Τουρκίας μετὰ 1813, 205.

3. Α.Ρ.Α. Πρεσβεία Τουρκίας μετὰ 1813, 176 (Ρώτα) καὶ 125 - 126 (φορολογία 1823 εἰς Νάξον).

ήταν ἀνθέλληνας, ἀλλὰ εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη σχέση με τὸν Ἑλληνισμό· ἦταν χαρτοφάγος, μάζεψε πλῆθος ἐκθέσεων καὶ ἄλλων ἐγγράφων γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς προξένους τῶν ἄλλων πόλεων νὰ τοῦ στέλνουν ἡμερολόγια καὶ λεπτομερεῖς ἐκθέσεις γιὰ τὰ τοπικὰ γεγονότα καὶ ἔτσι θὰ μᾶς παραδόθηκε τὸ ἀρχεῖο του με μιὰ πλούσια συλλογὴ πηγῶν γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, πού δουλεύει τώρα ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Θ. Ζώρας, καὶ πού θὰ ἐκδόσει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ὁ Φιλελληνισμὸς λοιπόν, στὴν Ὀλλανδία ἄργησε νὰ φανεῖ. Ὅμως ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα φιλελληνικὰ κομιτάτα ἦταν ἐκεῖνο πού συστήθηκε στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1822. Πρόεδρος ἦταν ὁ Jan Fabius, νοτάριος στὸ Ἄμστερνταμ με πλούσια ἑλληνικὴ πελατεία, γεγονὸς πού ἐξηγεῖ τὴν ὑπαρξὴ στὸ ἀρχεῖο του ἑκατὸ ἐγγράφων καὶ πάνω, γύρω ἀπὸ Ἑλληνας τοῦ Ἄμστερνταμ.

Ἄλλα μέλη ἦταν ὁ Ph. van Swinden, γιὸς τοῦ παραπάνω μνημονευμένου J. H. van Swinden πού εἶχε παντρευτεῖ μιὰ κόρη τοῦ Σ. Ἡσαΐα, ὁ Χίος ἔμπορος Τομασάκης καὶ ὁ Πάτμιος ἔμπορος Σ. Παλαιολόγος, ὁ ὁποῖος ἔστειλε στὴν Ἑλλάδα ὄπλα¹.

Ἐκεῖνη ἡ φιλελληνικὴ κίνηση δὲν ἦταν πολὺ δυνατὴ. Ἡ κοινὴ γνώμη βέβαια ἦταν με τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἡ κυβέρνησις δὲν ἤθελε νὰ ἔρθει σὲ ἀνοιχτὴ ρήξι με τοὺς Τούρκους, ἂν καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συντηρητικὸς ὑπουργοὺς διατύπωσε ἀνοικτὰ τὰ ἀντιτουρκικὰ του αἰσθήματα.

Ὁ συντηρητικὸς ἐπίσης κλάδος τῆς διαμαρτυρούμενης ἐκκλησίας ἦταν ἀντιεπαναστατικὸς. Ὁ Da Costa, ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους Ὀλλανδοὺς ποιητὲς τῆς ἐποχῆς, ἔγραψε βιβλίον κατὰ τῶν νεωτεριστικῶν ἰδεῶν καὶ μέσα σ' αὐτὸ κατακρίνεται ἀυστηρὰ καὶ ἡ Ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων. Ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ξεσηκώθηκε μεγάλη ἀντίδρασι στὰ 1824. Μερικοὶ ἔγραψαν φυλλάδια ἀντιρρητικὰ καὶ ὁ Ἀναστάσιος Σπάχος, Ἑλληνας ἔμπορος στὴν Ὀλλανδία, ἔγραψε ὁλόκληρο βιβλίον πού δυστυχῶς χάθηκε².

Τὰ χρόνια γύρω στὸ 1824, πού ἡ κατάστασι στὴν Ἑλλάδα χειροτέρευε, ὁ φιλελληνισμὸς μεγάλωνε. Ἡ κυβέρνησις βέβαια δὲν ἤθελε νὰ πηγαίνουν Ὀλλανδοὶ στρατιῶτες στὴν Ἑλλάδα, ὅμως μερικοὶ πῆγαν καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἐκεῖνος ὁ ἐμπειρογνώμονας τοῦ ναυτικοῦ πυροβολικοῦ Steffens,

---

1. Wagner-Heidendal, *Het filhellenisme* σ. 99-105. Γιὰ τὰ ὄπλα ὁ T. A. Γριτισόπουλος δημοσίευσε ἔγγραφο στὰ Κιμωλιακὰ Ε' (1975), σ. 42-48.

2. I. da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw.*, Amsterdam 1823. Βλ. ἰδίως Wagner-Heidendal, *Het filhellenisme*, σ. 59-65. Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σπάχου βλ. οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα Bosscha Erdbrink εἰς Baarn Ὀλλανδίας, γράμμα τοῦ A. Σπάχου 6.3.1824 πρὸς τὸν J. Bosscha. Ἐτοιμάζω τὴν ἐκδοσι τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ A. Σπάχου με τὸν J. Bosscha.

πού έγινε φίλος και συνεργάτης του Κανάρη ¹. Ἡ χήρα ἐξάλλου ἑνὸς μέλους τοῦ μνημονευμένου παραπάνω πνευματικοῦ κύκλου τοῦ Petrus Burmanpus, Jeanne Wyttenbach, μάζεψε χρήματα πού ἔστειλε ὄχι στὸ κοιτάτο, ἀλλὰ στὸν Κοραῆ ².

Στὰ 1825 συστήθηκε μεγάλο νέο κοιτάτο στὴ Χάγη, πού συγκέντρωσε τὶς δραστηριότητες ὄλων τῶν ἄλλων τοπικῶν κοιτάτων ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἄμστερνταμ καὶ τῆς Οὐτρέχτης πού ἔμειναν ἀνεξάρτητα ³. Τὰ κοιτάτα πού ἦταν κάτω ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Κοιτάτο τῆς Χάγης ἐνίσχυσαν φιλόφρονες τὸν ἀγῶνα προσφέροντας τρόφιμα καὶ χρήματα.

Τὸ κοιτάτο τοῦ Ἄμστερνταμ ἔστειλε καὶ ὑλικά γιὰ ἐξοπλισμὸ πλοίων ⁴. Πρόεδρος τοῦ Κεντρικοῦ Κοιτάτου ἦταν ὁ γέρος κόμης G. K. van Hogendorp, ὁ ὁποῖος στὰ 1813 ὑπῆρξε πρόεδρος τῆς Ὁλλανδικῆς προσωρινῆς διοίκησης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ κατοχὴ. Ὁ Hogendorp, ἄνθρωπος φιλελεύθερος εἶχε βγεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ γιατί δὲν συμφωνοῦσε μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ βασιλιᾶ γιὰ τὴν προσωρινὴ διοίκηση. Γραμματέας τοῦ Κεντρικοῦ Κοιτάτου ἦταν ὁ Jan Bosscha, ποιητῆς καὶ καθηγητῆς στὸ Γυμνάσιο τῆς Χάγης, φίλος τοῦ Ἑλληνα ἔμπορου Ἀναστάσιου Σπάχου μὲ τὸν ὁποῖο κρατοῦσε ἐνδιαφέρουσα ἀλληλογραφία σχετικὰ μὲ τὰ φιλελληνικὰ θέματα ⁵.

Ἀνάμεσα στὰ τοπικὰ κοιτάτα πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὸ κοιτάτο τοῦ Leiden, γιατί στὰ μέλη του βρίσκουμε τὸν ὑφηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden N. G. van Kampen. Ὁ van Kampen ἔγραψε σπουδαῖο φιλελληνικὸ φυλλάδιο καθὼς καὶ μεγάλη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας σὲ 7 τόμους καὶ σὲ φιλελληνικὸ πνεῦμα ⁶.

1. Περὶ τοῦ Steffens βλ. Wagner-Heidendal, Het filhellenisme σ. 272 - 274. Ἄντίγραφον γράμματος τοῦ Steffens στὰ ἀρχεῖα Bosscha Erdbrink.

2. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν Wyttenbach ἐκδόθηκε ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Κοραῆ ὑπὸ Π. Μ. Κοντογιάννη εἰς Χιακὰ Χρονικὰ Ε' (Ἀθῆναι 1923), σ. 174 - 208. Ἐνα γράμμα πού δὲν ἐξέδωσε ὁ Κοντογιάννης τοῦ 27 - 3 - 1829 τοῦ Κοραῆ πρὸς τὴν Wyttenbach βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἄμστερνταμ.

3. Wagner-Heidendal, Het filhellenisme, σ. 247 - 269. Πολλὰ ἔγγραφα τοῦ κεντρικοῦ κοιτάτου στὰ ἀρχεῖα Bosscha Erdbrink, καὶ στὰ A.R.A. Hervormde Eredienst 1957. Τῶν τοπικῶν κοιτάτων σώζονται ἀρχεῖα στὸ Rotterdam (ἀρχεῖα τῆς πόλης, συλλογὴ Delprat) ἀπὸ Voorburg (A.R.A., particuliere stukken van Vredenburg).

4. Γράμμα εὐχαριστιῶν τοῦ κοινου Ὑδρας γιὰ ναυτικοῦ ἐξοπλισμοῦ ὑλικά στὰ A.R.A., Συλλογὴ Fabius ἀρ. 10.

5. Ἀρχεῖα Bosscha Erdbrink, βλ. σημ. 71.

6. N. G. van Kampen, Aan de Nederlanders by de kampstrud der Gridek, Amsterdam 1827. Τὸ ἴδιο βιβλίον ἔχει ἀκόμα μιὰ πρόσκληση φιλελλήνων τῆς ἐπαρχίας Friesland, ἕνα παράρτημα πού περιέχει τὴν ἱστορία 2 Κυπρίων προσφύγων, πού στὸ 1826 ἦταν στὴν Ὁλλανδία (Χατζὴ Πετράκη Κιττέριου καὶ Χριστόδουλου Ἐκτορίδη. Κανεῖς ἀπὸ τοὺς δύο δὲν ἦταν ἐπίσκοπος ὅπως ἀναφέρει λάθος ἡ Wagner-Heidendal συγγέουσα

Μιά από τις πιό ενδιαφέρουσες συνέπειες τῆς δράσης τῶν κομιτάτων ἦταν ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Κάτω Χωρῶν. Ἡ Ὀλλανδικὴ κυβέρνησις ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ μεσιτεύσει ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Ὀλλανδοὺς διπλωμάτες, τὸν Hugo Van Zuylem van Nijvelt. Ἡ Ρωσία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ζητοῦσαν ὁ van Zuylem νὰ δράσει καὶ ὡς προσωρινὸς ἀντιπρόσωπός τους. Στὰ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα τοῦ Zuylem ὑπάρχουν σπουδαῖα ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν μεσιτεία του ὡς πρεσβευτὴ τῶν Κάτω Χωρῶν¹.

Μετὰ τὸ 1827 - 1828 ὅμως τὸ φιλελληνικὸ κλίμα στὴν Ὀλλανδία χάλασε γιατί ἔφθαναν πληροφορίες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ πολιτικὴ ἀστάθεια καὶ διάπραξη ἐγκλημάτων.

Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ γνώμη τοῦ φιλέλληνα ἀπὸ τὸ Leiden N. G. van Kampen, ποὺ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τελευταίου τόμου τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας του γράφει ὅτι πρὶν δὲν ἤθελε νὰ γράψει τίποτα ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ὅτι τώρα θὰ ἦταν πιό ἀντικειμενικός².

Ἰδίως ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια ἔκανε κακὴ ἐντύπωση γιατί πολλοὶ Ὀλλανδοὶ ἦταν ὑπὲρ τοῦ Καποδίστρια. Μόνο λίγοι ἔμεναν ποὺ διατηροῦσαν ἀμετάθετη γνώμη : καλὴ ἢ κακὴ, ζήτω ἢ Ἑλλάδα. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Bosscha, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Σπάχο, παραμένει ἀντικαποδιστριακός. Ἐγραψε ὁ Σπάχος : «Je sais que Monsieur Capodistria est Grec, et qu'il a beaucoup de talents, mais la Grèce ne doit pas oublier qu'il est ex-ministre d'un Czar, pensionné de Petersbourg et natif de Corfou ou l'Angleterre commande. Est ce que le Neva et la Tamise voudraient-elles par hasard faire quelque reverence à leur Papa, le Nyle! Pretendrait-on faire de la Grèce une auberge pour leur servir de rendre-vous!». Ὁ Σπάχος ἐνοεῖ καθαρὰ τὰ σκοτεινὰ παιγνίδια τοῦ Καποδίστρια μὲ τοὺς Αἰγυπτίους³. Ἐτσι ὁ Bosscha, ποὺ ἔγινε καὶ ὑπουργὸς Παιδείας, ἔμεινε φιλέλληνας μέχρι τὸ θάνατό του, στὰ 1874.

Ἐξ ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴν Ἐπανάστασις ὁ ἰδεολογικὸς φιλελληνισμὸς εἶχε σβῆσει· μία ἐξαίρεσις μόνο ἕνα γράμμα ποὺ στέλνει ὁ Ἄ. Σπάχος στὸν J. Bosscha στίς 2 Ἀπριλίου τοῦ 1827 ὅταν ἔφευγε ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία

τὴν δυτικὴ μὲ τὴν ἑλληνικὴ σημασίαν τῆς λέξης «Πριμάτης Κύπρου»). Τὴν ἱστορίαν τῶν Κυπρίων ἔγραψε ὁ Bosscha ἐπὶ τῆ βάσει ἐκθέσεως τοῦ Σπάχου, ποὺ ἀκόμα ὑπάρχει. Στὸ βιβλίον ὑπάρχουν ἀκόμα ὡς παραρτήματα καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ φιλέλληνα λογοτέχνη Willem de Clercq καὶ τοῦ Bosscha. N. G. v a n K a m p e n, Geschiedenis van Griekenland Delft 1827 - 1834, εἰς 7 τόμους.

1. A.R.A. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν, ἀλληλογραφία τοῦ van Zuylem 1825 - 1829; A.R.A. ἀρχεῖα van Zuylem (110) 8 - 12 Wagner Heidendal, Het filhellenisme 306.

2. V a n K a m p e n, Geschiedenis van Griekenland, πρόλογος στὸν 7 τόμο.

3. Ἀρχεῖα Bosscha, γράμμα τοῦ Σπάχου 2.11.1826.

για να γυρίσει στην Ελλάδα. Έγραφε ο Σπάχος : «Mon ami, je vais en Grèce par devoir... je ferai mon devoir et rien autre que mon devoir. J'ignore si mes compatriotes et surtout ceux qui dirigent les affaires aurent le tems ou l'occasion ou la curiosite ou la patience ou la volonte de prendre notice de mon individu et s'ils me connaîtront mal ou bien ou point de tout, et je vous avoue que je ne m'en soucie quere. Ce que je sais c'est que moi je tacherai, chercherai et ferai mon possible a bien les connaitre...¹.

---

1. Αρχεία Bosscha, γράμμα του Σπάχου 2.4.1827.

ΑΓΓΕΛΟΥ Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ
Ἀρχαιολόγου

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΛΑΣΣΙΚΟΥ (WINCKELMANN - BURCKHARDT - WÖLFFLIN)

Ἡ ἀντίληψη τοῦ κλασσικοῦ τῶν Winckelmann, Burckhardt καὶ Wölfflin παρουσιάζει κοινὲς συνισταμένες. Ἡ ἀνάλυση αὐτῶν εἶναι ὁ στόχος τοῦ παρόντος δοκιμίου. Τὴν συνάφεια θέσεων καὶ ἀντιλήψεων τοῦ Burckhardt καὶ τοῦ Wölfflin πρὸς θεωρήσεις τοῦ Winckelmann παρουσίασα στὸ βιβλίο μου «Ὁ Winckelmann καὶ ἡ γένεσις τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης»¹. Τὸ παρὸν σχεδιάσμα ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῶν ὄσων ἐκτίθενται ἐκεῖ. Ἡ ἔκθεση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Winckelmann τῶν συναφῶν μὲ τὴν κλασσικὴ τέχνη δὲν θὰ γίνῃ ἐδῶ. Σὲ μία ἐκτενέστερη μονογραφία μὲ τὸν τίτλο : «Winckelmann καὶ Πλάτων» γίνεται ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας τοῦ Winckelmann σὲ σχέση πρὸς τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Ἐδῶ θὰ ἀρκεσθῶ μόνον σὲ σύντομη καὶ σχεδὸν δογματικὴ σκιαγράφηση τῶν ἀντιλήψεῶν του.

Τί εἶναι κλασσικό ; ποῖα τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα ; Τὸ κλασσικὸ θὰ ἔμποροῦσε νὰ καθορισθῇ ὡς ἐξῆς : Κλασσικὸ εἶναι ἡ ἐνοποίηση φύσεως καὶ τέχνης, ἡ σπάνια ἐκπληρούμενη δυνατότητα, ὅτι δηλαδὴ τὸ πνεῦμα τοῦ καλλιτέχνη δημιουργεῖ συνειδητὰ καὶ ἐλεύθερα, ὅμοια ὅπως καὶ ἡ ἀσυνείδητα καὶ ἀναγκαῖα δημιουργοῦσα φύση. Κλασσικὸ εἶναι ἡ ἐνοποίηση τοῦ αὐτομάτου, τῆς ἄμεσης ὀρμῆς καὶ τοῦ ἐπακριβῶς στοχασμένου ὀργανικοῦ, τοῦ ἐξαιρετικοῦ καὶ τοῦ καθολικοῦ, τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς νομοτέλειας, ἐκείνη δηλαδὴ ἡ ἐνοποίηση ἢ ὅποια διατηρεῖται σαφέστατα στὸ κλασσικὸ ἦθος, ὅπου, ὅ,τι τὸ χρέος ἐπιτάσσει κατευθύνεται ἀπὸ τὴν κλίση, τὸν καθαρῶτατο ἔρωτα. Κλασσικὸ εἶναι ἡ ἀνύψωση τοῦ ἀτομικοῦ στὸν τύπο, οὕτως ὥστε ὁ καλλιτέχνης γίνεται ἐκπρόσωπος τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Θεμελιῶδες δὲ γνώρισμα τοῦ κλασσικοῦ εἶναι ἡ διαλεκτικὴ συνδιαλλαγή ἢ ἄρση τῶν ἀντιθέσεων καὶ ἀντινομῶν σὲ μία ἐνότητα ἀνώτερη καὶ καθολικώτερη. Τὸ κλασσικὸ δηλαδὴ δὲν εἶναι κάτι στατικὸ καὶ ἀπαρτισμένο, ἀλλὰ γιγνομένη δυναμικὴ συμφωνία, ὅπου ἡ *Consonance* τοῦ *Naï* καὶ ἡ *Discordance* τοῦ *Όχι* συνθέτουν τὴν ἁρμονικὴ συμφωνία ἐνὸς ἐπιτακτικοῦ *Ναί*, ὅπου

1. Burckhardt, σ. 50 - 52. Wölfflin, σ. 62 - 75, 93.

ή ζωή στοχάζεται στο βάθος της τραγικής ουσίας της και πρυτανεύει μία ανώτερη αισιόδοξη θεώρηση του Εΐναι¹.

Winckelmann

Ο Winckelmann αναγνωρίζεται ως ό θεμελιωτής της Ίστορίας της Τέχνης. Εΐναι ό πρώτος που συνέλαβε την έννοια της ιστορικότητας της τέχνης, δηλαδή την ιδέα της ιστορικής εξέλιξεως των καλλιτεχνικών μορφών και της έν χρόνω συνδέσεως των. Εΐναι ό εισηγητής της ιδέας μιας έννομης, έμμονης, ένδογενούς, οργανικής, τελεολογικής, εξελικτικής αντίληψεως της καλλιτεχνικής μορφής². Άλλά παρά ταύτα ή κλασσική τέχνη διατηρεί γι' αυτόν την μοναδικότητά της και παραδειγματικότητά της. Η καλλιτεχνική εξέλιξη δέν αίρει την κανονική ύπεροχή και δέν σχετικοποιεί την παραδειγματική, ήθικο - αισθητική άνθρωπιστική αντίληψη της κλασσικής τέχνης και αρχαιότητας. Ο Winckelmann θά στραφή με πάθος κατά της τέχνης του Barock, θά άντιτάξει σ' αυτή τό αίτημα της «μιμήσεως των Έλλήνων» και θά ύψωση την έλληνική πλαστική σέ καλλιτεχνικό πρότυπο και ιδανικό. Η έννοια της ιδεατής, της άρχέτυπης, παραδειγματικής ωραιότητας άποτελεί κατά τον Winckelmann την ουσία της τέχνης και άποκρυσταλλώθηκε στα έργα της έλληνικής πλαστικής. Ο Winckelmann τονίζει τό πρωτείο της πλαστικής. Βλέπει την πλαστική, όπως άργότερα ό Hegel, ως την τέχνη του κλασσικού ιδεώδους. Άπό την έλληνική δέ πλαστική συνάγει τά κριτήρια της ωραιότητας. Η έννοια του ιδεώδους, ή τόσο σημαντική γιά την αισθητική του κλασσικισμού και ιδεαλισμού, σχετίστηκε με την κλασσική πλαστική και σημαίνει εκείνη την άρχέτυπη ωραιότητα, της οποίας τό σχήμα και οί κανόνες παραλαμβάνονται άπό την έλληνική πλαστική ως τό δόγμα του ωραίου.

Άλλά παράλληλα πρός την ιδεατότητα της κλασσικής τέχνης βαίνει μία νέα αισθηματική αντίληψη της φύσεως που προέρχεται άπό τον Rousseau. Τό αίτημα του Winckelmann γιά την μίμηση των Έλλήνων δέν άποκλείει άπό την τέχνη την μίμηση της φύσεως. Στη φύση πρέπει ν' άναζητηθί κατ' άρχήν και ν' άνακαλυφθί τό ωραίο. Τοúτο άποκρυσταλλώθηκε στην έλληνική τέχνη και ύφίσταται στα ύψιστα δημιουργήματά της ως ή πληρό-

1. Την αντίληψή μου γιά τό κλασσικό ως διαλεκτική σύνθεση άντιθέσεων εκθέτω στο βιβλίο μου «Σπουδαι είς την μορφολογίαν του πλουσίου ρυθμού» (1972) σ. 15 - 23, όπου και ή προβληματική, όρισμούς του κλασσικού σελ. 21, βιβλιογραφία σελ. 84 έ., σημ. 22.

2. Βλ. την μονογραφία μου «Ο Winckelmann και ή γένεσις της Ίστορίας της Τέχνης» (1976), σ. 29 - 39.

τητα του καθολικά ιδανικού και ωραίου. «Μίμηση των αρχαίων» σε τελευταία ανάλυση σημαίνει μίμηση καθαρμένης φύσεως. Κοντά σ' αυτή την καθαρή φύση, έγγυτερα προς την θεϊκή προέλευση στέκεται ή ελληνική τέχνη και αποδίδει τέλεια την ωραιότητά της. Για τον Winckelmann αρχαιότητα και φύση είναι ταυτόσημα. Το νόημα του αιτήματός του τής επιστροφής στην αρχαιότητα εσήμαινεν επιστροφή στην αρχαία ιδέα του «κόσμου». Το αίτημα εσήμαινεν επιστροφήν του ανθρώπου στην φυσική του τέλεια κατάσταση μέσω τής τέχνης, επιστροφή «στο άπείκασμα του μέσα στον θείο λόγο σχεδιασμένου πρωταρχικού έλλόγου πλάσματος»¹.

Κεντρικό θέμα τής ελληνικής τέχνης είναι κυρίως ή διάπλαση του γυμνού άνδρικού σώματος. «Η τέχνη κατά προτίμηση άσχολήθηκε με τον άνθρωπο»². Στην φράση αυτή του Winckelmann εκφράζεται σαφέστατα το πνεύμα του ανθρωπισμού τής άστικής τάξεως. Είναί μία θέση που τόσο γόνιμα ανέπτυξεν ο Hegel στην Αισθητική του, για τον όποιο το ανθρώπινο σώμα στην κλασσική τέχνη άποτελεί το κέντρο τής άληθινής ωραιότητας και τέχνης³. Για τον Hegel ή μορφή του ανθρώπου είναι σε θέση να εκφράση πλήρως την πνευματικότητα, ή όποία άποτελεί το περιεχόμενο τής κλασσικής μορφής⁴. Στη παράσταση τής μορφής του ανθρώπου συνυφαίνονται, κατά την αντίληψιν του Winckelmann, και έναρμονίζονται ή φύση και το ιδεώδες. Ο Winckelmann ε γνώριζε ότι ή φύση είναι το αιώνια άνεφικτο πρότυπο τής μιμήσεως, ότι ή τέχνη δέν ήμπορεί ν' άποτρέψη άπ' αυτή τους όφθαλμούς της χωρίς να σφάλλη, ότι είναι ο άριστος διδάσκαλος για την μόρφωση των επί μέρους μερών του ιδεατού ανθρώπινου τύπου. Άλλά πέρα και υπεράνω άπό την φύση ύψώνεται ή τέχνη και αυτή είναι που θα χαρίση έκφραση στο ανθρώπινο πνεύμα και στις ιδέες του. Οι ιδέες δέν κατάγονται άπό την φύση και είναι οι ιδέες, οι όποιες θα καθάρουν τις φυσικές μορφές και άγλαϊσμένες θα τις προσφέρουν στην όραση. Οι καθαρμένες και άγλαϊσμένες μορφές τής τέχνης δέν είναι αντίγραφα φυσικών προτύπων.

Ο Winckelmann βλέπει έμμονα την μορφική ωραιότητα άπό την θεωρητική σκοπιά του ιδεώδους. Στην μορφή του ωραίου ανθρώπου τής ελληνικής πλαστικής, στο κλασσικό πλαστικό ιδεώδες, υπάρχουν στοιχεία που δέν προέρχονται και δέν είναι δυνατό να προέρχονται άπό την φύση. Στον Άπόλλωνα του Belvedere — το έργο που ο Winckelmann ύμνησε ως «το ύψιστο ιδεώδες τής τέχνης» — τα στοιχεία αυτά είναι ή άπουσία ανθρώπινης ένδειας,

---

1. J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* (Dresden 1764¹), Darmstadt 1972, 149.

2. *Geschichte* 36. *Kleine Schriften* (1968) 151, 32 - 33 (Rehm).

3. Hegel, *Sämtliche Werke* 13/10. 11. 12 (H. Glockner).

4. Hegel 13/118 (Glockner).

ή αὐτάρκεια, ὁ συγκεράσμιος νεότητος καὶ ἀνδρότητας, τὸ ὄραϊο περίγραμμα, ἡ ἀβρότητα τῶν μελῶν τοῦ δέματος, ἡ συναδέλφωση ὠραιότητος καὶ χάριτος. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς μορφῆς προέρχονται ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες. Στὸν Ἀπόλλωνα παρεστάθη ἡ λατρευτικὴ λαμπρότητα θεϊκῆς ἀνθρωπινότητος καὶ ἀνθρώπινης θεϊκότητος. Ἡ εὐγένεια καὶ ἡ ἐλεύθερη φυὴ τοῦ ἀνθρώπου φανερῶνεται στὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ θεϊκοῦ ἐφήβου. Ὁ Winckelmann ἐξαγγέλλει αὐτὴ τὴν τέχνη ὡς κανονικὸ πρότυπο ὄχι μόνον γιὰ τὴν τέχνη, ἀλλ' ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν μόρφωση ἀνθρώπων ἐν γένει. Ἡ ἰδέα τῆς φιλάνθρωπίας, ὁ σοφὸς ὑπολογισμὸς καὶ ὀρθὴ διάταξη τῶν σχέσεων καὶ τῶν ἀναλογιῶν, ἡ παρουσία τοῦ μέτρου ὡς ἔκφραση τῆς παιδείας, τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ αὐτὰ εἶναι ποῦ τιμᾶ καὶ ἕμνει ὁ Winckelmann στὴν ἑλληνικὴ πλαστικὴ, ἡ ἰδέα τοῦ μέτρου ὑπὸ αἰσθητικὴ καὶ συνάμα ἠθικὴ ἔννοια. Ἡ μορφή τιμᾶται συνάμα ὡς κάτι ἠθικό. Κατ' οὐσία πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαία ἀρετὴ τῆς καλοκαγαθίας, τὸ ἀριστοκρατικὸ παιδευτικὸ αὐτὸ ἰδεῶδες τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν τέλεια ἀνάπτυξη τῶν μέσα στὸν ἀνθρώπο ἐγκειμένων διαθέσεων, τὴν σύμμετρη καὶ ἑναρμόνια ἀνάπτυξη τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. «Ἔστι οὖν καλοκαγαθία ἀρετὴ τέλειος» λέγει ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Εὐδ. Η 15, 1249a 16).

Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλαστικὴ ὁ Winckelmann συνάγει τὰ κριτήρια τῆς ὠ ρ α ι ὀ τ η τ α ς. Ποῖα εἶναι αὐτὰ ; Ὁ Winckelmann ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς θεωρεῖ τὴν «εὐγενικὴ ἀπλότητα καὶ τὸ ἤρεμο μεγαλεῖο»¹. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα αἰσθητικὸ καὶ συνάμα ἠθικὸ ἰδεῶδες. Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ φανερῶνεται στὴν «στάση τῆς ἐνότητος» καὶ τὴν «στάση τῆς ἡρεμίας» καὶ δείχνει τὴν κατὰ τὸ πάθος μετρημένη καὶ μεγάλη ψυχὴ. Μορφικὰ στοιχεῖα τῆς ὠραιότητος, κατὰ τὸν Winckelmann, ὅπως ὑλοποιήθησαν στὴν ἑλληνικὴ κλασσικὴ πλαστικὴ μορφή εἶναι : τὸ κριτήριον τῆς σταθερότητας καὶ μονιμότητος, τῆς σύμμετρης πρὸς τὴν ἀλήθεια συλλήψεως τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ τρίτον τὸ κριτήριον τῆς ἐνότητος ὅλης τῆς δομῆς² ἢ τῆς ἐνότητος στὴν ποικιλία ἢ τῆς ποικιλίας στὸ ἀπλοῦν. «Τὸ ὄραϊο συνίσταται στὴν ποικιλία μέσα στὸ ἀπλοῦν»³. Στὴν «Ἱστορία τῆς Τέχνης» μνημονεύεται συχνὰ ἡ ἔκφραση : «ἐνότητα καὶ ἀπλότητα στὶς ὁποῖες συνίσταται ἡ ὠραιότητα»⁴. Ἡ γενικὴ ὠραιότητα εἶναι ταυτόσημη πρὸς τὴν τελειότητα, «ἔγκειται δὲ στὴν τέλεια συμφωνία τοῦ δημιουργήματος μὲ τίς προθέσεις τοῦ ὑψιστοῦ κάλλους, καὶ τῶν μερῶν μεταξύ των καὶ πρὸς τὸ ὄλον»⁵. Στοιχεῖα τῆς ὠραιότητος εἶναι ἡ ἐνότητα,

1. Kleine Schriften 43, 4 - 5.

2. Kleine Schriften 36, 25.

3. Kleine Schriften 152, 3 - 4.

4. Geschichte 146 ἔ.

5. Geschichte 149.

ή ποικιλία και ή συμφωνία (Einheit, Mannigfaltigkeit, Ubereinstimmung) ¹. Μεγάλη βαρύτητα δίδει ό Winckelmann στο περίγραμμα, τó «εὐγενικό περίγραμμα», σημαντική δέ είναι ή θεωρία του για τήν «γραμμή τής ωραιότητας».

Ό Herder ² θά συλλάβη τήν πλαστική ως «μορφή», ως τρισδιάστατο, μόνο στην αίσθηση, όχι στην άπλη θέα συλληπτό φαινόμενο. Σ' αυτό διαφέρει από τόν Winckelmann, ό όποϊός είδε τήν ωραιότητα τής πλαστικής στο περίγραμμα. Ό Herder με «μορφή» (Form) δηλώνει τó σωματικό μόρφωμα κατ' αντιδιαστολή πρós τó σχήμα (Gestalt) πού αναφέρεται στο προσδιοριζόμενο από τó περίγραμμα. Στην πλαστική άποδίδει ό Herder τρία κατηγορήματα : αὐθυπαρξία, παρουσία, αλήθεια. 1. Αὐ θ υ π α ρ ξ ί α. Ἡ πλαστική παριστᾶ ἕνα μέσα στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του κλειστό σῶμα, ἕνα ὀργανισμό, ό όποϊός ἴσταιται, ὑφίσταται για τόν ἑαυτό του και ζῆ από μόνος του. Γι' αὐτό ή πλαστική κατορθώνει ν' άποδώσει μία ἰσχυρότερη ἐνέργεια τής ὑπάρξεως από τήν ζωγραφική, ή όποία συνενώνει πολλά ἀντικείμενα ἐπάνω σέ μία ἐπιφάνεια. 2. Π α ρ ο υ σ ί α. «Ό κόσμος ἑνός αἰσθανομένου εἶναι ἀπλῶς ἕνας κόσμος τής ἄμεσης παρουσίας . . . μικρός, ἀλλά ἰσχυρός» ³. Συνεπῶς τó πλαστικό ἔργο εἶναι ἄμεση παρουσία. Γι' αὐτό ἔχει τήν δυνατότητα — διαφορετικά από τόν ζωγραφικό πίνακα, ό όποϊός εἶναι δυνατό νά παρίσταται μόνον σέ μία μετεωριζόμενη στιγμή — νά περιβάλλη πλήρως τόν ἰστάμενο μπροστά του με τήν παρουσία του, νά τόν μεταβάλλη σέ ἑταῖρο και συνομιλητή του. 3. Ἀ λ ή θ ε ι α. Ἐπειδή ή πλαστική παρίσταται ως σωματική μορφή και όχι ὅπως ό ζωγραφικός πίνακας ως ἕνας μαγικός κόσμος, γι' αὐτό ἐκείνη εἶναι αλήθεια, ἐνῶ ή ζωγραφική ὄνειρο. Ό Herder συνειδητοποίησε τó γεγονός ότι ή ἱστορική ὥρα τῶν Ἑλλήνων ἐθεμελίωσε τó πρωτεῖο τής πλαστικής.

J. Burckhardt

Όι θεωρήσεις τοῦ Winckelmann για τήν ἑλληνική πλαστική δέν ἄφησαν ἀνεπηρέαστο τόν Jacob Burckhardt. Ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν τοῦ Winckelmann θά ἦταν δυνατό νά ἀναζητηθῆ και ἐπισημανθῆ εἰδικότερα στην ἀντίληψη τοῦ Burckhardt για τó κλασσικό. Για τήν θεώρηση τοῦ J. Burckhardt ὑπάρχει μία ἀναμφισβήτητη, με καθολικό κύρος πλήρωση, ή ἑλληνική τέχνη. «Προσέγγισε κατ' ἐξοχήν πρós ἐκεῖνο τó μόρφωμα, τó όποιο θά

1. Geschichte 151. Kleine Schriften 152, 13. 36, 9 - 11.

2. B. S c h w e i t z e r, Herders «Plastik» und die Entstehung der neueren Kunstwissenschaft (Leipzig 1948) = Zur Kunst der Antike I (Tübingen 1963) 198 - 252.

3. Herders sämtlich Werke 8/96 (Suphan).

ήταν δυνατό να ονομασθῆ ἡ ἴδια ἡ τέχνη, ἡ ἀπόλυτη τέχνη»¹. Καὶ μέσα στὴν ἑλληνικὴ τέχνη ἡ πλαστικὴ κατέχει γι' αὐτὸν τὴν ἰθύνουσα θέση. «Μέχρι τὸ τέλος τῶν ἡμερῶν δὲν θὰ ὑπάρξῃ ἀσφαλῶς καμμία τέχνη, ὅπως ἡ τῶν Ἑλλήνων...»². Εἰς τὴν «Griechische Kulturgeschichte» θεμελιώνει τὸ πρωτεῖο τῆς πλαστικῆς ὡς ἐξῆς : «... ἡ μοναδικὴ καὶ φυσικὴ ἔκφρασις τοῦ πνεύματος εἶναι ἐδῶ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα»³ καὶ αὐτὸ ὑπῆρξεν «ἀποφασιστικῆς σπουδαιότητος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεωδῶν μορφῶν»⁴. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦναντίον, γράφει στὴν ἴδια συσχέτιση, ἔχει «μὲ φῶς καὶ βάθος καὶ πληθώρα τῶν σχέσεων ἕνα ὅλως διαφορετικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ συνόλου»⁵. Ἄλλὰ «κατὰ τὴν Ἀναγέννηση κατέκτησεν ἀπὸ βαθύτερους ἱστορικοὺς λόγους τὴν πρώτην θέση» καὶ ἡ πλαστικὴ ὑποχωρεῖ⁶. «Δὲν ὑπῆρξε καμμία πλαστικὴ ἐποχὴ πλέον, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ»⁷. Ὁ Burckhardt ὅπως καὶ ὁ Winckelmann ἀναγνωρίζει τὸ πρωτεῖο τῆς πλαστικῆς ἀπέναντι τῶν ἄλλων εἰκαστικῶν τεχνῶν, ὑψώνει τὴν ἑλληνικὴ πλαστικὴ σὲ εὐαγγέλιο τῆς ωραιότητος καὶ δόγμα τοῦ ωραίου καὶ διαβλέπει στὴν παράστασι τοῦ ἀνθρώπου τὸ κεντρικὸ τῆς θέμα. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καταξιώνεται ὡς παρουσία καὶ φυσικὴ μορφή τοῦ Πνεύματος.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Burckhardt γιὰ τὸ κλασσικὸ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τοῦ Wölfflin. Χωρίζεται μὲ μία λεπτή, ἀλλ' ὀξεῖα διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Wölfflin. Ἡ διαφορὰ θὰ ἤμποροῦσε νὰ συνοψισθῆ σὲ μία φράσι : Τὸ κλασσικὸ τοῦ Burckhardt ἔχει τὸ κέντρο τοῦ βάρους του στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, τὸ κλασσικὸ τοῦ Wölfflin στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Ὁ Burckhardt ἀφιέρωσε κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ζωῆς του στὴν ἰταλικὴ τέχνη καὶ τὸν ἰταλικὸ πολιτισμὸ τῆς Ἀναγέννησεως τρία βιβλία⁸ καὶ προπαρασκεύασεν ἕνα τέταρτο γιὰ τὴν ἐκτύπωση⁹. Κατὰ τὴν νεότητά του καὶ μετέπειτα ἐχαρακτήριζε τὴν ἀναγεννησιακὴ τέχνη ὡς ἕνα «Abgeleiteten Stil», γεννᾶται ἀπὸ τὸ ὀργανικὸ, ἐπομένως ὑψηλότερα ἰστάμενο στυλ τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ 1870 — ὅταν ἄρχισε νὰ συνθέτῃ τὴν «Griechische Kulturgeschichte» —

1. Ἡ φράσι ἀπὸ τὴν νέα εἰσαγωγή τῶν παραδόσεων τοῦ Burckhardt (1890) γιὰ τὴν «Kunst des Altertums» (Gesamtausgabe hrgs. von E. Dürr, W. Kaegl ... 1929 - 34, XIII 13).

2. Ἀρχὴ τῶν «Randglossen zur Skulptur der Renaissance (1894/95), XIII 173 (E. Dürr).

3. Gesammelte Werke Bd. VII (Darmstadt 1962) 18.

4. VII 17. (Darmstadt)

5. VII 18. (Darmstadt)

6. XIII 67 (E. Dürr).

7. XIII 12 (E. Dürr).

8. Die Kultur der Renaissance in Italien (1860). Der Cicerone. Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke in Italien (1855). Geschichte der Renaissance in Italien (1867).

9. Die Kunst der Renaissance in Italien.

έξομολογεΐται σέ μίαν έπιστολή πρὸς τὸν Αλίοth, ὅτι γνωρίζει πολὺ καλά, πῶς «ή ἀρχαιότητα ἀπαιτεῖ ἓνα διαρκῶς μεγαλύτερο προβάδισμα ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἄλλες ἐποχές» καὶ δὲν φοραῖται κανεῖς «ν' ἀσεβῆ ἔναντι τῆς Ἀναγεννήσεως». Ὁ Wölfflin τοῦναντίον συνέθεσε ἓνα καὶ μοναδικὸ δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαία τέχνη : τὴν μονογραφία γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ θριαμβευτικὰ τόξα (1893).

Wölfflin

Ὁ Wölfflin σέ μία μελέτη του ὑπὸ τὸν τίτλο : «Die Schönheit des Klassischen»¹ ἀναλύει πέντε οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ κλασσικοῦ : 1. Πλαστικὸ πνεῦμα 2. Κλειστὴ μορφή καὶ μέτρο. 3. Μέγεθος καὶ ἀπλότητα 4. Καθαρότητα 5. Ἰδεατότητα καὶ φύση. Καθὼς δείχνουν καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅλα τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς ἀναλύσεως περιέχονται στὴν θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν Winckelmann. Ἄς προσεγγίσουμε τὸ θέμα περισσότερο.

Ὁ Wölfflin ἐξαίρει ὡς πρῶτο στοιχεῖο τοῦ κλασσικοῦ τὸ π λ α σ τ ι κ ὸ π ν ε ῦ μ α (σελ. 28 - 31). 1. Κύριο δὲ θέμα εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπου (σ. 29). Ἡ πλαστικὴ διάθεση διέπεται ἀπὸ τὴν «πίστη στὴν ἀπόλυτη ἀξία τῶν ἀντικειμενικῶν μορφῶν» (σ. 29). «Ἡ ἐλευθερία μόνη τῆς δὲν δημιουργεῖ τὸ κλασσικὸ, ἀλλὰ ὁ τονισμὸς μὲ τὸν ὁποῖον ἡ μορφή γίνεται αἰσθητὴ ὡς μορφή» (σ. 29). 2. Τὸ κλασσικὸ δὲν ἐπιδιώκει ὁποιαδήποτε ὑποβολὴ ἢ δημιουργία ψευδαισθήσεως τῆς κινήσεως κτλ., ἀλλὰ «στηρίζεται στὴν ἀντικειμενικὴ διαρκὴ μορφή» (σ. 30). 3. «Τὸ πλαστικὸ πνεῦμα συνδέεται πάντοτε μὲ τὸ αἶσθημα γιὰ τὸ περιορισμένο, τὸ κλειστὸ στὸν ἑαυτὸ του» (σ. 30). Ἡ συνάφεια τῆς ἐρμηνείας τοῦ Wölfflin πρὸς τὴν θεώρηση τοῦ Winckelmann προκύπτει ἀνάγλυφ. Ὁ Winckelmann ἐθεώρησε τὴν ἑλληνικὴ πλαστικὴ ὡς καλλιτεχνικὸ ἰδεῶδες, συνέλαβε τὸ κύριο θέμα τῆς, τὴν παραστασιὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐτόνισε τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ διάρκεια τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς μορφῆς.

Δεύτερο γνώρισμα τοῦ κλασσικοῦ θεωρεῖ ὁ Wölfflin τὴν κ λ ε ι σ τ ῆ μ ο ρ φ ῆ καὶ τ ὸ μ ἔ τ ρ ο (σ. 31 - 36). 1. Τὸ κλασσικὸ καλλιτέχνημα εἶναι «ένιαιο καὶ ἀναγκαῖο καὶ συνανήκει σ' ὅλα τὰ μέρη» (σ. 31). Τὸ σύνολο μιᾶς κλασσικῆς συνθέσεως «ἢμπορεῖ νὰ γίνῃ πράγματι ἐνεργὸ ὡς ὅλον μὲ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀναγκαιότητας. Ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας προσλαμβάνει βαθμιαία τὸ πλήρες τῆς περιεχόμενου» (σ. 31). Ἰδιότητες δὲ τῆς ἐνότητας τοῦ κλασσικοῦ καλλιτεχνήματος εἶναι : ἡ ὁμοιογένεια, ἡ ἐπεξεργασία συμπλη-

---

1. Gedanken zur Kunstgeschichte (Basel 1947⁴) 28 - 48. Οἱ παραπομπές στοὺς ἐξῆς γίνονται μέσα στοὺς σῶμα τοῦ κειμένου. Ἡ μελέτη αὕτη εἶναι συμπύκνωση τοῦ βιβλίου τοῦ Wölfflin «Kunstgeschichtliche Grundbegriffe» (1915).

ρωματικῶν ἀντιθέσεων καὶ ἡ αὐτοτέλεια καὶ ἐλευθερία τῶν μελῶν ἐνὸς ὄλου, μὲ τὸ ὅποιο συνδέονται αὐστηρότατα (σ. 32 ἐ). «Αὐστηρὴ συνεξάρτηση μερῶν ποῦ διατηροῦν τὴν αὐτοτέλειά τους» (σ. 33).

2. «Τὰ κλασσικὰ καλλιτεχνήματα ἔχουν μίαν τάξη, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ ὡς αὐστηρῶς νομοτελής» (σ. 31). «Οἱ τεκτονικὲς νομοτέλειες γίνονται σύμβολα μιᾶς ψυχικῆς στάσεως» (σ. 34). 3. Ἐνότητα καὶ τεκτονικὴ σύλληψη δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ φαινομένου τῆς κλασσικῆς μορφῆς. Σ' αὐτὰ προστίθεται ἕνα τρίτο : «τὸ αἶσθημα τοῦ μέτρου, τοῦ μετρημένου ποῦ ἴσχυε πάντοτε σ' ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἁρμονία καὶ αὐστηρότητα ὡς χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς κλασσικῆς ὠραιότητας» (σ. 36). Ἡ ἔννοια τῆς κλειστής, ἐνιαίας, τεκτονικῆς κλασσικῆς μορφῆς τοῦ Wölfflin παρουσιάζει στενὴ συνάφεια πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ Winckelmann γιὰ τὴν ἐνότητα στὴν ποικιλία, ἢ τὴν ποικιλὴ ἐνότητα ἢ τὴν ποικιλία στὸ ἀπλοῦν ἢ τὴν ἐνότητα, τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν συμφωνίαν ὡς οὐσιώδους γνωρίσματος τῆς ὠραιότητας. Ὡς τρίτη ιδιότητα τοῦ κλασσικοῦ ὁ Wölfflin ἀναλύει τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀπλότητα (σ. 36 - 39). «Κάθε παρατήρηση τελικὰ ὀδηγεῖ στὴν ἀξία τοῦ ἀπλοῦ καθ' ἑαυτὸ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ κλασσικοῦ. Τὸ ἐσωτερικὰ μεγάλο εἶναι δυνατόν νὰ συλληφθῆ μόνον ὡς κάτι ἀπλό. Τὸ ἀπλό ἀνήκει ἄμεσα στὸ εἶδος τοῦ εὐγενικοῦ μεγάλου ἀνθρώπου. Ἀλλὰ τὸ κλασσικὸ μέγεθος παραμένει πάντοτε φυσικὸ μέγεθος» (σ. 38). Ἐδῶ ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσω τὴ θέση τοῦ Winckelmann γιὰ τὴν «εὐγενικὴ ἀπλότητα καὶ τὸ ἥρεμο μεγαλεῖο» ἢ τὴν πρόταση τῆς «Ἱστορίας τῆς Τέχνης» ὅτι «μὲ τὴν ἐνότητα καὶ ἀπλότητα κάθε ὠραιότητα γίνεται ὑψηλὴ» . . . «ὅ,τι εἶναι καθ' ἑαυτὸ μεγάλο γίνεται ὑψηλὸ σχεδιαζόμενο καὶ παραγόμενο μὲ ἀπλότητα . . . μὲ τὴν συλληπτότητα του παρίσταται ἐνώπιόν μας στὸ πλῆρες του μέγεθος»¹.

Τέταρτος προσδιορισμὸς τοῦ κλασσικοῦ κατὰ τὸν Wölfflin εἶναι ἡ καθαρότητα (σ. 40 - 43). 1. «Πρόκειται γιὰ μίαν καθαρότητα ὕψιστου βαθμοῦ ὑπὸ ἀντικειμενικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ ἔννοια» (σ. 40). 2. Κεντρικὴ σημασία δίδεται στὴν γραμμὴ. Μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ αὐτὸ μέσο ἢ πλαστικὴ - τεκτονικὴ τέχνη ἐνισχύεται στὴν ἐνταση τῆς ἐπιδράσεως τῆς (σ. 42). 3. «Κλασσικὴ καθαρὴτητα συνδέεται αὐτονόητα μὲ τὴν ὠραιότητα» (σ. 42). «Ἐνότητα πράγματος καὶ μορφῆς εἶναι κυρίως ὅ,τι ἐμάθαμε νὰ κατανοοῦμε ὑπὸ κλασσικὴ καθαρὴτητα» (σ. 43). Ὁ Winckelmann δίδει τόση βαρύτητα στὴν γραμμικὴ ὠραιότητα. Ἐξ ἄλλου θεωρεῖ μορφή καὶ περιεχόμενο τοῦ καλλιτεχνή-

---

1. Winckelmann, Geschichte 149 ἐ. «Ὁραιότητα» σημαίνει τὴν μορφή, τὸ εἶδος, «Ἐψηλός» ἔχει διαφορετικὸ νόημα στὸν Winckelmann ἀπ' ὅ,τι στὸν Λογγίνο, Burke καὶ Kant. «Ἐψηλὸ» εἶναι τὸ μεγάλο μέσω τῆς ἀπλότητας κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν πολυμερῆ μικρότητα. C. Justi, Winckelmann III³ 193 ἐ. «Ἐψηλὴ ὠραιότητα» σημαίνει δηλ. «μνημειώδη ἀπλὴ μορφή».

ματος αδιάσπαστα. Στην έρμηνευτική του Winckelmann τὰ δύο στοιχεία του καλλιτεχνήματος συνεξετάζονται ¹.

Υπολείπεται ένα τελευταίο χαρακτηριστικό τής κλασσικής ώραιότητας: **Ίδεατότητα και φύση** (σ. 43 - 47).

1. Ο Wölfflin λέγει ότι με την έννοια του κλασσικού συνδέεται ή εικόνα μιās τέχνης, ή όποία στην παράσταση προχωρεί από τὸ άπλως εύαρεστο και άνεπανάληπτο πρὸς τὸ νομοτελές και αὐτὸ πὸν ισχύει έμμονα. Τὸ άνεπανάληπτο διαφωτίζεται άπ' ὅτι ύπόκειται σ' αὐτὸ έγγενως. Ἀπὸ τήν μάζαν του τυχαίου και του νοηματικά ένδεοϋς εξάγεται τὸ τυπικό και νοηματικά πλούσιο (σ. 43). Τὸ πρόβλημα συνεζήτησαν οί κλασσικοί τής γερμανικής λογοτεχνίας. Στην άλληλογραφία Goethe και Schiller γίνεται συχνή διάκριση του πραγματικού και του άληθινου, παράλληλα δέ πρὸς τήν ύψιστη καταξίωση του άληθινου χωρεί και ή άπαξίωση του άτομικού. «Κάθε άτομικός άνθρωπος είναι άκριβῶς τόσο λιγώτερο άνθρωπος ὅσον άτομικώτερος είναι» (Schiller 1974). Ἐπίσης «κάθε τρόπος αίσθήματος είναι τόσο λιγώτερο άναγκαίος και καθαρά ανθρώπινος ὅσον περισσότερο προσιδιάζει σ' ένα ὄρισμένο ύποκείμενο». Ο Wölfflin συνεπάγεται: «τὸ άτομικό δέν εξαφανίζεται, άλλ' ύποχωρεί άπέναντι ένός γενικώτερου, τὸ ὅποιον δέν άποδίδει άμεσα ένα συγκεκριμένο άνθρωπο με τις τυχαίες ιδιότητές του, άλλ' ένα άναφορικά πρὸς τὸ τυπικό καθαρμένο χαρακτήρα» (σ. 44). Παράδειγμα χαρακτηριστικό είναι ὁ μυστικός δείπνος του Lionardo με έκείνες τις κεφαλές των άποστόλων, για τις ὁποιες ὁ Goethe εἶπε, δέν είναι πλέον μεμονωμένα πρόσωπα, άλλ' αντιπροσωπεύουν τάξεις ανθρώπων. Τοῦτο συνεπάγεται για τήν τέχνη τὸν κίνδυνο νά ξεπέση στο κενό. «Αλλά τὸ μυστικό των μεγάλων καλλιτεχνών είναι νά δείξουν μέσω του έντονα άτομικού τὸ τυπικό» (σ. 44). Τὸ κλασσικό παρ' ὄλη τήν νομοτέλεια δέν άποστεώνεται ποτέ στο σχήμα, άλλά περιέχει μέσα στην καθολικού κύρους μορφή τήν πνοή μιās συγκεκριμένης προσωπικής ζωής.

2. «Κάθε τι τὸ ποιητικό πρέπει νά είναι ρυθμικά διαπραγματευμένο» (Goethe). «Ποιητικό», με τὸ νόημα του Goethe σημαίνει έδῶ τὸ καθολικά ανθρώπινο. Ἡ κλασσική παράσταση, λέγει ὁ Wölfflin, άπαιτεἶ τήν άρχιτεκτονική εικονική μορφή (σ. 46).

3. Ο λόγος του Düger: «ή τέχνη κρύπτεται στη φύση» κατά τὸν Wölfflin είναι γνησίως κλασσική ὁμολογία. Σημαίνει: κρατήσου στη φύση, ὅπως είναι, έχει χιλιάδες ώραιότητες πὸν αξίζουν περισσότερο άπὸ

---

1. Παράδειγματα τής έρμηνευτικής του Winckelmann βλ. N. H i m m e l m a n n, Winckelmanns Hermeneutik, Mainz 1971 (Abh. d. Akad. d. Wissenschaften und d. Litteratur. Geistes und sozialwissenschaftliche Klasse) και στο βιβλίο μου: «Ο Winckelmann...», σ. 85-89.

τὰ αὐθαίρετα πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Τὸ νόημα εἶναι : ἡ νομοτελῆς ὠραιότητα — δηλ. ἡ τέχνη — εἶναι ἀγγυλοβολημένη στὴ φύση. Ἴσως ὄχι ὅποιοσδήποτε εἶναι ἰκανὸς νὰ τὴν «ἀπελευθερώσῃ» (σ. 46). «Στὴν ὠραιότητα τοῦ νομοτελοῦς ἔχομε νὰ τιμήσουμε τὸν Θεὸ» (σ. 46). «Ἡ πίστη πρὸς κάτι τέλειο ἀνήκει στὴ φυσιογνωμία κάθε κλασσικοῦ, ἀλλὰ δὲν αἰωρεῖται ὑπεράνω ἀπὸ ἓνα ἄνθρωπο ὡς μία ἀνέφικτη ἰδέα, ἀλλ' εἶναι κάτι ἄπτό, κάτι, τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθῇ ἐπὶ τῆς γῆς, ἄνετα, χωρὶς βίαιη πάλη. Συνεπῶς ἡ κοσμοθεωρία τοῦ κλασσικοῦ εἶναι πέρα γιὰ πέρα αἰσιόδοξη» (σ. 46).

Οἱ ἀναλογίαι πρὸς τίς ἰδέαι τοῦ Winckelmann εἶναι πασιφανεῖς. Ὁ Winckelmann θέτει τὴν ἀρχέτυπη, παραδειγματικὴ ὠραιότητα ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ, ὑπογραμμίζει τὴν ἀξία τῆς καλλιτεχνικῆς νομοτέλειαι, δὲν ἀρνεῖται τελείως τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ φυσικὸ. Θεωρεῖ ὡς χρέος τῆς τέχνης νὰ τὰ ὑποτάξῃ στοὺς νόμους τῆς. Ἡ θέσι τοῦ Wölfflin ὅτι «στὴν ὠραιότητα τοῦ νομοτελοῦς ἔχομε νὰ τιμήσουμε τὸν Θεὸ, γῆϊνο καὶ ὑπεργῆϊνο τελοῦν σὲ ἄμεση ἐπαφή», συστοιχεῖ πλήρως πρὸς τὴν τοῦ Winckelmann ὅτι ἡ «ὑψιστὴ ὠραιότητα εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρώπιναι ὠραιότητας τελειώνεται ὅσον περισσότερο σύμμορφη καὶ σύμφωνη εἶναι δυνατὸ νὰ νοηθῇ πρὸς τὸ ὑψιστὸ ὄν»¹. Ἴσως καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς αἰσιοδοξίας, ὁ ὁποῖος διακρίνει τὸ κλασσικὸ, ἐξαίρει καὶ ὁ Winckelmann. Ὁλη ἡ ἐνότητα τῆς «Ἱστορίας τῆς Τέχνης» ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ περιγραφῆς τῶν μεγάλων ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης, δὲν εἶναι γραμμέναι μόνον μὲ ἐνθουσιασμό, ἀλλὰ διαπνέονται καὶ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μιᾶς κλασσικῆς εὐδαιμονίας, ὅπου ἡ ζωὴ καταφάσκειται καὶ ἐπικρατεῖ μία ἀνώτερη αἰσιόδοξη θεώρησι τῆς ὑπάρξεως. Γιὰ τὸν Winckelmann στὴν ἑλληνικὴ τέχνη ἐνσαρκώνεται τὸ ἠθικὸ ὕψος τοῦ τέλειου ἀνθρώπινου ὄντος καὶ ὁ θεατῆς καλεῖται πρὸς μίμησι.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΤΟ ΤΡΙΤΑΕΙΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

*«Εγὼ θαρρῶ πὼς ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσί μου
ἀδύνατο ἢ Ἀρχαία νὰ λείψῃ ποτέ».*

Γιάννης Ψυχάρης

(Ρόδα καὶ Μήλα, III, σ. 248)

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὰ μέτρα πού πῆρε πρόσφατα ἡ πολιτεία γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης παιδείας μας εἶναι ἱστορικῆς σημασίας. Ἰδιαιτέρα ἡ ἐννεαετῆς ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση, ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς μας γλώσσας σὲ ὄλες τὶς ἐκπαιδευτικὲς βαθμίδες, ἡ διαίρεση τοῦ δευτεροβάθμιου σχολείου σὲ γυμνάσιο καὶ λύκειο, καὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν μεταφράσεων γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἀρχαίας μας γραμματείας ἀποτελοῦν πράγματι μιὰ γενναία μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια, πού θ' ἀποβῆ σταθμὸς στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς μας παιδείας. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο πὼς ἡ ἐπιτυχία ὄλων τῶν μέτρων θὰ ἐξαρτηθῆ κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μεθοδευθῆ ἡ ἐφαρμογὴ τους, καὶ περισσότερο ἴσως, ἀπὸ τὴ θέληση καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ ὄλων ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, πού θὰ κληθοῦν, εἴτε ὡς καθοδηγητὲς εἴτε ὡς ἀπλοὶ ἐκτελεστὲς, νὰ ὑλοποιήσουν αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις τῆς πολιτείας.

Καλὸ θὰ ἦταν, πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπρακτὴ ἐνέργεια, νὰ προηγηθῆ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἐξέταση τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῆ ὅσο τὸ δυνατό καλύτερα ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων αὐτῶν, γιὰ νὰ ἔχουμε ἄλλωστε καὶ τὰ ἀναμενόμενα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα. Γι' αὐτὸ πρὶν ἀπ' ὅλα χρειαζόμαστε τώρα κιόλας σκέψεις καὶ ἰδέες πρακτικὲς, πού νὰ συμβάλλουν θετικὰ στὴν ἐπίλυση τῶν ποικιλόμορφων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀναπόφευκτα προκύπτουν ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ ἐκπαιδευτικὰ μέτρα.

Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πλαίσιο, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἐκθέσω τὶς ἀπόψεις μου σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ μεθοδευθῆ ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς ἀρχαίας μας γραμματείας στὸ τριετὲς γυμνάσιο, ἂν θέλουμε νὰ ἔχῃ καρποφόρα ἀποτελέσματα καὶ νὰ μὴν ταυτισθῆ μὲ τὸ μάθημα τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, ἢ στὴ χειρότερη περίπτωση, νὰ μὴν καταντήσῃ «ἐπαχθὲς φορτίον» γιὰ τοὺς μαθητὲς, ὅπως ἔχει συμβῆ μέχρι τώρα μὲ τὸ μάθημα

τῶν «Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν». Γιατί, ἄς μὴν ντρεπόμαστε νὰ ὁμολογήσωμε, πὼς καὶ τὸ τελευταῖο τοῦτο — ὅπως διδάσκεται μέχρι τώρα — ἔχει ξεφύγει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν κύριο σκοπὸ του, καὶ κατάντησε γραμματικὸ καὶ συντακτικὸ σταυρόλεξο — τόσο πού ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ, τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ τῆς δημοκρατίας, ἄξιζε ἰδιαίτερα νὰ διδάσκεται στὰ γυμνάσια, γιατί — ὅπως ὑποστήριζε μὲ σοβαροφάνεια παλαιότερος πανεπιστημιακὸς δάσκαλος — ἔδινε τὴν εὐκαιρίαν στὸν καθηγητὴ τοῦ γυμνασίου ν' ἀναλύσῃ στοὺς μαθητὲς ὅλα τὰ συντακτικὰ εἶδη τῶν μετοχῶν καὶ ἀπαρεμφάτων!

Τὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γραμματείας στὰ τριτάξια Γυμνάσια πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου ν' ἀποτελέσῃ συνδυασμὸ διδασκαλίας ἐκλεκτῶν κλασικῶν ἔργων ἀπὸ δόκιμες μεταφράσεις καὶ ἀπλῶν ἀνθολογημένων κειμένων τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου, μὲ παράλληλη ἀνάλυση τῶν βασικωτέρων στοιχείων γραμματικῆς καὶ συντακτικοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς. Ἐὰν λ.χ. παραχωρηθοῦν ἀπὸ τὸ πρόγραμμα πέντε διδακτικὲς ὥρες κατὰ μέσον ὄρου στὶς τρεῖς γυμνασιακὲς τάξεις γιὰ τὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας μας γραμματείας, οἱ δυὸ ἢ ἡ μιὰ τουλάχιστον ἀπ' αὐτὲς πρέπει νὰ διατεθοῦν γιὰ τὴ διδασκαλίαν ἐπιλέκτων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ πρωτότυπο μὲ στοιχειώδη γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ διαπραγμάτευση. Γιατί, ἡ ὀλοκληρωτικὴ κατάργηση τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ τριετῆ γυμνάσια — χωρὶς νὰ συμμερίζωμαι τὰ γνωστὰ «μορμολύκεια» πού συνήθως πολλοὶ ἐπισεῖουν — θὰ ἔχη ἴσως τίς ἀκόλουθες συνέπειες :

1. Ὅσοι σταματοῦν τίς σπουδὲς τους στὸ γυμνασιακὸ ἀπολυτήριον θὰ μένουν γιὰ πάντα ἄγευστοι ἀπὸ μιὰ, ἐπιδερμικὴ ἔστω, ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

2. Ἡ ἀφομοίωση καὶ ἐμπέδωση τῆς Νέας Ἑλληνικῆς θὰ εἶναι πολὺ δυσκολώτερη καὶ κάποτε ἴσως ἀνέφικτη γιὰ τοὺς μαθητὲς στὰ γυμνάσια, μιὰ καὶ δὲν θὰ τοὺς παρέχωνται καὶ στοιχεῖα γλωσσικῆς ὑποδομῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν μητέρα γλῶσσαν.

3. Γιὰ τοὺς ἀποφοίτους ἐπίσης τῶν γυμνασίων θὰ εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ κατανοοῦν κείμενα Βυζαντινῆς, κοσμικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς, γραμματείας, ἐκτὸς βέβαια τῆς Δημόδου — πρᾶγμα πού ἴσως ἐπιφέρῃ κάποια διαταραχὴ στὴ γλωσσικὴ καὶ γραμματολογικὴ μας συνέχεια.

4. Δὲν θὰ μποροῦν νὰ κατανοοῦν μὲ εὐχέρεια κείμενα τῆς καθαρῆς γλώσσας — γραμμένα ἰδιαίτερα στὶς πιὸ ἀρχαιοπρεπεῖς μορφές της —, ὅταν βρεθοῦν στὴν ἀνάγκη νὰ καταφύγουν σ' αὐτά. Καὶ δυστυχῶς θὰ ἀναγκασώμαστε νὰ προστρέχωμε σὲ μερικὰ τουλάχιστον ἀπ' αὐτά, γιὰ λίγες δεκαετίες ἀκόμα.

5. Γιὰ κείνους ἀπὸ τοὺς μαθητὲς πού θὰ προωθηθοῦν στὰ Λύκεια — καὶ μάλιστα στὰ Πρότυπα Ἑλληνικὰ Κλασικὰ Λύκεια — θὰ εἶναι δυσχερέ-

στερο νὰ προσπελάσουν τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ κείμενα, ἀφοῦ δὲν θὰ ἔχουν ἀποκτήσει στοιχειώδεις γνώσεις τῆς ἀρχαίας, ἐνῶ αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ στὸ γυμνάσιο, πού θὰ εἶναι καὶ ἀκοπώτερο, μιὰ καὶ ἡ γλωσσομάθεια εἶναι ὡς γνωστὸν εὐκολώτερη στὶς μικρότερες ἡλικίες.

6. Ὑστερα, ἡ συνεχῆς διδασκαλία ἐπὶ πεντάωρο ἢ ἐξάωρο ἀπὸ μεταφράσεις, καὶ μάλιστα ὅπου τοῦτο γίνεται ἀπὸ ἀδέξιους δασκάλους, θὰ καταστήσῃ ἴσως ἀνιαρὸ τὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας μας γραμματείας, ἢ, ὅπως προαναφέραμε, θὰ τὸ ταυτίσῃ κατὰ κάποιον τρόπο μὲ ἐκεῖνο τῆς νέας μας λογοτεχνίας.

Ὅμως πάνω ἀπ' ὅλα θέλω νὰ τονίσω πάλι τὸν «ἀκρωτηριασμό» τοῦ γλωσσικοῦ μας δέντρου, καὶ μάλιστα στὶς ρίζες του, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν ὅλες οἱ διακλαδώσεις καὶ μορφές τοῦ ἐκφραστικοῦ μας ὄργανου, πρᾶγμα πού καὶ τὴν ἐκμάθησιν τῆς δημοτικῆς μας θὰ δυσχεράνη, ἰδιαίτερα στὴν ἐτυμολογικὴ, μορφολογικὴ καὶ σημασιολογικὴ τῆς ἀνάλυσης. Ἀντίθετα, τρέφω ἀκράδαντη πεποίθησιν πὼς ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γιὰ λίγες ὥρες στὰ γυμνάσια, καὶ τὴ γλωσσικὴ μας συνέχεια θὰ τονώσῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσχήμια τῆς καθαρῆς θὰ ἀποκαλύψῃ. Καὶ τὸ τελευταῖο τοῦτο ἴσως γιὰ τὴν ἐκμάθησιν εὐκαιρία στὸ δάσκαλον νὰ τονίσῃ τὴν τελειότητα τῆς ἀρχαίας μας γλώσσας σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἐκτρομακτικὴν μορφήν πού παίρνει στὴν καθαρῆς, ἢ ὅποια ἐνῶ πλάστηκε ἀπὸ τοὺς λογίους μας γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸ Ἔθνος νὰ ξαναδῶσῃ «Ὀμήρους καὶ Πλάτωνας» ἦταν μοιραῖον ν' ἀποβῇ στὸ τέλος μιὰ ἀπὸ τὶς Ἐρινύες του!

Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δὲν χρειάζονται ἐδῶ καὶ πολλὰ βοηθητικὰ βιβλία. Οὔτε καν πρέπει νὰ σκεφθοῦμε γιὰ ἰδιαίτερα ἐγχειρίδια γραμματικῆς, συντακτικοῦ κλπ. Γιὰ τὴν ἐκμάθησιν, δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ περιπλέξωμε πάλι τοὺς μαθητὰς μὲ ἀτελεῦτες περιπτώσεις ἐξαιρέσεων. Ἐδῶ, κατὰ τὴ γνώμην μου, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα μόνον ἐγχειρίδιον ἀρχαιομάθειας, πού νὰ καλύπτῃ τὴν ὕλην καὶ τῶν τριῶν γυμνασιακῶν τάξεων, διαρθρωμένον σὲ αὐτοτελῆ μαθήματα. Κάθε μάθημα πρέπει νὰ περιέχῃ ἓνα σύντομον καὶ ἀπλὸν κείμενον — ἀπόσπασμα ἀπὸ πεζὸ ἔργον τῆς ἀττικῆς διαλέκτου — ἐρμηνευτικὰ σχόλια καὶ λεξιλόγιον ἀπὸ κάτω μὲ ἰδιαίτερα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, καὶ ὕστερα θὰ ἀκολουθῇ ἡ σχετικὴ ὕλη γραμματικῆς καὶ συντακτικῆς τεκμηριωμένη μὲ παραδείγματα καὶ ἀσκήσεις ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ μαθήματος κλπ. Ἡ παράθεσιν, σὲ ἰδιαίτερα πλαῖσια, ρητῶν καὶ ἄλλων ἀθανάτων φράσεων, καὶ ἡ κατάλληλη εἰκονογράφησιν εἶναι ἀπαραίτητη ὅλα πάντως, μὲ σύστημα καὶ μέθοδον τέτοια πού τὸ ἐγχειρίδιον αὐτὸ νὰ παρέχῃ ὄχι μόνον τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ παράλληλην ἄμεσιν προσπέλασιν στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐκφραστικὴν καὶ πολιτιστικὴν πραγματικότητα.

Ἐνάλογο πρότυπο γι' αὐτὸ τὸ βοήθημα θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποδείξουμε τὸ κλασικὸ πλέον ἔγχειρίδιο Mauger γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γαλλικῆς, ἢ τὰ βιβλία τῆς ἀγγλικῆς σειρᾶς Made Simple τοῦ γνωστοῦ ἐκδότη W. Allen, γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν ξένων γλωσσῶν ἀπὸ τὸ ἀγγλόφωνο κοινό. Στὸ τέλος τοῦ ἔγχειριδίου μας θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἀκολουθήσῃ, συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν κυριωτέρων στοιχείων γραμματικῆς καὶ συντακτικοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, καθὼς καὶ λεξιλογικοὶ καὶ πραγματολογικοὶ πίνακες. Ὅπωςδὴποτε, ἡ καρποφόρα διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς στὸ γυμνάσιο θὰ ἐξαρτηθῇ κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴ σωστὴ διάρθρωση καὶ καλαισθητὴ ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ βοηθήματος, πού ἐνῶ φαίνεται τόσο ἀπλό, ἐντούτοις θὰ ἀπαιτήσῃ συλλογικὴ προσπάθεια πολλῶν καὶ φωτισμένων ἀνθρώπων, γιὰ νὰ καταρτισθῇ μὲ τὴν ἀριότητα καὶ πληρότητα πού πρέπει. Περιττὸ βέβαια νὰ τονίσουμε πὼς ὁλόκληρο τὸ ἔγχειρίδιο αὐτό, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὰ ἐπιλεγμένα ἀρχαῖα κείμενα καὶ τὶς φράσεις πού θὰ παραθέτωνται γιὰ ἐρμηνεία καὶ ἀνάλυση, πρέπει νὰ εἶναι συνταγμένο στὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων κλασικῶν ἀπὸ μεταφράσεις στὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα. Κι ἐδῶ γιὰ νὰ ἔχουμε τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα ἀπαιτοῦνται οἱ ἀκόλουθες προϋποθέσεις :

1. Ἐκλογή ἐκείνων τῶν κλασικῶν ἔργων ἢ ἀποσπασμάτων, πού θὰ εἶναι πρόσφορα καὶ ἀφομοιώσιμα γιὰ τὴν ἀντίστοιχὴ ἡλικία τῶν μαθητῶν.

2. Ἐπιλογή τῶν καταλλήλων μεταφράσεων, καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχουν τέτοιες, ἄμεση ἀνάληψη προσπάθειας γιὰ τὴν ἐκπόνησή τους.

3. Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας μας γραμματολογίας, συνταγμένη μὲ ἄκρα σαφήνεια καὶ ἀπλότητα. Γιὰ τὸ δάσκαλο ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἐξοχὴ ἐργασία τοῦ γερμανοῦ ἑλληνιστῆ A. Lesky, μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Α. Τσοπανάκη.

4. Ἐκπόνηση διαφόρων μελετῶν καὶ ἀναλύσεων πάνω στοὺς συγγραφεῖς καὶ στὸ ἔργο τους, μὲ κύριο στόχο νὰ παρουσιάζονται ἀνάγλυφα οἱ πνευματικὲς ἀξίες καὶ τὰ ιδεώδη τους. Κι ἐδῶ θὰ μπορούσαν νὰ μεταφρασθοῦν πολλὰ ἐκλεκτὰ τέτοια ξενόγλωσσα ἔργα, πού εἶναι εὐτυχῶς ἄφθονα.

5. Πραγματολογικὸ Κλασσικὸ Λεξικὸ, κατὰ τὸ ἐξοχο πρότυπο τοῦ Oxford Classical Dictionary.

Χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ σὲ λεπτομερεῖς διευκρινίσεις πάνω σ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις πού προαναφέραμε, θὰ θέλαμε μόνο νὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένα πράγματα, πού τὰ θεωροῦμε καὶ τὰ σπουδαιότερα.

Ἄς ἔλθουμε πρῶτα στὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων. Ἐνδεικτικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ πὼς στὴν πρώτη γυμνασίῳ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διδασχθοῦν μερικὲς ραψωδίες ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο,

ένα - δυό βιβλία από τὸν Ἡρόδοτο καὶ μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τοὺς λυρικούς. Στὴ δευτέρα, μερικές ραψωδίες ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, ρητορικά ἔργα κυρίως ἀπὸ τὸ Δημοσθένη, Ἰσοκράτη καὶ Λυκούργο καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη καὶ Ξενοφῶντα· (ὅπωςδήποτε βέβαια θὰ διδάξουμε τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ, καὶ θὰ προτιμήσουμε τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ξενοφῶντα νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν Κύρου Παιδεία καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματά του). Κατάλληλα κείμενα περιέχονται ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Πλουτάρχου «Βίοι Παράλληλοι». Ἡ διδασκαλία ὅμως τῆς Ἀνάβασης τοῦ Ξενοφῶντα, ὅπως καὶ τῆς Καθόδου τῶν Μυρίων, φαίνεται ὀλίγε ἀκατάλληλη γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐκθέσουμε σὲ ἄλλο μας ἄρθρο. Στὴν τρίτη τέλος, μερικὰ δραματικά ἔργα ἀπὸ τοὺς τρεῖς τραγικούς καὶ τὸν Ἀριστοφάνη, δυό - τρεῖς διάλογοι τοῦ Πλάτωνα καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ τονισθῆ ἔδῳ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι στὴν περίπτωση τῶν ἀποσπασμάτων πρέπει νὰ δίδεται τὸ συνολικὸ νόημα κάθε ἔργου σὲ περιεκτικές καὶ γλαφυρὲς περιλήψεις.

Ὅσο γιὰ τὶς μεταφράσεις, πολλὰ θὰ εἶχε νὰ παρατηρήση κανεὶς. Κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νὰ εἶναι πιστὲς στὸ πρωτότυπο ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικά ἐπαρκεῖς, συνταγμένες σὲ ἐνιαῖο καὶ ὁμοίμορφο γλωσσικὸ ὄργανο, μὲ ἔντονη τὴν προσπάθεια νὰ διασώζουν, ὅσο εἶναι δυνατό, τὰ μορφολογικά καὶ ὑφολογικά στοιχεῖα τοῦ πρωτοτύπου. Κάθε τέτοια μετάφραση πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ κατάλληλη εἰσαγωγή γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο, σημειώσεις ἐρμηνευτικὲς κλπ., στὸ κάτω μέρος τῶν σελίδων, μὲ μικρότερα τυπογραφικά στοιχεῖα, λεξιλογικούς καὶ πραγματολογικούς πίνακες, εἰκονογραφῆσεις καί, σὲ ἰδιαίτερα πλαίσια, περιώνυμες φράσεις ἀπὸ τὸ πρωτότυπο γιὰ ἀπομνημόνευση. Οἱ μεταφράσεις τῶν ἀποσπασμάτων θὰ παραθέτουν καὶ τὶς ἐνδιάμεσες περιλήψεις μὲ κυρτὰ καὶ μικρότερα τυπογραφικά στοιχεῖα. Γιὰ τὰ ποιητικά κείμενα θὰ προτιμούσαμε καὶ μεταφράσεις σὲ πεζὴ λογοτεχνικὴ μορφή, γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐξηγήσουμε σὲ ἐπόμενο ἄρθρο. Τὸ ἂν ὑπάρχουν τέτοια μεταφραστικά ἔργα ποὺ ζητοῦμε ἔδῳ, εἶναι ἄλλο πρόβλημα. Δυστυχῶς, ἡ ἐργασία ποὺ ἔχει γίνεῖ μέχρι τώρα εἶναι πενιχρὴ σ' αὐτὸν τὸν τομέα, καὶ θὰ ἀπαιτηθῆ γιγάντια προσπάθεια γιὰ ν' ἀποκτήσουμε τὶς μεταφράσεις ποὺ χρειαζόμαστε.

Τὸ πῶς πρέπει τώρα νὰ γίνεται ἡ διδασκαλία ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτές, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἀναπτύξουμε ἔδῳ. Ἐκεῖνο μόνον ποὺ θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε εἶναι, πῶς οἱ φιλόλογοι ποὺ θὰ ἀναλάβουν μιὰ τέτοια διδασκαλία πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἔμπειροι καὶ ζηλωτὲς τῆς νέας αὐτῆς ἐκπαιδευτικῆς προσπάθειας. Ἴσως θὰ χρειασθῆ νὰ παρακολουθήσουν εἰδικὰ σεμινάρια καὶ νὰ συζητήσουν καὶ μεταξὺ τους ἀργότερα τὰ σχετικὰ προβλήματα. Εἶναι ἀνάγκη πάντως νὰ τονισθῆ, σὲ ὅσους τελικὰ ἀναλάβουν νὰ διδάξουν τὴν ἀρχαία μας γραμματεία ἀπὸ μεταφράσεις, ὅτι πρέπει νὰ καταβάλλεται

ιδιαιτέρα προσπάθεια για μιὰ ἀβίαστη καὶ αὐθόρμητη οἰκείωση τῶν μαθητῶν μὲ τὶς ἀξίες καὶ τὰ ιδεώδη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπως αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα πηγάζουν ἀπὸ τὰ ἀθάνατα ἔργα τοῦ λόγου τους. Βέβαια καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ τυχὸν θὰ μπορούσε νὰ περισώση ἢ μετάφραση — μορφολογικά, πραγματολογικά, ὑφολογικά κλπ. — θὰ ἐπισημαίνονται, πάντα ὅμως σὰν προβαθμίδες γιὰ νὰ φτάσουμε ἀνετώτερα στὸν ἀπώτερο στόχο τῆς διδασκαλίας μας ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἡ ἐγκλιμάτιση τῶν νέων μας στὰ ζωογόνα θερμοκήπια ὁμορφιᾶς καὶ σοφίας τῆς προγονικῆς μας κληρονομίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

ΕΝΑΣ ΑΠΟΓΟΝΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΚΑΡΑΪΒΙΚΑΣ ΝΗΣΟΥΣ

Αἱ περὶ τὴν τελευταίαν αὐτοκρατορικὴν οἰκογένειαν τοῦ Βυζαντίου ἱστορικαὶ πληροφορίες συγγέονται, ὡς γνωστόν, μὲ τὴν φαντασίαν καὶ τὸν θρῦλον. Ὅπως ἡ καταγωγή καὶ ἡ προέλευσις τῶν Παλαιολόγων εἶναι ἀκόμη σήμερον ἐν μέρει σκοτειναί, τοιουτοτρόπως ἀσαφεῖς καὶ ἀβέβαιαι εἶναι καὶ αἱ εἰδήσεις αἱ ἀφορᾶσαι εἰς τὸ τέλος τῆς οἰκογενείας ταύτης.

Ἐκ τῶν ὀκτῶ τέκνων, τὰ ὅποια ἀπέκτησεν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ὁ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425), ἦτοι τοῦ Ἰωάννου, Θεοδώρου, Ἄνδρονίκου, Κωνσταντίνου, Δημητρίου, Θωμᾶ, Μιχαὴλ καὶ τῆς νόθου θυγατρὸς Ζαμπιάν, ἐμφανίζονται εἰς τὰ προσκῆνια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας μόνον τρεῖς, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς.

Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος, γενόμενος αὐτοκράτωρ τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων, ἔπεσεν ἡρωικῶς μαχόμενος ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἰδεωδῶν, ἅπαις, ἡ δὲ παράδοσις περιέβαλε διὰ τοῦ θρύλου τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ζωῆς του καὶ τὴν μετὰ θάνατον φήμην. Δὲν ἔλειψαν βεβαίως μεμψιμοιρίαι, ἀδυναμίαι, ἀντιδράσεις. Ὅμως οἱ πολλοί, τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν παρέμεινε προσκεκολλημένον στερεῶς εἰς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, ἔτοιμον νὰ ἀγωνισθῇ καὶ νὰ πέσῃ ἐνδόξως ἐν τῇ ἐλπίδι, ὅτι τὸ αἷμα, μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἔρραине τὴν τραγικὴν γῆν, θὰ ἀπετέλει τὸν καλύτερον σπῶρον, ἵνα βλαστήσῃ βραδύτερον τὸ νέον δένδρον τῆς ἐλευθερίας. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ὑπερασπιστῶν τῆς βυζαντινῆς ἰδέας δεσπόζει ἄκαμπος καὶ εὐγενὴς ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ΄ τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ἐπέπρωτο, διὰ τῆς ἀπαραμίλλου αὐταπαρνήσεως καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του, νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν θνήσκουσαν μετ' αὐτοῦ αὐτοκρατορίαν τὸν φωτοστέφανον τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξης. Καλύτερον παντὸς ἄλλου γνώστης τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους, τῶν ὀλιγαρίθμων στρατιωτικῶν δυνάμεών του, τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιθέσεων τοῦ λαοῦ του, τῆς πλήρους ἐγκαταλείψεως ὑπὸ τῆς Δύσεως, προχωρεῖ ἀκλόνητος καὶ σταθερὸς εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ μαρτυρίου. Τίποτε δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβάλῃ τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς ἀποφάσεις του. Ἐπανελημμένως

ἀπειράθη νὰ κάμψη τὴν τόλμην τοῦ αὐτοκράτορος, ἀπειλῶν αὐτὸν ὅτι θὰ καταλάβῃ τὴν Πόλιν, ὅτι θὰ καταστρέψῃ ἐκ θεμελίων ταύτην, ὅτι θὰ λεηλατήσῃ καὶ θὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα εἰς οὐδὲν ἴσχυσαν αἱ ἀπειλαὶ του. Οὐδὲ ἐστέφθησαν ὑπὸ μεγαλυτέρας ἐπιτυχίας δελεαστικαὶ προσφοραὶ, ἴνα, ἀντὶ τῆς εἰρηνικῆς παραδόσεως τῆς πρωτευούσης, σεβασθῇ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς λοιποὺς ἄρχοντας ἔντιμον ἀναχώρησιν μὲ πλήρη διατήρησιν περιουσιῶν καὶ ἄλλων ἀγαθῶν. Ἡ ἀπάντησις ὑπῆρξε πάντοτε στερεοτύπως ἡ αὐτή.

Ὁ δεῦτερος, ὁ Δημήτριος, ἀφοῦ ἐπὶ τινα χρόνον ἐμοιράσθη μετὰ τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του Θωμᾶ τὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Μορέαν, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς περιοχῆς ταύτης ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὰς συνεχεῖς προστριβὰς πρὸς τὸν ἀδελφόν του, ἀπεφάσισε νὰ ἔλθῃ εἰς συμβιβασμὸν μὲ τὸν Πορθητὴν, εἰς τὸν ὅποιον προσέφερε καὶ τὴν κόρην του, λαβὼν ὡς ἀντάλλαγμα τὴν διασφάλισιν μιᾶς ἀνέτου καὶ ἡρέμου ζωῆς. Τέλος δέ, ἀπογοητευμένος καὶ σκληρῶς δοκιμασθεὶς ὑπὸ τῆς μοίρας, ἐκάρη μοναχός, μετονομασθεὶς Δαυὶδ, καὶ ἀπέθανε τὸ 1471.

Ὁ νεώτερος υἱὸς Θωμᾶς, περισσότερον θαρραλέος τοῦ Δημητρίου καὶ ὀλιγώτερον διατεθειμένος νὰ γίνῃ ὄργανον τοῦ σουλτάνου, προέκρινε τὴν ἐξορίαν καὶ μετὰ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ κατέφυγε, κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1460, εἰς Κέρκυραν, ὁπόθεν μετέβη εἰς Ἰταλίαν καὶ ἐζήτησε τὴν ὑποστήριξιν τοῦ πάπα πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου. Ὁ τελευταῖος ὅμως περιορίσθη εἰς τὴν οικονομικὴν μόνον ἐνίσχυσιν τοῦ πρόσφυγος. Κατὰ τὰς ἐπισήμους ἱστορικὰς εἰδήσεις, ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος ἔσχε τέσσαρα τέκνα, δύο ἄρρενα καὶ δύο θήλεα. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀνδρέας, ἀφοῦ εἰς μάτην ἐζήτησε νὰ ἐπιτύχῃ ὅ,τι δὲν κατώρθωσεν ὁ πατὴρ του, ἦτοι νὰ ὀργανώσῃ ἐκστρατεῖαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξέκλινεν εἰς βίον ἄσωτον καὶ τέλος, περιελθὼν εἰς ἐσχάτην πενίαν, ἀπέθανεν ἐν Ρώμῃ τὸ 1502, ἀφοῦ προηγουμένως ἐπώλησε τὰ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου δικαιώματά του εἰς τὸν Κάρολον τὸν Η΄ τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἰσαβέλλαν καὶ τὸν σύζυγον αὐτῆς Φερδινάνδον τὸν Ε΄ τῆς Ἰσπανίας. Ὁ δεῦτερος υἱὸς Μανουὴλ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἔτυχε εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς, προαχθεὶς ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Α΄ εἰς πασᾶν. Τέλος ἐκ τῶν δύο θυγατέρων τοῦ Θωμᾶ, ἡ μὲν Ἐλένη ὑπῆρξε τελευταία ἡγεμονίς τῆς Σερβίας, ἡ δὲ Ζωὴ - Σοφία ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου τῆς Ρωσίας.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἐπισήμων τούτων ἱστορικῶν εἰδήσεων, πρὸς τὰς ὁποίας συμφωνοῦν καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος, ὡς καὶ ἄλλων πηγῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι, ἡ παράδοσις ἀναφέρει καὶ τρίτον υἱὸν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, Ἰωάννην ὀνομαζόμενον, περὶ τοῦ ὁποίου σιωπῶσιν αἱ ἐπίσημοι μαρτυρίαι. Τὸ πρόβλημα ἀψησχόλησεν

ἐπανελημμένως τοὺς ἐρευνητάς¹, ἰδίᾳ, ὅτε τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνευρέθη ἐν τῇ μικρᾷ ἐκκλησίᾳ τῆς Λανδούλφης εἰς Κορνουάλην, ἐπὶ μεταλλικῆς δέλτου, προσηλωμένης ἐπὶ τοῦ τοίχου, ἢ κάτωθι ἐπιγραφῆ, μαρτυροῦσα τὴν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Θωμᾶ καταγωγὴν νεωτέρου Παλαιολόγου. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἐνθάδε κεῖται τὸ σῶμα Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου, ἐκ Πέζαρο τῆς Ἰταλίας, κατ' εὐθείαν γραμμὴν ὀρμωμένου ἀπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γένους τῶν τελευταίων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ἑλλάδος· ἦτο υἱὸς Καμίλλου, υἱοῦ Προσπέρου, υἱοῦ Θεοδώρου, υἱοῦ Ἰωάννου, υἱοῦ Θωμᾶ, ἀδελφοῦ δευτέρου Κωνσταντίνου ὀγδόου τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ καὶ τελευταίου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως ἡγεμονευσάσης βασιλικῆς γενεᾶς, ὅστις νυμφευθεὶς τὴν Μαρίαν, θυγατέρα τοῦ Γουλιέλμου Μπόλλας, ἐκ Χαδράχης ἐν Σάφφολκ ἔσχε πέντε υἱούς, Θεόδωρον, Ἰωάννην, Φερδινάνδον, Μαρίαν, Δωροθέαν· ἀπεδήμησεν εἰς Κύριον ἐν Κλίφτον τῇ 21ῃ Ἰανουαρίου 1636»². Περὶ τῆς παραδόξου ταύτης ἱστορίας, ἡ ὁποία συνοδεύει τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, ὑπάρχουν παλαιότεραι καὶ νεώτεραι μαρτυρίαι, ὡς καὶ ἰκανὴ βιβλιογραφία, περὶ τοῦ ἀξιοπιστοῦ ὅμως αὐτῆς κατὰ καιροὺς διευτυπώθησαν πολλαὶ ἀμφιβολίαι καὶ σοβαροὶ ἐνδοιασμοί³.

Τὸ θέμα κατέστη καὶ πάλιν ἐπίκαιρον, μετὰ δημοσίευμα τοῦ Πατρικ Φέρμορ, ὁ ὁποῖος, ἐπισκεφθεὶς τὰς Καραϊβικὰς νήσους, εἶδεν ἐκεῖ ἔχνη τοῦ Φερδινάνδου, υἱοῦ τοῦ μνημονευθέντος Θεοδώρου Παλαιολόγου, καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ συνεκέντρωσε τὰς περὶ αὐτοῦ γνωστάς ἐκ παλαιότερων πηγῶν εἰδήσεις⁴. Ἐπειδὴ αἱ παρεχόμεναι πληροφορίαι, αἱ ὁποῖαι καὶ ἄλ-

1. Βλ. προχειρῶς V y v y a n J a g o, Some observations in a monumental inscription in the Parish Church of Landulph, Cornwall, *Archaeologia, or Miscellaneous tracts relating to Antiquity*, τόμ. XVIII (1817), σελ. 83 - 96, C o n s t. K a r a d j a, Une branche des Paléologues en Angleterre, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, τόμ. X (1923), σελ. 113 - 115, Γ. Δάνοῦ Πέκου, Ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων (ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ), *Πανδώρα*, τόμ. 10 (1860), σελ. 375 - 380, βλ. καὶ τόμ. 1 (1850 - 1851), σελ. 18, Δ. Βικέλα, Περὶ Παλαιολόγων, *Πανδώρα*, 11 (1860 - 1861), σελ. 24, Γ. Τυπάλδου, Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τὴν ἄλωσιν, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 8 (1922), σελ. 129 - 154, D. Z a k y t h i n o s, Le despotat grec de Morée, Paris 1932, τόμ. Α', σελ. 285 - 297.

2. Βλ. τὸ ἀγγλικὸν πρωτότυπον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἑλληνικὴν μετάφρασιν αὐτῆς ἐν Γ. Δάνοῦ Πέκου, Ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος, ἔνθ' ἄν., σελ. 378.

3. Πβ. D. Z a k y t h i n o s, Le despotat grec de Morée, ἔνθ' ἄν., σελ. 297 «Il est donc certain que Jean Paléologue, fils de Thomas, est un personnage fictif. Par conséquent les Paléologues d'Angleterre n'ont rien de commun avec la famille impériale de Constantinople dont, malheureusement, les descendants disparurent dans la misère, loin de leur pays asservi».

4. Patrick Leigh Fermor, *The Traveller's Tree (A Journey through the Caribbean Islands)*, London, ἐκδ. Α', 1950, ἐκδ. Β', 1951.

λως είναι σημαντικά, ενδιαφέρουν ιδιαίτερας τὴν Πελοπόννησον, τῆς ὁποίας ὁ Θωμᾶς ὑπῆρξε τελευταῖος δεσπότης, παρέχονεν κατωτέρω μεταφρασιν τοῦ σχετικοῦ χωρίου, εἰλημμένου ἐκ τοῦ ἔκτου κεφαλαίου καὶ περιγράφοντος τὴν ἐπίσκεψιν τῶν νήσων Μπαρμπάντος. Ὁ συγγραφεὺς, μετὰ γενικωτέρας παρατηρήσεις, περιγράφει τὰς συνοικιακὰς ἐκκλησίας τοῦ τόπου καὶ ἐπιλέγει τὰ ἑξῆς¹:

«Ἡ ὠραιότερα ἐξ αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἡ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Εὐρίσκεται ὑψηλὰ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἑνὸς συμπλέγματος ἀνωμάτων βράχων κοραλλιογενῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκσποῦν τὰ κύματα τοῦ Ἀτλαντικοῦ καὶ τὰ ὅποια δημιουργοῦν καὶ προστατεύουν μίαν σειρὰν ἀπὸ λίμνας. Καλαμεῶνες καὶ δένδρα τὴν περιστοιχίζουν ἐν γραφικότητι. Ἀλλά, ἐκτὸς τῆς ὠραιότητος τῆς τοποθεσίας τῆς, προσελκύει τὴν προσοχὴν τοῦ ταξιδιώτου καὶ τὸν κάμνει, μέσα εἰς τὸν σημερινὸν κόσμον τῶν Ἀντιλλῶν, νὰ προσβλέπῃ εἰς αὐτὴν μὲ σεβασμόν. Διότι, ἐπὶ μιᾶς πλακὸς μέσα εἰς τὸ νεκροταφεῖον, κεκοσμημένης μὲ δωρικοὺς κίονας καὶ τὸν σταυρὸν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφή: «Ἐδῶ κείται τὸ σῶμα τοῦ Φερδινάνδου Παλαιολόγου, καταγομένου ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δένδρου τοῦ τελευταίου χριστιανοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἑλλάδος. Ἐκκλησιαστικὸς ἐπίτροπος τῆς ἐνορίας τούτης 1655-1656. Σκευοφύλαξ ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη. Ἀπέθανε τὴν 3ην Ὀκτωβρίου 1679».

Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ σύντομον ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα ὀδηγοῦν τὴν σκέψιν μακρὰν εἰς τόπους τῶν Μπαρμπάντος. Πίσω, εἰς τὸ τραγικὸν πρῶτὸν τῆς 29ης Μαΐου 1453, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, μὲ πλήρη πανοπλίαν, μὲ τὸ ξίφος εἰς τὴν χεῖρα, ἐνδεδυμένος μὲ τὴν πορφυρὰν χλαμύδα καὶ μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸν διάδημα εἰς τὴν κεφαλὴν, περιστοιχιζόμενος ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς του, ἀνέμενε τὴν τελευταίαν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν τειχῶν τοῦ Βυζαντίου. Συχνάκις οἱ ἱστορικοὶ ἐπαναλαμβάνουν τὴν φοβερὰν διήγησιν τῆς μάχης: τὸν πνιγηρὸν καπνὸν τοῦ πυροβολικοῦ, τὴν ἐξάντλησιν πυρομαχικῶν τῶν ἀμυνομένων, τοὺς γενιτσάρους πολεμοῦντας εἰς τὰς ἐπάλλξεις καὶ καταλαμβάνοντας αὐτάς, ἐνῶ ἐπάτουν ἐπὶ κλίμακος ἐκ νεκρῶν συμπολεμιστῶν των, τὰς ἀτελειώτους χιλιάδας τῶν Τούρκων εἰσβολέων καὶ τὸν ἄπελιν ἡρωισμόν τῶν Ἑλλήνων. «Μέσα εἰς αὐτὸ τὸ πλῆθος», γράφει ὁ Γίββων, «ὁ αὐτοκράτωρ, ὅστις ἐπετέλει ὅλα τὰ καθήκοντα στρατηγοῦ καὶ στρατιώτου, ἐπὶ πολλὴν ὥραν ἐφαίνετο, καὶ ὕστερον ἠφανίσθη τελικῶς. Οἱ εὐγενεῖς, οἱ ὅποιοι ἐπολέμουν περὶ αὐτοῦ, ὑπερησπίσθησαν μέχρι τελευταίας πνοῆς των τὰ

1. Patrick Leigh Fermor, ἐνθ' ἀν., ἔκδ. Β'. Chapter Six: Barbados, σελ. 144-149.

τιμημένα ὀνόματα τῶν Παλαιολόγων καὶ Κατακουζηνῶν». Τὸ σῶμα τοῦ αὐτοκράτορος περιβαλλόμενον ὑπὸ σωροῦ ἐκ νεκρῶν Ὀθωμανῶν, κατέστη ἀγνώριστον ἀπὸ τὰ ποδοπατήματα τῶν τουρμπανοφόρων καὶ βρωμερῶν ὀρδῶν τῶν Μουσουλμάνων, οἱ ὅποιοι ὠρύοντο μὲ τὸ ὄνομα Ἄλλάχ, ὅτε ἐξεχύθησαν διὰ μέσου τῆς πύλης τῆς Ἀδριανουπόλεως. Ἡ ἱερὰ πόλις παρεδόθη εἰς τὴν ἀρπαγὴν, τὴν σφαγὴν καὶ τὴν λεηλασίαν, τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐβεβηλώθη καὶ ἐντὸς ὀλίγου οἱ ἄπιστοι ὠρμησαν κατὰ στίφη ὑπὸ τὸν μέγαν θόλον τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ἀργότερον, ὅτε ἐξημέρωσε, τὸ σῶμα τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τὸ ἔμβλημα τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, καὶ ὁ νικητὴς σουλτάνος ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ πρὸς τοὺς βαρβάρους τὴν πολτοποιημένην κεφαλὴν τοῦ τελευταίου τῶν Καισάρων. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου σχεδὸν δέκα πέντε αἰῶνας πρὶν, καὶ τὸ Βυζάντιον, αὐτὸ τὸ λαμπρὸν καὶ ἀνεξιχνίαστον θαῦμα, ὁ κληρονόμος καὶ φρουρός, ἂν καὶ ὀλίγον ἠλλοίωσε τὴν τέχνην καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν παιδείαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐξέπνευσεν. Ἀτενίζων πρὸς τὰς κενὰς αἰθούσας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου, μὲ πολλὴν πράγματι δικαιολογίαν ὁ Μωάμεθ ὁ Β' ἀνεφέρθη μὲ περίσκεψιν εἰς μίαν μεγαλοπρεπῆ στροφήν τῆς περσικῆς ποιήσεως : «Ἡ ἀράχνη ὕφανε τὸν ἰστόν της ἐντὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου. Καὶ ἡ γλαυῆ ἐτραγουῶδησε τὸ νυκτερινὸν τραγοῦδι της ἐπὶ τοῦ πύργου τῆς Ἀφράσιαμπ».

Μία παράδοσις σχετικῶς μὲ τὰ τεῖχη τοῦ Βιτέρμπο ἀνάγει τὴν καταγωγὴν τῶν Παλαιολόγων εἰς κάποιον Ρεμίγιον Λέλλιον τῆς Βετουλονίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀθηντικὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν ἢ δυναστεία ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νορμανδικῆς κατακτήσεως τῆς Βρεταννίας. Ὅποια περίεργος περιπέτεια ἔληξε μὲ τὴν ταφὴν τοῦ ἀπογόνου τῶν εἰς τὸ ἀγγλικὸν νεκροταφεῖον τῶν Μπαρμπάντος, εἰς αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς λόφους ; Καὶ ποία εἶναι αὐτὴ ἡ περιπέτεια ; Ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ρώμην ὅπως ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων τῆς Τραπεζοῦντος, ἢ τοὺς εἴλκυσεν, ὅπως τὸν Λάσκαριν καὶ τὸν Ἀργυρόπουλον, ἢ αὐτὴ τῶν Μεδίκων ; Ἡ ἐπροχώρησαν πρὸς Βορρᾶν, ὅπως οἱ Κατακουζηνοί, οἱ ὅποιοι ἐπέπρωτο ἀργότερον νὰ κυβερνήσουν τὰ Ρουμανικὰ πριγκιπάτα καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν μὲ λαμπροὺς ἀπογόνους εἰς τὴν Ρωσίαν. Οὐδεὶς ἐγνώριζε. Μόνον ὅταν ἐπέστρεψα εἰς τὴν Εὐρώπην ἔμαθα τὴν παράδοξον ἱστορίαν τῶν.

Μετὰ τὴν πῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δύο ἐκ τῶν ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Δημήτριος, ἀπεσύρθησαν εἰς τὸν Μορέαν, τοῦ ὁποίου, ὡς ὑποτελεῖς τοῦ σουλτάνου, παρέμεινον τρόπον τινὰ συγκυβερνήται. Ἐπειδὴ συνεχῶς εὐρίσκοντο εἰς πόλεμον πρὸς ἀλλήλους, ὁ Δημήτριος ὑπόυλως ἀπετάθη πρὸς τὸν σουλτάνον, ὅστις ἐξεστράτευσε καὶ ἐκυρίευσεν τὸν Μορέαν, συναποκομίζων τὴν θυγατέρα τοῦ Δημητρίου εἰς

τὸ χαρέμι του. Ὁ Δημήτριος ἀπέθανεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς μοναχός. Ὁ Θωμᾶς ἐδραπέτευσεν εἰς τὴν Ρώμην, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ἓνα πολύτιμον λείψανον, τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Ἐκεῖ τοῦ ἐδόθη σύνταξις ὑπὸ τοῦ πάπα καὶ οἱ υἱοὶ του ἐξεπαιδεύθησαν εἰς τὴν Ἱταλίαν. Ὁ Ἀνδρέας, ὁ πρεσβύτερος, ἐνυμφεύθη μίαν Ρωμσαίαν ἐλαφρῶν ἡθῶν, ἐπώλησε τὰ δικαιώματα τῆς αὐτοκρατορικῆς διαδοχῆς εἰς τοὺς βασιλεῖς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀραγωνίας καὶ ἀπέθανε πένης. Ὁ δευτερός, ὁ Μανουήλ, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὁ σουλτάνος τὸν ὑπεστήριξε καὶ τοῦ ἐδῶρθε δύο συζύγους. «Ὁ ἐπιζήσας υἱός του» γράφει ὁ Γίββων, «ἔγινε δοῦλος καὶ ἐχάθη, ἀφοῦ ἠσπᾶσθη τὴν ψωαμεθανικὴν θρησκείαν». Ὁ τρίτος υἱός τοῦ Θωμᾶ, ὁ ἄβουλος Ἰωάννης, ἴσως νὰ παρέμεινεν εἰς τὴν Κέρκυραν, ἔνθα, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Χαλκκοκονδύλην, ὁ Θωμᾶς ἄφησε τὴν οἰκογένειάν του ἀναχωρῶν διὰ τὴν Ρώμην. Αὐτός, ἀναφέρει ἡ ἐπιτύμβιος πλάξ ἐνὸς ἀπογόνου, ὑπῆρξεν ὁ πατὴρ τοῦ Θεοδώρου, πὺ ἐγέννησε τὸν Πρόσπερον, ὁ ὁποῖος ἐγέννησε τὸν Καμίλιον, ὁ ὁποῖος ἐγέννησεν ἓνα ἀκόμη Θεόδωρον, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ Παλαιολόγου τῶν Μπαρμπάντος. Ἡ οἰκογένεια ἀπὸ τότε εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν πόλιν Πέζαρο τῆς Τοσκάνης, ὡς ὑποτελής, ὅπως καὶ τόσαι ἄλλαι βυζαντιναὶ οἰκογένειαι φυγᾶδων, τῶν Μεδίκων. Αἱ ἐπόμεναι γενεαὶ εἶναι περισσότερον ἀκαθόριστοι, ἀλλὰ ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν τοῦ Ἰωάννου, δὲν ὑπάρχουν ἀμφιβολίαι περὶ τῆς διαδοχῆς. Ὅπωςδῆποτε μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τῶν συγχρόνων του ἡ αὐτοκρατορικὴ καταγωγὴ του οὐδέποτε ἠμφεσβητήθη. Τὸ 1593 ἐνυμφεύθη τὴν Εὐδοξίαν Κομνηνὴν, ἡ ὁποία ἐπίσης ἔφερεν αὐτοκρατορικὸν βυζαντινὸν ὄνομα, εἰς τὴν νῆσον Χίον. Πολὺ συντόμως κατόπιν αὐτὴ ἀπέθανεν, καὶ τὸ μοναδικὸν τέκνον των, μία θυγάτηρ, ἐνυμφεύθη γόνον τῆς Χιακῆς οἰκογενείας Ροδοκανάκη.

Ἡ οἰκογένεια ἐστράφη τότε πρὸς τὴν Δύσιν καὶ τὸν Βορρᾶν, διότι ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι ὁ Θεόδωρος ὑπηρέτησε τὸν Οἶκον τῆς Ὁράγγης ὡς στρατιώτης ἐπὶ μισθῷ εἰς τὰς Κάτω Χώρας. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος ἐμφανίζεται εἰς τὸ φρούριον Τάττερσχωλ τοῦ Λίνκολνσάιαρ ὡς εὐπατρίδης τις ἵππεὺς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀγρίου κόμητος τοῦ Λίνκολν. Ἐδῶ ἐγνωρίσθη στενωῶς μὲ τὸν μέγαν Ἰωάννην Σμιθ τῆς Βιργινίας, ὁ ὁποῖος ἔζη ἐκκεντρικῶς ὡς ἀσκητῆς εἰς τὰ δάση «ἐντὸς καλύβης ἐκ κλάδων», ἀναγινώσκων Μακιαβέλην καὶ Μάρκον Αὐρήλιον. Ὁ Θεόδωρος, ὡς λόγιος καὶ Ἕλλην, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ κόμητος νὰ «ἐξοικειώσῃ τὸν ἑαυτὸν του μὲ τὰς δασικὰς του οἰκειότητας». Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ἐνυμφεύθη, εἰς ἀγγλικανικὴν ἐκκλησίαν, μίαν κυρίαν ἀπὸ τὸ Σάφφολκ ὀνόματι Μαίρην Μπόλλς. Ἐμφανίζεται πάλιν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ δουκὸς τοῦ Μπάκιγγαμ, ὀλίγον πρὶν ὁ δοῦξ κτυπηθῆ διὰ μαχαίρας ὑπὸ τοῦ Φέλτον. Ἡ ἐπιστολή του, γραμμὴν εἰς ἕξοχον γαλλικὴν, ἀποκαλύπτει ὅτι εὐρίσκεται

ἐν ἐνδείᾳ, ἀλλὰ εἶναι εὐχάριστον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι διήνυσε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ὡς φιλοξενούμενος καὶ φίλος τῆς οἰκογενείας μετὸν σὲρ Νίκολας Λόουερ εἰς τὸ Κλίφτον τῆς Κορνουάλης. Ἡ κυρία Λόουερ ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν, ἣτις διεκρίθη διὰ τὴν μεγάλην τῆς μόρφωσιν. Ἐκ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς εἶχεν ἤδη γεννηθῆ ἡ λογία κυρία Μπάρλεϋ καὶ ἡ ἐξ ἴσου μορφωμένη μήτηρ τοῦ Βάκωνος, καὶ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ φιλία τοῦ Θεοδώρου μετὸς Λόουερ ἐβασίσθη ἐπὶ τοῦ κοινοῦ ἐνδιαφέροντός των διὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα καὶ τοὺς κλασσικούς. Ἐτάφη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Λάνφαλτ πλησίον τοῦ Σάλτας εἰς τὴν Κορνουάλην τῷ 1636¹.

Ἀναφέρεται (ὑπὸ τινος ξένου, ὁ ὁποῖος ἀργότερον ἠρεύνησε τὸ φέρετρόν του) ὅτι ὑπῆρξεν ἀσυνήθως ὑψηλὸς ἀνὴρ, μετὰ ἀέτεια χαρακτηριστικὰ καὶ λευκὴν μακρὰν γενειάδα.

Ὁ πρεσβύτερος υἱὸς του, ὁ Ἰωάννης, λέγεται ὅτι ἔλαβε μέρος εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ ὅτι συνεπολέμησε μετὸς βασιλόφρονος εἰς τὸ Ναϊήσβαϋ. Ἀλλὰ ὀλίγα εἶναι γνωστὰ περὶ αὐτοῦ. Ὁ Θεόδωρος, ὁ δευτερός υἱός, ἔλαβεν ἐπίσης μέρος εἰς τοὺς πολέμους καὶ ἐτάφη τῇ στοργικῇ φροντίδι τοῦ διοικητοῦ του λόρδου Στ. Τζών, εἰς τὸ Ἀββαεῖον τοῦ Οὐεστμίνστερ. Ὁ Φερδινάνδος, ὁ νεώτερος, μετηνάστευσε πρὸς τὰς Μπαρμπάντος, ὅπου ἐγκατεστάθη μετὰ τῆς συζύγου του εἰς μίαν μικρὰν φυτεῖαν ἀπὸ ἀνανάδες, ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγίου Ἰωάννου. Ἀπέθανεν ἐδῶ ὅπως ἀνεφέραμεν, τὸ 1679. Καὶ περὶ αὐτοῦ ὀλίγα εἶναι γνωστὰ, ἐκτὸς τῶν ὀλίγων πραγμάτων, ἅτινα ἐπετέλεσεν εἰς τὴν ἐνορίαν του. Ὁ υἱὸς του, ἕνας ἄλλος καὶ τελευταῖος «Θεόδωρος Παλαιολόγος τοῦ Οὐάππιγκ Κέντ», ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἐγκατεστάθη εἰς τὸ Στέπνεϋ, καὶ ὑπηρέτησεν ἐπὶ τοῦ πλοίου «Βασιλεὺς Κάρολος ὁ Β'». Ἀπέθανεν εἰς τὴν Κορούνα τὸ 1692, μετὰ δὲ τὸν θάνατόν του, ἐγεννήθη θυγάτηρ του, ἡ ὁποία ἐβαπτίσθη καὶ ἔλαβε τὸ παράξενον ὄνομα Γκόδσκωλ (Θεοκλητιανή) Παλαιολογίνα. Εἶναι ἄγνωστον, ἐὰν αὐτὴ ἐνηλικιώθη καὶ ἐνυμφεύθη. Οὔτε καὶ εἶναι γνωστόν, ἐὰν ὑπάρχουν οἰοιδήποτε ἄλλοι κλάδοι τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, καὶ τὸ γε νῦν ἔχον ἡ μικρὰ αὕτη κόρη μετὰ τὸ παράξενον ὄνομα εἰς τὸ Στέπνεϋ παραμένει ὁ τελευταῖος γνήσιος ἀπόγονος τῶν Παλαιολόγων.

Πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἀνεφέρετο μετὰ τῶν Μπαρμπάντος ἀσαφῆς παρά-

---

1. (Σ.Σ.) Ὁφείλονται εὐχαριστίαι πρὸς τὴν γενναιοδωρίαν καὶ τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν τοῦ πρωθιερέως τοῦ Λάνταφ αἰδ. Τζ. Χ. Ἄνταμς, χάρις εἰς τὸν ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ πληροφορηθῶ περὶ τῶν προγόνων καὶ τῶν ἀπογόνων τοῦ διακεκριμένου ἐνορίτου. Αἱ σημειώσεις τὰς ὁποίας συμπεριέλαβα εἶναι ἁπλῶς μία μακροτάτη σκιαγραφία μιᾶς καταπληκτικῆς καὶ θαυμαστῆς εἰς ὄγκον συλλογῆς ἀνεκδότου ὕλικου, ἀποτελέσμα ἐργασίας πολλῶν ἐτῶν, τὸ ὁποῖον ὁ κ. Ἄνταμς ἐγένεως ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου.

δοσις περι «ένός Έλληνος πρίγκιπος από τήν Κορνούαλην» και ύπηρε φήμη, ή όποία έμφανίζεται εις τόν Μπράτφην και Σχόμπουργκ και Μπέρκ, καθ' ήν, «κατά τήν διάρκειαν του τελευταίου πολέμου εις τήν Έλλάδα, έλήφθη εις Μπαρμπάντος έπιστολή εκ μέρους τής Έλληνικής Κυβερνήσεως, έν τή όποία άνεγράφετο ότι ειχον εύρεθη τά ίχνη τής οικογενείας εις τήν Κορνούαλην και εκείθεν εις Μπαρμπάντος, όπου, εάν άκόμη ύπηρεχεν έν ζωή άρρην κλάδος των Παλαιολόγων, οί Έλληνες, εάν ήτο αναγκαίον, θα κατέβαλλον όλα τά έξοδα του ταξιδίου, θα διέθετον πλοϊον δια τόν έπιφανή έξόριστον και θα τόν άνεκήρυττον νόμιμον βασιλέα των¹.

Τοιαύτη ύπηρεχεν ή μοίρα, ή όποία έσκόρπισε τά όστα των έξοριστων τούτων πριγκίπων εις τήν Τοσκάνην, τό Λονδίνον, τάς Μαρμπάντος, τό Ούπικκ και τήν Κορούνα. Τω όντι λίαν περιεργος ίστορία. Καί μάλλον θλιβερά. Διότι, τίποτε δέν θα ήδύνατο νά είναι τοπικώς τόσον άπομακρυσμένον ή περισσότερον ξένον πρός τήν μικράν ταύτην κοραλλιογενή νήσον ή τά νερά του Κερατίου κόλπου, νερά τά όποία κάποτε άντεκατόπτριζαν τό άπολεσθέν άνάκτορον των Βλαχερνών, κατοικίαν των πορφυρογενήτων, ή τά κυπαρίσσια του Μυστρά, του όποιου οί βυζαντινοί έξώσται από του Ταυγέτου δεσπόζουν τής πεδιάδος τής Σπάρτης και τής πλατείας κοιλάδος, όπου ο Εύρώτας, με τήν έλικοειδή κοίτην του, ρέει δια μέσου των έλαιώνων τής Λακεδαίμονος εκ των όρέων τής Πελοποννήσου.

Εϊθε, όπως συνηθίζουν νά λέγουν οί Έλληνες δια τους νεκρούς συμπατριώτας των, νά έχουν γαϊαν έλαφράν, και αίωνία ή μνήμη αυτών».

Τήν πληροφορίαν περι τής εις Μπαρμπάντος διαμονής του Φερδινάνδου Παλαιολόγου αναφέρει και ο ίστορικος Όλδμιξων, άλλ' εκφράζει άμφιβολία περι του γεγονότος, ένω άντιθέτως ο σερ Ριβέριος Σχόμβουργ, έν τή ίστορία του περι Μπαρμπάντος, αναφέρει τήν άνεύρεσιν τής περιεχούσης τόν σκελετόν του Φερδινάνδου λάρνακος². Τήν επί τριάκοντα όλα έτη παραμονήν ένός Φερδινάνδου Παλαιολόγου εις τάς μνημονευθείσας νήσους βεβαιούν και άλλαι μαρτυρία και διάφορα έγγραφα³. Άλλά και ή παράδοσις περι άποστολής εκ μέρους τής Έλληνικής Κυβερνήσεως ειδικής πρεσβείας δια τήν προσφοράν του έλληνικου στέμματος εις από-

1. (Σ.Σ.) Δέν ήδυνήθην νά ανακαλύψω οίανδήποτε πληροφορίαν περι τοιαύτης προτάσεως έν Έλλάδι. Όπωςδήποτε, επί τή βάσει των ύπαρχουσών μαρτυριών ο κύριος κορμός τής οικογενείας έχάθη πρό μιάς εκατονταετίας. Είναι δε γεγονός ότι τό σέμμα τής Έλλάδος προσεφέρθη εις τόν πρίγκιπα Όθωνα τής Βαυαρίας.

2. Γ. Δ άν ου Πέ κου, Ό τελευταίος των Παλαιολόγων, ένθ' άν., σελ. 379.

3. Γ. Δ άν ου Πέ κου, Ό τελευταίος των Παλαιολόγων, ένθ' άν., σελ. 379.

γονον τῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ διαφόρων πηγῶν, οὐδεμία ὁμῶς παρέχεται περὶ τούτου ἐπισήμως μαρτυρία¹.

Τὸ θέμα παραμένει ἀκόμη σκοτεινόν, αἱ δὲ σχετικαὶ πληροφορίαι εἶναι ἀβέβαιαι καὶ ἴσως, ἐν τινι μέτρῳ, φανταστικάι. Τὸ σημαντικὸν τοῦτο κεφάλαιον τῆς ἱστορίας μας, τὸ ὁποῖον συνδέεται μὲ τὴν οἰκογένειαν καὶ τὰς περιπετείας τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ οἴκου, ἀναμένει ἐπομένως τὸν Ἑλληνα ἐρευνητὴν, ὁ ὁποῖος μὲ ἀγάπην ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον θὰ ἐξετάσῃ τὸ ὅλον πρόβλημα καὶ θὰ παράσχῃ οὕτω ἱκανοποιητικὰς ἀπαντήσεις εἰς τὰς ποικίλας σχετικὰς ἀπορίας².

---

1. Γ. Δάνου Πέκου, Ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων, ἐνθ' ἀν., σελ. 380.

2. Περὶ τοῦ Φερδινάνδου Παλαιολόγου ἐδημοσίευσεν ἄρθρον καὶ ὁ Φ. Κόντογλου τὸ ὁποῖον, δυστυχῶς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω.

Χ ρ ο ν ι κ ᾶ

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Εἰς τὸ μετὰ χεῖρας τεύχος τοῦ «Παρνασσού» δημοσιεύονται μελέται τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωάννου Θεοδοωρακοπούλου περὶ παιδείας καὶ γλώσσης, θεμάτων ἀμφοτέρων ἐπικαίρων τῆς ἐποχῆς μας, καθ' ὅτι τόσοσιν ἡ παιδεία ὅσον καὶ ἡ γλῶσσα ὑφίστανται βαθυτάτην κρίσιν εἰς τὰς ἡμέρας μας, τοῦ *W. F. Bakker* περὶ τοῦ «*Isach*» τοῦ *Grotto* καὶ τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ὅπου ἐπιχειρεῖται σύγκρισις τοῦ περιεχομένου των, *Σπυρίδωνος Χαροκόπου* περὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν νέων, προβλήματος τὸ ὅποιον ἀπαιτεῖ συστηματικὴν καὶ ἐπίμονον μελέτην διὰ τὴν λύσιν του, *Γεωργίου Θ. Ζώρα* περὶ ἐνὸς παλαιοῦ ἀπογόνου τῶν *Παλαιολόγων* εἰς τὰς *Καραϊβικὰς νήσους*, τῶν *φιλολόγων* καὶ ἐρευνητῶν *B. Slot* περὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ Ὀλλανδίας καὶ Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ *13* αἰῶνος μέχρι τοῦ *Καποδιστριαίου* (ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν *Γεν. Κρατικῶν Ἀρχείων* τῆς Ὀλλανδίας), *Κλαίρης Παπαπαύλου* περὶ τῶν παραλλήλων «βίων» τοῦ *Ssu-Ma Ch'ien*, κορυφαίου *Κινέζου Ἱστορικοῦ* (145 - 90 π.Χ.), Ἰωάννου *Κορινθίου* περὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου τῆς *Propaganda Fide*, *Θ. Πελεργρίνη* περὶ μνήμης, παρελθόντος καὶ πραγματικότητος, *Στεφάνου Μακρομηχάλου* περὶ τῶν «*συνηθειῶν* τῆς θαλάσσης» εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ *19*ου αἰῶνος, Ἀγγέλου *Παπαϊωάννου* περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ κλασσικοῦ καὶ *Γ. Μαρκαντωνάτου* περὶ τῆς ἀρχαίας μας γραμματείας στὸ *τριτάξιο Γυμνάσιο*.

Καραχωρίζονται ἐπίσης σημεῖωμα τῆς *Συντάξεως* τοῦ περιοδικοῦ, βιβλιοκρισία τοῦ *Βασιλείου Μ. Πεσμαζόγλου* περὶ τῆς τετρατόμου «*Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία*» τοῦ *I. Ν. Θεοδοωρακοπούλου*, *χρονικὸν* περὶ τῆς συνόδου τῆς *Διεθνοῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημίων*, ψήφισμα τῆς Ἐφορείας τοῦ «Παρνασσού» ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἰωάννου Ἀντωνιάδη, σημεῖωμα περὶ τῆς *Κινήσεως* τοῦ *Φιλολογικοῦ Συλλόγου* «Παρνασσός» (*Δελτίον* ἀριθμ. 32, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1977) καὶ κατάλογος νέων δημοσιευμάτων ἀποσταλέντων εἰς τὸ περιοδικόν.

Γ.Θ.Ζ.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

I. N. Θεοδωρακοπούλου, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία (τόμοι 4 — 'Αθήναι 1974-75).

Για τόν 'Ακαδημαϊκόν I. N. Θεοδωρακόπουλον, δέν χρειάζονται ιδιαίτερες συστάσεις. Τό ὀγκῶδες καί μεστό ἔργο του εἶναι γνωστότατο, ὄχι μόνο στοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καί τῆς ἀλλοδαπῆς. Κοντολογίς ὁ I. N. Θεοδωρακόπουλος εἶναι μία κορυφαία πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ αἵωνα μας, στὸν τομέα τῆς Φιλοσοφίας. Φυσιογνωμία, πού καταναγάζει τὸ στερέωμα αὐτῆς τῆς ὑψηλῆς Ἐπιστήμης καί Τέχνης, μὲ τὸ εὖρος τῆς πνευματικῆς του ἀκτινοβολίας.

'Ακαδημαϊκὸς διδάσκαλος ἐπὶ σαράντα συναπτὰ ἔτη — ὄσις πραγματικὴ γιὰ τὴ διψασμένη γι' ἀλήθεια νεότητα — ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ καθεστῶς τῆς ἐπταετίας, γιὰτὶ ἀπλούστατα ἐμψύχωνε μὲ τὸν ὑψηλόφρονα λόγο του, στίς ἀποφράδες ἐκείνες ὥρες, καί ἐκήρυττε μὲ πάθος περὶ Δημοκρατίας, ἐλευθερίας κ.λ.π. — ἰδέες πού τόσο βάνουσα κακοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς συνταγματάρχες. Τότε, δηλαδὴ μετὰ τὴ βίαιη ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἀπεφάσισε — καθὼς ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται στὸν πρόλογο τῆς «Εἰσαγωγῆς» του — νὰ συγγράψῃ μιάν «Εἰσαγωγή στὴν Φιλοσοφία». Ἔργο τεράστιου μόχθου, πού προϋποθέτει πρὸ παντὸς ἄλλου, φιλοσοφικὸ νοῦ.

Τὸ χειμῶνα τοῦ 1974 ἐκυκλοφορήθησαν οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τοῦ περισπούδαστου ἔργου, οἱ ὁποῖοι περιεῖχαν τὰ ἐξῆς βιβλία: α) Βασικὲς ἔννοιες τῆς Φιλοσοφίας, β) Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, γ) Φιλοσοφία τῆς φύσεως, δ) Φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, ε) Ψυχολογία καί ς) Λογικὴ.

Στὰ τέλη τοῦ 1975 ἐκυκλοφορήθησαν οἱ δύο ἐπόμενοι τόμοι πού περιελάμβαναν τὰ ἐξῆς βιβλία: ζ) Γνωσιολογία, η) Ἠθικὴ, θ) Αἰσθητικὴ, ι) Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, ια) Μεταφυσικὴ καί ιβ) Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας.

'Απ' ἀρχῆς πρέπει νὰ σημειώσω, πὼς τὸ κείμενο αὐτὸ δέν γράφτηκε μὲ τὸ σκοπὸ νὰ «κρίνη» τὸ πολυδιάστατο καί πολυσήμαντο ἔργο τοῦ I. N. Θεοδωρακοπούλου. Μιὰ τέτοια ἀπόπειρα θὰ ἦταν ἄλλως τε ἀνόητη. Ὑπάρχουν βιβλία, πού δέν ἔμπορεῖς νὰ τὰ κρίνης, ἀλλὰ τὰ ζῆς καί συνάμα

σέ κρίνουν. Ἡ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» τοῦ μεγάλου Ἑλλήνου φιλοσόφου συγκαταλέγεται ἀνάμεσα σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ βιβλία. Στὸ σημεῖομα λοιπὸν αὐτό, θὰ ἐπισημάνωμεν ὠρισμένα μόνον σημεῖα — κατὰ τὴ γνώμη μας βασικά — ποὺ ἀπεκομίσαμε ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐμβάθυνση εἰς τὰ νοήματα ποὺ περιέχονται εἰς τὴν «Εἰσαγωγήν», δίχως συνάμα νὰ ἀποφύγωμε κρίσεις ἢ κάλλιο γνῶμες.

α) Ἡ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία», ἀπ' ὅ,τι γνωρίζομε καὶ καθὼς πληροφορηθήκαμε ἀπὸ ἐγκρίτους ἀνθρώπους τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, καλὰ πληροφορημένους εἰς τὰ φιλοσοφικά πράγματα, εἶναι ἔργο μοναδικὸ στὴν παγκόσμια βιβλιογραφία τοῦ εἶδους. Εἶναι, δηλαδὴ, ἀπόκτημα σπουδαιότατο τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ «Εἰσαγωγῆς» τῶν Külpe, Wundt, Paulsen, Rausch, K. Jaspers κ.ά., καθὼς καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικά τῶν Θ. Βορέα, Χ. Θεοδωρίδη καὶ ἄλλων τινῶν εἶναι ἐν πολλοῖς ξεπερασμένες καὶ μόνον ἐλάχιστες ἀνάγκες ἱκανοποιοῦν. Τοῦτο σημαίνει πὼς μία πτωχοτάτη βιβλιογραφία, ἐπλουτίσθη τὰ μέγιστα μὲ τὸ ἔργον τοῦ I. N. Θεοδωρακοπούλου.

β) Ἡ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» τοῦ I. N. Θεοδωρακοπούλου ἐκθέτει, τέμνει, ἀνατέμνει, ἀναλύει, συνθέτει καὶ φωτίζει, ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, χρησιμοποιοῦντας τὴν διαλεκτικὴ φυσικὰ μέθοδο ὅπως αὐτὴ ἐδραιώθηκε μὲ τὸν Πλάτωνα, ποὺ εἶναι κι' ἡ ἀληθινὴ, κι' ὄχι τὴν κακοποιημένη ἀπὸ τὸν Marx διαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου.

Ξεκινώντας ὁ μέγιστος τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τίς βασικὲς ἔννοιες τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιστημῶν, φθάνει σιγὰ ἀλλὰ σταθερὰ καὶ σίγουρα εἰς τὰ μέγιστα τῶν προβλημάτων της, ὅπως εἶναι τὸ μεταφυσικόν, τὸ γνωσιολογικόν, τὸ ἠθικόν κ.λ.π. Εἶναι τῷ ὄντι, ἡ «Εἰσαγωγή» ἓνας ἐπιβλητικὸς ἰσολογισμὸς τῆς μεγαλειώδους πορείας τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς μέχρι τὴν ἐποχὴ μας καὶ τὰ «σύγχρονα» φιλοσοφικά ρεύματα (διότι ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θεοδωρακόπουλος εἰς τὸ πολύτιμον σύγγραμμά του «Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα», οἱ ὅροι σύγχρονον -α κ.ο.κ. ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ φιλοσοφήματα τῆς ἐποχῆς μας ἀλλὰ καὶ προγενεστέρων ἐποχῶν, εἶναι συμβατικοί. Τίποτε δὲν εἶναι ἀπολύτως νέο, ἀφοῦ κατ' οὐσίαν ὅλες οἱ σύγχρονες φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις ἐδράζονται πᾶνω στίς παλαιᾶς — τίς ὅποιες μὲ τόση ἐπιπολαιότητα καὶ ἐλαφρότητα ἀπορρίπτουν — καὶ ἀντλοῦν συνεχῶς ἰδέες ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἑλλήνων. Δὲν θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου δυνατὸν νὰ συμβῆ τὸ ἐνάντιο, γιὰ τὸ τοῦτο θὰ ἦτο ἀντίθετο πρὸς τοὺς νομοτελειακοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴν ὅλη φιλοσοφικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ).

Ὁ ἰσολογισμὸς λοιπὸν αὐτὸς δὲν εἶναι «ἱστορικὸς» ἢ «φιλολογικὸς», ἀλλὰ καθαρῶς διαλεκτικὸς, δηλ. φιλοσοφικὸς. Ὁ Σωκράτης μᾶς ζητάει

εἰς τὸν πλατωνικὸν Φαῖδωνα νὰ γίνωμε Βάκχοι τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι ἀπλοῖ ναρθηκοφόροι του. «Ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, Βάκχοι δὲ παῦροι».

Δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζωμε τὸ τάδε ἢ τὸ δεῖνα φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ τοὺς δημιουργοὺς του. Βεβαίως ὅ,τι ἄξιον λόγου γράφτηκε ἢ εἰπώθηκε πρὶν ἀπὸ μᾶς, πρέπει νὰ τὸ μάθωμε, γιατί δίχως αὐτὰ δὲν δυνάμεθα νὰ κάνωμε βῆμα. Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ σταματοῦμε ἐκεῖ· αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει νὰ τὰ κριτικάρουμε αὐστηρὰ μὲ τὴν «βάσανον τοῦ λόγου» καὶ νὰ ἐμπλουτίζωμε — ὁ καθείς βέβαια ἀνάλογα μὲ τίς δυνάμεις του. Θέλω μὲ τὰ παραπάνω νὰ ἐπισημάνω τὸ θλιβερὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ δυστυχῶς, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ μας, οἱ ὅποιοι εἶναι «φιλόλογοι» ἢ κάλλιο «ἱστορικοὶ» τῆς φιλοσοφίας. Ἄλλὰ μόνον φιλόσοφοι δὲν εἶναι.

Ὁ I. N. Θεοδωρακόπουλος εἶναι φιλόσοφος καὶ κατέχει τὴν τέχνην νὰ ἐκθέτῃ ὑψηλὰ φιλοσοφήματα καὶ συνάμα νὰ προβληματίσῃ, μὲ σπάνια φιλοσοφικὴ διαύγεια καὶ εὐχέρεια, καὶ μὲ γλαφυρότητα ποῦ σπανίως συναντοῦμε σὲ κείμενα φιλοσοφικά, δίχως σκόπιδες συσκοτίσεις — δεῖγμα ἄλλως τε ἡμιμάθειας — κλιμακωτὰ, ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ εἰς τὰ σύνθετα, δίνοντας συνάμα στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἓνα γερὸ σπρώξιμο πρὸς τὰ ἔμπροσ. Δηλαδὴ τὸ πνεῦμα τοῦ I. N. Θεοδωρακοπούλου ἐτάραξε τὰ ὑπνώττοντα καὶ λιμνάζοντα πνευματικὰ ὕδατα τῆς ἐποχῆς μας, καὶ ὄχι μόνον μὲ τὴν Εἰσαγωγή, ἀλλὰ μὲ μιὰ ζωὴ ἀγώνων.

Ἐνας γνήσιος φιλόσοφος, πάντοτε ἀπευθύνεται σὲ γλῶσσα ἀπλή, κατανοητὴ, ζωντανή, ποῦ ἀναβλύζει ὡσάν γάργαρο νερὸ ἀπὸ ἐντὸς του. Μόνον οἱ ψευτοφιλόσοφοι καὶ οἱ στειροὶ δῆθεν πνευματικοὶ ἄνθρωποι ἀπευθύνθησαν καὶ ἀπευθύνονται μὲ γλῶσσα φτιαχτὴ, ψεύτικη, δίχως πνεῦμα καὶ συνεπῶς δίχως ζωὴ. Ἐχω ξαναγράψει, πὼς μιὰ περίοπτη θέση δικαιωματικὰ ἀνήκει στὸν I. N. Θεοδωρακόπουλο, καὶ στὸ πεδίο τῆς λογοτεχνίας μας, στὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τοῦτο ἴσως φαίνεται σὲ πολλοὺς παραδοξολογία, ἀνάλογη μ' ἐκείνην τοῦ ποιητοῦ Μ. Μαλακάση, ὁ ὅποιος εἶπε γιὰ τὸν μεγάλον Παπαδιαμάντη — ὀρθότατα βεβαίως — ὅτι «εἶναι ὁ μεγαλύτερος νεοἑλλην ποιητής». Ὡστόσο παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀντιλαμβάνομαι πὼς ἡ διαφοροποίησις εἶναι ἐν πολλοῖς ἀποτυχημένη, ἐπιβάλλεται φρονῶ, στὴν περίπτωσιν τοῦ Θεοδωρακοπούλου νὰ ἐξάρωμε τὸ γεγονός αὐτό· ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι μονάχα φιλόσοφος ὀλκῆς, μὰ καὶ δυνατὸς λογοτέχνης. Ἄλλως τε, ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, ἦσαν καὶ μεγάλοι λογοτέχνες, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Nietzsche καὶ τὸν Göthe. Γίνεται φανερό, πὼς εἶναι δυσχερέστατον τὸ ἔργον τῆς ἀπομονώσεως τῆς μιᾶς μόνον πλευρᾶς τοῦ ἔργου ἑνὸς φιλοσόφου, παραβλέποντας ἢ μειώνοντας τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἄλλης. Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ «Εἰσαγωγή» του στὸν Πλάτωνα, αὐτὸ τὸ πασίγνωστο ἀριστοῦργημα, τὸ γεμᾶτο ποίησιν καὶ ὑψηλό-

φρονα οΐστρο, θά ἦταν τῷ ὄντι ἀριστούργημα, ἂν γραφόταν στή γλῶσσα τοῦ Θ. Βορέα.

Διαβάζοντας κανεῖς ἔργο τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου — ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν «Εἰσαγωγή» του — ζῆ μέσα στή φιλοσοφία, δηλαδὴ φιλοσοφεῖ, γιατί ἀπλούστατα τὰ ὑψηλά της νοήματα ἀναβλύζουν ἀπὸ μιὰν ὀλόδροση πηγὴ πνεύματος, καὶ ὁ ἀναγνώστης ἀφήνεται ἐλεύθερος νὰ τὸν συνεπάρη ἢ μαγεῖα ἐνὸς συναρπαστικοῦ ὕφους καὶ λόγου, καὶ συνάμα λυτρώνεται ἀπὸ τὴν τύρβη, τὴ φθορὰ καὶ τὴν ἀνία τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

γ) Εἶναι παρήγορο τὸ γεγονός, ὅτι στὴν ἐποχὴ μας, ποὺ οἱ ἰδέες κακοποιοῦνται τόσον βάνουσα καὶ ὁ λόγος κατήντησε ἄθυρμα στὰ χέρια ἀδιστακτῶν ἀγοραίων δημαγωγῶν καὶ δούλων τῆς πολιτικῆς, εἶναι παρήγορο λέγω τὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχει ἕνας κολοσσὸς τῷ ὄντι τοῦ πνεύματος, ποὺ νηφάλιος καθοδηγεῖ μὲ εὐθύνη ὑπάρξεις. Κι' εἶναι εὐτύχημα γιὰ τὸν Νεοελληνισμό, τὸ γεγονός ὅτι ὁ πνευματικὸς του ἡγέτης, δὲν ἔχει ἀλλοτριώσει τὴν ἐλληνικότητά του, ἀλλὰ ἔχει παραμείνει γνήσιος Ἕλληνας, ποὺ ἐργάζεται πρωτίστως γιὰ τὸ καλὸ τοῦ Γένους του.

δ) Καθὼς ὅλοι ξέρουμε, φιλοσοφία δίχως ἐπιστήμη καὶ ἐπιστήμη δίχως φιλοσοφία εἶναι παντελῶς ἀδύνατον νὰ σταθοῦν. Καὶ πρέπει νὰ εἰποῦμε λόγο βαρὺ γιὰ μιὰ πλειάδα φιλοσόφων — τοῦλάχιστον κατ' ὄνομα — καὶ νὰ τοὺς κατηγορήσωμε, διότι ὑπετίμησαν καὶ ὑποτιμοῦν τὴν ἀξία τῆς ἐπιστήμης. Τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀχαρακτῆριστης νοοτροπίας εἰν' εὐνόητα καὶ αὐτόχρημα καταδικαστικά γι' αὐτὸ τοῦτο τὸ κύρος τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιστημῶν, ἢ ὅποια πολλακίς, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, κατήντησε μυθολογία.

Τὸν πόνο μας γι' αὐτὴν τὴν ἀσύγγνωστη νωχέλεια καὶ κατάντια τῶν ἐκπροσώπων τῆς φιλοσοφίας μᾶς τὸν ἀπαλύνει τὸ ἔργο τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου. Μία ἀληθῶς θαυμαστὴ κατατόπισις καὶ πλήρης ἐνημέρωσις γιὰ τὶς προόδους καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης, ξαφνιάζουν εὐχάριστα τὸν ἀναγνώστη τῆς «Εἰσαγωγῆς» καὶ συνάμα προκαλοῦν τὸ θαυμασμό γιὰ τὸν συγγραφέα της.

Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές, φέρω ὡς παράδειγμα τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ Β' τόμου : τὴν «Φιλοσοφικὴν Ἀνθρωπολογία». Ἡ ἐνημέρωσις του εἰς τὰ ζητήματα καὶ τὶς προόδους τῆς βιολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι καταπληκτικὴ. Μιὰ ἐπιλογή πιστεύουμε, ὠρισμένων καιμένων τοῦ βιβλίου αὐτοῦ θά ἦταν ἀπείρως προτιμοτέρα ἀπὸ τὰ ἀπρηχαιωμένα σχολικὰ ἐγχειρίδιά μας, τὰ ὅποια εἶναι — δὲν εἶναι βέβαια τοῦτο πρὸς τιμὴν μας — μερικῆς... δεκαετίας ὀπίσω.

ε) Εἶναι, φρονῶ, δυστύχημα μέγα τὸ γεγονός ὅτι, ἡ γλῶσσα μας αἰχμαλωτίζει τὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο — καὶ ὄχι μονάχα αὐτὸν — εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης, ἢ ὅποια περιορίζει, στενεύει τὴν οἰκου-

μενικότητα τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ μεγάλου Ἑλληνοῦ. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μεταφρασθῇ τὸ ταχύτερο καὶ νὰ ἐκδοθῇ στὶς κυριώτερες τοῦλάχιστον εὐρωπαϊκῆς γλώσσας.

ς) Ἐπιτυχάνει ὁ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος νὰ κατατοπίσῃ καὶ νὰ εἰσαγάγῃ μὲ τὸ ἔργο του τὸν ἀναγνώστη του στὴ φιλοσοφία ἢ μᾶλλον εἰς τὸ φιλοσοφεῖν; Ἀπαντοῦμε δίχως δισταγμὸ: Ναί! Καὶ πιστεύουμε ἀκόμη, πὼς γιὰ τὸν ἀρχάριο, ὠρισμένα κεφάλαια τῆς «Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία», εἶναι τὰ ἰδανικώτερα γιὰ τὴν εἰσαγωγή του στὸ θαυμαστὸ κόσμον τῆς φιλοσοφίας. Ἀκόμη καὶ οἱ τυχὸν διαφωνοῦντες μὲ ἰδέες τοῦ ξακουστοῦ Ἑλληνοῦ διδασκάλου θὰ ὠφεληθοῦν τὰ μέγιστα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς «Εἰσαγωγῆς», γιατί ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸ συνέγραψε διαθέτει τεράστιον πνευματικὸν ὄπλισμό, φιλοσοφικὴ παιδεία ἀχανῶν διαστάσεων, καὶ οἱ καταβολές του εἰς τὸ ἔδαφος τῆς φιλοσοφίας εἶναι βαθύρριζες.

Αὐτὸ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς πολύχρονης, πολύμοχθης ἀλλὰ καὶ θαυμαστῆς καρποφόρας ἐργασίας καὶ προσφορᾶς του, δικαιώνει ἀπόλυτα τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ κατὰ καιροὺς τοῦ ἔχουν ἀποδοθῆ (κολοσσὸς τῆς φιλοσοφίας, ἀναγεννητῆς τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας κ.ο.κ.). Κοντολογίς ἡ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου εἶναι μιὰ βαρύντιμη προσφορὰ στὸν ἄνθρωπον, στὸ πνεῦμα καὶ τὴ μοῖρα του. Τὸν εὐχαριστοῦμε.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Μ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΝΩΣΙΣ ΑΚΑΔΗΜΙΩΝ

Ἡ Διεθνὴς Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν εἶναι ἓνας Παγκόσμιος Πνευματικὸς Ὄργανισμός, εἰς τὸν ὅποιον συμμετέχουν 35 Ἀκαδημίαι, συνέρχεται δὲ ὁ Ὄργανισμὸς αὐτὸς ἀπαξ τοῦ ἔτους. Ἐφέτος ἡ ἑτησία συνέλευσις τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως τῶν Ἀκαδημιῶν ἐγένετο ἐν Ἀθήναις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν. Τοὺς συνέδρους προσεφώνησεν ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Πέτρος Χάρης καὶ ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς κ. Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος.

Κατὰ τὰ πενήτηκοντα ἔτη ἀφ' ὅτου ὑπάρχει ἡ Ἐνωσις τῶν Ἀκαδημιῶν καὶ ἀφ' ὅτου ὑπάρχει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πὸς ἡ σύνοδος τῶν Ἀκαδημιῶν γίνεται εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ Διεθνὴς Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν εἶναι πολλὰ καὶ μεγάλα. Θὰ ἀναφέρωμεν ἐδῶ μερικά, διὰ νὰ σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης μίαν ἰδέαν διὰ τὰ θέματα αὐτά.

Ἡ Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν ἔχει μεταξὺ τῶν ἄλλων θέσει σκοπὸν νὰ ἐκδώσῃ, καὶ ἐκδίδει συνεχῶς τεύχη, μίαν συλλογὴν ἀρχαίων ἀγγείων ὑπὸ τὸν τίτλον «Corpus Vasorum Antiquorum». Ἐπίσης ἐκδίδει μίαν συλλογὴν διὰ τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα. Θέμα μὲ τὸ ὅποιον ἐπίσης καταγίνεται ἡ Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν καὶ τὸ ὅποιον ἐνδιαφέρει τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ. Τὸ ὅλον ἔργον ἔχει τὸν τίτλον «Monumenta Musicae Byzantinae». Μία σημαντικὴ ἐπίσης ἐργασία γίνεται ἀπὸ τὴν Ἐνωσιν Ἀκαδημιῶν διὰ τὴν κατάρτισιν ἐνὸς χάρτου τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ τίτλος τοῦ ὅλου ἔργου εἶναι «Tabula Imperii Romani». Μεγάλῃ ἐπίσης σημασίαν ἔχει τὸ «Corpus Philosophorum Medii Aevi», τὸ ὅποιον, ὅπως ἀπεφασίσθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μὲ εἰσήγησιν τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, θὰ περιλαμβάνῃ εἰς τὸ ἕξῃς καὶ κείμενα Βυζαντινῶν φιλοσόφων. Μέγα κεφάλαιον ἐπίσης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τῆς Ἐνώσεως ἀποτελεῖ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς Λατινικὴν μετάφρασιν. Δύο τομεῖς ἐργασίας περιλαμβάνουν τὰ ἔργα τοῦ Ἐράσμου καὶ τὰ ἔργα τοῦ Grotius.

Ἡ ἔρευνα ἡ ὁποία γίνεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἀκαδημιῶν ἐκτείνεται καὶ πέρα τοῦ Ἑλληνοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι, γίνονται μελέται διὰ τὸν Ἰσλαμισμόν, συντάσσεται λεξικὸν τῆς Ἀσσυριακῆς γλώσσης, ἐπίσης λεξικὸν τῆς γλώσσης τῶν Ράλις. Οἱ πολιτισμοὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, τῆς Ἰαπωνίας καθὼς καὶ τῆς προκολομβιανῆς ἐποχῆς ἐν Ἀμερικῇ εἶναι θέματα τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζεται ἡ Ἐνωσις Ἀκαδημιῶν.

Ἀλλὰ βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμεν ἐδῶ ἔστω καὶ ἀπλὸν κατάλογον τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἀκαδημιῶν, ὅμως θὰ πρέπει νὰ δοθῇ κατάλογος τῶν Ἀκαδημιῶν αἱ ὁποῖαι ἐξεπροσωπήθησαν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις συνέλευσιν, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἀπὸ τῆς 12ης μέχρι τῆς 18ης Ἰουνίου 1977 :

Τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ I. N. Θεοδωρακόπουλος, Γενικὸς Γραμματεὺς αὐτῆς καὶ ὁ Δ. Ζακυθινός.

Ἡ Ἀκαδημία τῆς Αὐστραλίας ἐξεπροσωπήθη ἀπὸ τὸν καθηγητὴν J. Passmore.

Ἡ Ἀκαδημία τῆς Αὐστρίας ἀπὸ τὸν καθηγητὴν M. Mayrhofer. Ἡ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βελγίου ἀπὸ τὴν καθηγήτριαν διδάκτ. Cl. Preaux, τὸν καθηγ. F. Vercautern, τὸν καθηγ. G. Verbeke καὶ τὸν καθηγ. De Laet.

Τὴν Βρετανικὴν Ἀκαδημίαν ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ E. G. Turner, E. N. Handley καὶ P. W. H. Brown.

Ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν ἐξεπροσωπήθη ἀπὸ τοὺς καθηγητάς κ.κ. P. Devambej, Ch. Samaran, V. Lefente. Τὴν Γαλλικὴν Ἀκαδημίαν ἠθι-

κῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ F. M. Schuhe καὶ G. Leduc.

Ἐσαύτως ἐξεπροσωπήθησαν αἱ δύο Ἀκαδημίαι τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Σαξωνίας. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Ἀκαδημιῶν αὐτῶν ἦσαν οἱ καθηγηταὶ W. Hartke, T. Hermann, W. Peek καὶ K. Pudolph. Αἱ Ἀκαδημίαι τῆς Δυτ. Γερμανίας δηλαδὴ τοῦ Gottigen, τῆς Heidelberg, τοῦ Mainz, τοῦ Μονάχου καὶ τοῦ Dusseldorf, ἐξεπροσωπήθησαν ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς V. Poeschl καὶ J. Werner.

Τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Δανίας ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ F. Blatt καὶ P. I. Riis τὴν δὲ Ἑλβετικὴν Ἀκαδημίαν οἱ καθηγηταὶ I. C. Pigket καὶ P. Ris.

Τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ C. F. Buehler, M. Rinehart καὶ R. W. Lee.

Ἐξ ἄλλου τὴν Ἰαπωνικὴν Ἀκαδημίαν ἐξεπροσώπησεν ὁ καθηγητὴς I. Ylmamoto, ἐνῶ τὴν Ἰνδικὴν τοιαύτην ὁ καθ. R. S. Kelkar.

Τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Ἰσραὴλ ἐξεπροσώπησεν ὁ κ. I. Prawer ἐνῶ τὴν Ἰταλικὴν Ἐθνικὴν Ἐνωσιν Ἀκαδημιῶν οἱ καθηγηταὶ : F. Gabrieli, M. Gagiano de Azevedo, P. Smiraglia, G. Caretoni, A. Roncaglia καὶ P. Flonzaroli.

Τὸ Καναδικὸν Συμβούλιον Ἐρευνῶν ἐπὶ τῶν Γραμμάτων οἱ καθ. R. Klidansky καὶ E. T. Salmon, ἐνῶ τὰς Κάτω Χώρας ἐξεπροσώπησαν οἱ καθ. B. H. Slicher Van Bath, G. J. D. Aalders καὶ A. A. Weijnen.

Τὴν Νορβηγικὴν Ἀκαδημίαν ἐξεπροσώπησεν ὁ καθηγητὴς A. S. Kapelrud.

Τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Οὐγγαρίας ἐξεπροσώπησεν ὁ καθηγητὴς J. Harmatta ἐνῶ τὴν τῆς Πολωνίας ὁ καθ. J. Billostocki.

Τὴν Περσικὴν Ἀκαδημίαν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ Y. Mahdavi καὶ A. Zaryab τὸ δὲ Ἰνστιτοῦτον Καταλανικῶν Σπουδῶν οἱ καθηγηταὶ R. Alamon I Serra καὶ I. Vernet Gines.

Τὴν Σουηδικὴν Ἀκαδημίαν ἐξεπροσώπησαν οἱ καθηγηταὶ F. Rundgren καὶ T. Savesoderbergh, τὴν δὲ Τουρκικὴν ὁ καθ. E. Akurgal.

Ἐσαύτως ἐξεπροσωπήθη διὰ τοῦ καθηγητοῦ P. Oliva ἡ Ἀκαδημία τῆς Τσεχοσλοβακίας, ἐνῶ τέλος τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Φινλανδίας ἐξεπροσώπησεν ὁ καθ. F. Mustanoja.

Τὴν 17ην Ἰουνίου, ἡμέραν Παρασκευῆν ἐγένεν ἐκδρομὴ τῶν Συνέδρων εἰς τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν. Συγκεκριμένως οἱ κ.κ. συνέδροι ἐπεσκέφθησαν τὴν ἀρχαίαν Κόρινθον, τὰς Μυκῆνας, τὴν Τίρυνθα, τὸ Ναύπλιον καὶ τὴν Ἐπίδauρον. Ἡ ἐκδρομὴ αὕτη εἶχεν ὀργανωθῆ ὑπὸ τοῦ Ε.Ο.Τ.

★

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Τὴν 12ην Ἀπριλίου ἀπεβίωσεν ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Ἀντωνιάδης, ἀρχιτέκτων διατελέσας παλαιὸν μέλος τῆς Ἐφορείας.

Ἄμα τῇ ἀγγελίᾳ τοῦ θανάτου, ἡ Ἐφορεία τοῦ «Παρνασσοῦ» ἐξέδωκε τὸ κατωτέρω ψήφισμα :

Ψ Η Φ Ι Σ Μ Α

Σήμερον 12ην Ἀπριλίου 1977, ἡ Ἐφορεία τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» συνελοῦσα ἐκτάκτως, ἐπὶ τῷ θλιβερῷ ἀγγέλματι τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχιτέκτονος

ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ

διατελέσαντος ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν μέλους τῆς Ἐφορείας, ἀκούσασα τοῦ Προέδρου ὅστις ἐξῆρε τὰς πρὸς τὸν Σύλλογον ὑπηρεσίας του ὡς καὶ τὸ διὰ τὸν «Παρνασσόν» ἐπιδειχθὲν ἐνδιαφέρον τοῦ μεταστάντος :

Ψ η φ ί ζ ει :

1. Νά παρακολουθήση τήν κηδεΐαν τοῦ ἐκλιπόντος ἢ Ἐφορεία τοῦ Συλλόγου.
2. Νά χαιρετίση τόν νεκρὸν ἐκπρόσωπος τῆς Ἐφορείας τοῦ Συλλόγου.
3. Νά σταλοῦν συλλυπητήρια γράμματα πρὸς τήν οἰκογένειαν τοῦ ἐκλιπόντος.
4. Νά διατεθῆ τὸ ποσὸν 5.000 δρχ. ὑπὲρ τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν τοῦ «Παρνασσού».

ΣΥΓΚΛΗΣΙΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Τὴν 24ην Ἰουνίου 1977 συνεκλήθη εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ «Παρνασσού» Γενικὴ Συνέλευσις τῶν μελῶν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», πρὸς συζήτησιν τῶν κάτωθι θεμάτων :

1) Ἐγκρισίς συνάψεως δύο ἐνυποθήκων δανείων, ἐκατέρου μέχρι ποσοῦ δρχ. 10.000.000, διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τῶν ὁδῶν α) Ἐμμ. Μπενάκη 11 - Γαμβέττα 2 καὶ β) Ἡροδότου 13 - Καψάλη 10 - Ν. Δούκα ἡμιτελῶν πολυώροφων οἰκοδομῶν, ἐφ' ὧν ἀντιστοιχῶς θὰ ἐγγραφῆ ὑποθήκη.

2) Βαθμιαία κατάργησις τοῦ Γυμνασίου τοῦ Συλλόγου ἡμῶν.

3) Εἰσδοχὴ γυναικῶν ὡς μελῶν τοῦ Φ. Σ. «Παρνασσός».

Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις ἐνέκρινε τὰς σχετικὰς προτάσεις τῆς Ἐφορείας ἐπὶ τῶν δύο πρώτων θεμάτων, ἥτοι τῆς συνάψεως δύο ἐνυποθήκων δανείων πρὸς ἀποπεράτωσιν τῶν δύο ἡμιτελῶν κτηρίων ἐκ τῆς κληρονομίας Γ. Πολίτη καὶ τῆς βαθμιαίας καταργήσεως Νυκτ. Γυμνασίου τοῦ Συλλόγου, συνεζήτησε δὲ χωρὶς νὰ λάβῃ ἀπόφασιν, τὸ τρίτον θέμα, περὶ εἰσδοχῆς ὡς μελῶν τοῦ Φ. Σ. «Παρνασσός», γυναικῶν, τὸ ὅποιον ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν αὐτῆς ἢ Ἐφορεία ἀπλῶς πρὸς συζήτησιν.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΗΣΙΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»
(Δελτίον ἀριθμ. 32, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1977)

ΣΥΝΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ.— Τὸ ἑσπέρας τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, 10ην Ἀπριλίου, συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ μέγαρον τοῦ Συλλόγου πολλὰ μέλη μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των καὶ παρηκολούθησαν ἀπὸ κοινῆς τὴν ἐν τῇ πλατείᾳ Ἁγίου Γεωργίου Καρύτση γενομένην τελετὴν τῆς Ἀναστάσεως. Μετὰ τὸ πέρας τῆς τελετῆς εἰς τοὺς παρευρεθέντας διενεμήθησαν «κόκκινα αὐγά καὶ τσουρέκια».

ΕἰΣΔΟΧΗ ΝΕΩΝ ΜΕΛΩΝ.— Τὴν 4ην Μαΐου 1977, ἐγένετο ἡ τελετὴ εἰσδοχῆς τῶν κατὰ τὰς συνεδρίας τῆς 9ης Μαρτίου καὶ 6ης Ἀπριλίου 1977 ἐκλεγέντων νέων μελῶν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Τοὺς προσελθόντας ἐχαιρέτισεν ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας ὁ Πρόεδρος κ. Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, ἀφοῦ ἀνέπτυξε διὰ βραχέων τοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου, ἐζήτησε τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐν γένει δρᾶσιν τοῦ «Παρνασσού». Ἐν συνεχείᾳ ἐπέδωκεν εἰς ἕκαστον νέον μέλος τὸ δίπλωμα ἐκλογῆς καὶ τὸ σῆμα τοῦ Συλλόγου. Τὰ μέλη εἶναι οἱ ἀκόλουθοι :

Πρωτοψάλτης Ἐμμ. Καθηγητῆς Πανεπιστημίου
Κορακιανίτης Βασίλειος ὑπάλληλος Ἰαπωνικῆς Πρεσβείας
Βολτῆς Παναγιώτης ὑπάλληλος Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν

Λεώπουλος Ίωάννης πληρεξούσιος Ὑπουργός ἐ.τ.
Λουμάκης Κωνσταντῖνος Ἀντιστράτηγος ἐ.ά.
Φωτιᾶς Νικόλαος Καθηγητής.

ΒΡΑΒΕΙΑ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ» ΕΙΣ ΑΚΡΙΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.— Ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» ἀπεφάσισεν ὅπως ἀθλοθετήσῃ χρηματικὰ βραβεῖα διὰ τέσσαρα ἀκριτικὰ σχολεῖα, Ἡλείου, Δυτ. Μακεδονίας, Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἥτοι ἀνά ἓν δι' ἓν σχολεῖον ἐξ ἐκάστης τῶν περιφερειῶν τούτων.

Ἀπεφασίσθη ἐπίσης ὅπως εἰς ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν εὐεργέτην τοῦ «Παρνασσού» Γ. Πολίτην ἀπονεῖμῃ ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» βραβεῖα εἰς ἀποφοίτους τεσσάρων σχολείων τοῦ τ. Δήμου Θεραπεινῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ τρέχοντος σχολικοῦ ἔτους, ἥτοι, ὅπως ἀπονεῖμῃ εἰς δύο μαθητὰς ἐξ ἐκάστου σχολείου βραβεῖα μὲ τὸ ποσὸν τῶν 3.000 δραχμῶν.

ΠΑΡΑΤΑΣΙΣ 57ου ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΕΙΟΥ ΘΕΑΤΡΙΚΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ.— Ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» προεκηρύχθη ὁ 57ος Καλοκαιρινεῖος Θεατρικὸς Διαγωνισμὸς. Γίνονται δεκτὰ μόνον θεατρικὰ ἔργα (δράματα καὶ κωμῳδία) ἀνέκδοτα, ἀνευ περιορισμοῦ τίνος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν γλῶσσαν. Ἡ προθεσμία ὑποβολῆς εἰς τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», λήγουσα τὴν 30ὴν Ἰουνίου 1977, παρατείνεται μέχρι 31ης Ἰουλίου 1977.

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ-ΙΟΥΝΙΟΥ 1977 ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ.— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἀπριλίου-Ἰουνίου 1977 ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι διαλέξεις, πρωτοβουλία τοῦ Φιλολογικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Παρνασσού.

- 1η, τὴν 19ην Ἀπριλίου: Ὁμιλητὴς ὁ καθηγητὴς τῆς Παιδιατρικῆς κ. Σ π Ὑ ρ ο ς Χ α ρ ο κ ὀ π ο ς μὲ θέμα: «Προστατεύετε τὰ παιδιὰ σας μὲ ἐμβόλια» (Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου Ἠνωμένων Ἑθνῶν. Ἐορτασμὸς τῆς ἡμέρας τῆς Παγκοσμίου Ὁργανώσεως Ὑγείας. Μετὰ σύντομον εἰσήγησιν τῆς Καρ Μερόπης Βιολάκη, Γεν. Διευθ. Ὑγιεινῆς τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ μέλους τοῦ ἐκτελεστικοῦ Συμβουλίου τῆς Παγκοσμίου Ὁργανώσεως Ὑγείας).
- 2α, τὴν 13ην Μαΐου: Ὁμιληταὶ ὁ εισηγητὴς ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰ ω ά ν ν η ς Ν. Θ ε ο δ ω ρ α κ ὀ π ο υ λ ο ς καὶ ὁ συγγραφεὺς καὶ γεν. ἐπιθεωρητὴς Μ. Ε. κ. Σ ή φ η ς Γ. Κ ὀ λ λ ι α ς μὲ θέμα: «Ἀμίλκας Σ. Ἀλιβιζᾶτος ὁ ἐπιστήμων-ὁ ἄνθρωπος-ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Διδάσκαλος». Προλόγησε ὁ ὀμ. καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γερ. Ι. Κονιδάρης.
- 3η, τὴν 24ην Μαΐου: ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστρονομικῆς Ἐνώσεως (Ε.Α.Ε.), καθ' ἣν ἀπονεμήθησαν τὰ προκηρυχθέντα παρὰ τῆς Ε.Α.Ε. βραβεῖα εἰς μαθητρίαν καὶ μαθητὰς Γυμνασίων τῆς Ἑλλάδος διὰ τὰς ἐργασίας τῶν ἐπὶ τῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου τὴν 29ην Ἀπριλίου 1976.

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ-ΙΟΥΝΙΟΥ 1977 ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΓΝΩΣΤΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ.— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἀπριλίου-Ἰουνίου 1977 ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι διαλέξεις, πρωτοβουλία τοῦ Φυσιογνωστικοῦ Τμήματος τοῦ «Παρνασσού».

- 1η, τὴν 25ην Ἀπριλίου: οἱ κ.κ. Θ ω μ ᾱ ς Λ α λ α π ᾱ ν ο ς καὶ Κ ω ν σ τ. Γ. Π ο υ ρ ν α ρ ὀ π ο υ λ ο ς, κοινῇ συνεδρία μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς.

2α, τὴν 6ην Μαΐου : Ὁμιλητὴς ὁ Σύμβουλος ἰατρὸς τοῦ «Ἐδαγγελισμοῦ» κ. Δημήτριος Μπάκαλος με θέμα : «Τὸ κύτταρον καὶ ἡ ζωὴ».

ΜΟΥΣΙΚΑΙ ΕΣΠΕΡΙΔΕΣ.— Εἰς τὰ πλαίσια τῶν Καλλιτεχνικῶν καὶ Κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» διὰ τὰ μέλη καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν, ὀργανώθησαν, ἐπιμελείᾳ τοῦ Φιλολογικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος, αἱ κάτωθι μουσικαὶ ἐσπερίδες :

- 15 Ἀπριλίου : Συναυλία τραγουδιοῦ τοῦ Κυπρίου βαρυτόνου Κωστή Νικόλα Μητσάκη. Εἰς τὸ πιάνο ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Πλάτων.
- 22 Ἀπριλίου : Συναυλία με ἔργα Βασίλη Δέλλιου.
- 17 Μαΐου : Ρεσιτάλ βιολιοῦ τοῦ Κυπρίου Βιολιστοῦ Πολυβίου Κοιρανίδη, ἀριστοῦχου τοῦ Ὁδείου Τσαϊκόφσκυ Μόσχας καὶ μαθητοῦ τοῦ Ἴγκορ Ὀϊστράχ. Εἰς τὸ πιάνο ἡ Κα Ἀργυρῶ Μεταξᾶ.
- 20 Μαΐου : Ρεσιτάλ πιάνου τῆς 14χρονης μαθητριάς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὁδείου Ἀθηνῶν (Τάξεως τοῦ καθηγητοῦ κ. Γερασίμου Κακαλή), Νίκης Πανταζάτου.
- 27 Μαΐου : Μουσικὴ βραδυὰ κατὰ διδασκαλίαν τῆς καθηγητριάς τοῦ Ἀπολλωνίου Ὁδείου Ἀθηνῶν Κας Ναυσικᾶς Βουτυρᾶ-Κυριακοπούλου.
- 3 Ἰουνίου : Συναυλία Μουσικῆς δωματίου με ἔργα Beethoven καὶ Mendelssohn. Συμμετεῖχον οἱ καλλιτέχναι Χάρις Κλαδάκη πιάνο, Σοφία Ποιμενίδου βιολι καὶ Βάσος Χαράλαμπίδης Βιολοντσέλλο.

ΔΩΡΕΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗΝ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ».— Τοὺς παρελθόντας μῆνας Ἀπρίλιον καὶ Μάιον 1977 ἐδῶρθησαν ἔργα τῶν πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῆς Πινακοθήκης τοῦ «Παρνασσοῦ» οἱ ζωγράφοι κ.κ. Χαράλαμπος Κορωναῖος, ὑπὸ τὸν τίτλον «Χωρικός» καὶ Βασίλης Ζενετζῆς ὑπὸ τὸ τίτλον «Λαμία».

μ.μ.

ΝΕΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

- N. Κονομῆ, *Lycurgus oratio in Leocratem* (Bibliotheca Teubneriana) (edidit N. C. Conomis), Leipzig 1970.
- N. Κονομῆ, *Dinarchus orationes cum fragmentis* (Bibliotheca Teubneriana) (edidit N. C. Conomis), Leipzig 1975.
- Κωνστ. Μπόνη, *Εισαγωγή εις τὴν ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν* (96 - 325 μ.Χ.) Ἀθῆναι 1974.
- Κωνστ. Μπόνη, *Βασίλειος Καισαρείας ὁ Μέγας* (329/30 1 Ἰανουαρίου 379). Βίος καὶ Ἔργα, Συγγράμματα καὶ Διδασκαλία, Ἀθῆναι 1975.
- Κ. Μητσάκη, *Τὸ Φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Βασίλη Λαούρδα* (1912 - 1971) (Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου - 169), Θεσσαλονίκη 1976.
- Γ. Μπαμπινιώτου, *Ἡ διδασκαλία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ λόγου στὸ Γυμνάσιο*. Ἐποπτεία - Ἀθῆναι 1977.
- Ε. Κριαρᾶ, *Τὸ Ἑλληνικὸ λεξικὸ τοῦ Δ. Γεωργακά*. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Θεσσαλονίκη 1976.
- Ε. Κριαρᾶ, *Μεσαιωνικὰ γλωσσικά*, Ἑλληνικά, τόμ. 29, Θεσσαλονίκη 1976.
- Ἄπ. Δασκαλάκη, *Ἀπὸ τῆ Μάνης ἀντίλαλοι, ἠθογραφικὰ ἀφηγήματα, σειρά Β'*, Ἀθῆναι 1976.
- Ἄπ. Δασκαλάκη, *Τῆς Μάνης τὰ περασμένα, ἠθογραφικὰ ἀφηγήματα, σειρά Γ'*, Ἀθῆναι 1977.
- Th. Sebeok, *Native Languages of the Americas*, volume I, Plenum Press. New York and London 1977.
- Th. Sebeok, *Native Languages of the Americas*, volume II, Plenum Press. New York and London 1977.
- Γρ. Ἀλατζόγλου - Θέμελη, *Πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος*. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, Ἀθῆναι 1976.
- Ντ. Κονόμου, *Ὀκτάβα ἔργων καὶ ἡμερῶν 1946 - 1976*, Ἀθῆναι 1977.
- Ντ. Κονόμου, *Ὁ Μαρτινέγκος, Μυθιστορηματικὴ βιογραφία*, Ἀθῆναι 1976.
- Ζ. Τσιρπανλῆ, *Ὑπομνήματα καὶ ἐκθέσεις τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια* (1908 - 1822). (Προβλήματα καὶ Ἔρευνα) Ἰωάννινα 1977.
- Κ. Μερεντίτου, *«Χάλκεια Χρυσείων»*. Ἐν Ἀθήναις 1977.
- Ἄρ. Πασαδαίου, *Ὁ πατριαρχικὸς οἶκος τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου* (Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου - 157) Θεσσαλονίκη 1976.
- Erk. De Michelis, *Approcci al Belli* (Istituto di Studi Romani Editore) 1976.
- Nic. Zaganaris, *Le roi des animaux dans la tradition classique*, «Πλάτων», ἐν Ἀθήναις 1977.
- Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἐκδόσεις «Ἑρμῆς», Ἀθῆναι 1977.
- Στ. Κουρούση, *Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρῶτος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδικίου καὶ εἶτα Σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου* (1278/80 - 1357;), ἐν Ἀθήναις 1975.
- Στ. Κουρούση, *Ὁ Μέγας Διοικητὴς Θεόδωρος Καβάσιλας καὶ ἡ εἰς Ἀνδρόνικον Β' (1332) μονωδία αὐτοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1976.
- Γ. Ν. Τασοῦδη, *Βιογραφικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος*, 1881 - 1949. Ἐπιμέλεια - Ἀθῆναι 1970.

- Γ. Ν. Τασοῦδ η, 'Ο ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος. Ἡ Ἐθνικὴ καὶ Ἐκκλησιαστικὴ δράσις του, 1926 - 1949 (ἐκ τοῦ ἀρχείου του) - ὑπὸ Ἀθῆναι 1972.
- F. J. De Waele, Quinto centenario della nascita di Michelangelo Livonarroti (1475-1564), Incontri 1975.
- Ἐλ. Γύζ η, Βήματα στὴν ἀρένα, Ἀθῆναι 1976.
- Ἐλ.π. Μητροπούλου, Deities and Heroes in the form of snates, Athens 1977.
- Ἐλ.π. Μητροπούλου, Aphrodite anf der Ziege, Athens 1975.
- Γ. Τουρλίδη, Κριτικὰ σημειώματα, Α' Ἀθῆναι 1975, Β' Ἀθῆναι 1977.
- Γ. Τουρλίδη, Αἰσθητικὰ Μελετήματα (ὀκτῶ δοκίμια - πρόλογοι), Ἀθῆναι 1976.
- Γ. Τουρλίδη, Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἐν Ἀθήναις 1976.
- Γ. Τουρλίδη, Ἡ ἐπέκτατικὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης καὶ ὁ Ὀράτιος. Ἐν Ἀθήναις 1976.
- Γ. Τουρλίδη, Μαδύτηνὰ Σύμμεικτα, Ἀθῆναι 1977.
- Κ. Γιοκαρίνη, Οἱ κληρονόμοι, Ἀθῆναι 1977.
- Α. Περνάρη, Ἴπποκρήνη, Λευκωσία 1977.
- Φ. Κάβου, Διαλεχτές λαϊκὲς μαντινάδες, Ἀθῆναι 1977.
- Γ. Γούναρη, Τὰ τειχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976.
- Ν. Ρυσιάνου, Ἐλεγείο γιὰ τὸ Σωτῆρη Λουδάρο, Ἀθῆνα 1977.
- Εὐ. Παπαδήμα, Ψιθυρίσματα, Ἀθῆνα 1976.
- Κ. Τσουγιοπούλου, Βέλλιου. Ἀπ' τὴ ζωὴ μὲ τὰ παιδιά, Ἀθῆνα 1976.
- Γ. Τζανῆ, Τὸ σκαλοπάτι. Διηγήματα, Θεσσαλονίκη 1977.
- Ν. Μουζάκη, Οἱ δυὸ στιγμὲς στὴ γλῶσσα τῆς φωτιᾶς. Ποιήματα.
- Ι. Irmscher, Gedenkworte auf Gryula Moravckic, 1975.
- Γ. Οἰκονόμου-Γ. Ἀγγελινάρα, Βιβλιογραφία ἐμμέτρων νεοελληνικῶν μεταφράσεων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λυρικῆς ποιήσεως. ΙΙ Ἀνακρέοντεια, Ἀθῆναι 1977.
- Κων. Φωτοπούλου, Πανάρατος, Ἰωάννινα 1977.
- Σολ. Κυδωνιάτη, Ἐνα ἀρχοντικὸ στὴ Λάρισα, Ἀθῆναι 1977.
- Κ. Κακούλα, Ταξίδια καὶ διηγήματα, Λευκωσία, Κύπρος 1977.
- Χρ. Καλφοπούλου, Ἔτος 3001, Ἀθῆνα 1977.
- G. Caracusi, Due ricerche lessicografiche in Corso, Palermo 1976.
- G. Caracusi, Il valore di J nei documenti medievali italogreci e il problema delle Affricate, Palermo 1975.
- M. Manoussacas, Sept lettres inédites (1492-1503) du recueil retrouvé de Jean Grégoropoulos, Βενετία 1976.
- R.-J. Loenertz, La Belle Maguelore ou le fondement historique d'un roman de chevalerie (ἱπποτικὸν μυθιστόρημα), Βενετία 1976.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ

- La Fondazione G. Whitaker e l'isola di Mozia, Palermo 1977.
- Τράπεζα Ἐργασίας, Ἐκθεσὴ καὶ ἰσολογισμὸς 1976.
- Memoria di Seferis, Studi critici a cura della cattedra di neogreco. Università di Padova. Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia, Firenze 1976.
- Balkan Studies, Biannul publication of the Institut Balkan Studies (Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου), τόμ. 17, Θεσσαλονίκη 1976.
- Λαογραφία, Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἐταιρείας, τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1975.

- Πλάτων, Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων. Ἔτος ΚΗ'. Ἐν Ἀθήναις 1976.
Ἐπετηρίς Ἱατρικῆς Σχολῆς Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, τόμ. Α',
Εἰς μῆμην καθηγητοῦ Βασιλείου Μαλάμου, Ἀθήναι 1976.
- Αωδώνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου
Ἰωαννίνων, τόμ. Ε', Ἰωάννινα 1976.
- Πελοποννησιακά, Τόμος ΙΒ' (1976-1977), Ἀθήναι 1977.
Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμος ΜΒ' (Ἀθήναι
1975-1976)
- Ἀθηνᾶ, Τόμος 75ος. Ἐν Ἀθήναις 1974-1975.
- Σκιάθος, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλ. Παπαδιαμάντη, Ἀπρίλης-Ἰούνης 1977.
- Θησαυρίσματα, περιοδικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μετα-
βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμος 13, ἔτους 1976, Βενετία 1976.

★

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

Α'. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Φιλολογικόν περιοδικόν κατά τριμηνίαν ἐκδιδόμενον
Ἐκαστος τόμος σελ. 650. — Ἐτησία συνδρομή : δρχ. 320.

Β'. ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἐξεδόθησαν :

1. Κωστή Παλαμά, Ἄνδρας Κάλβος, Ἀθήναι 1969.
2. Κωστή Παλαμά, Ἰούλιος Τυπάλδος, Ἀθήναι 1970.
3. Γ. Τσοκοπούλου, Οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι καὶ ἡ πολιτικὴ ποίησις ἐπὶ Ὄθωνος, Ἀθήναι 1970.
4. Θ. Βελλιανίτου, Πολυλάς, Μαρκοράς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας, Ἀθήναι 1970.
5. Ἰωάννου Ζερβοῦ, Ἄνδρας Λασκαράτος, Ἀθήναι 1970.
6. Διονυσίου Στεφάνου, Γεώργιος Τερτσέτης, Ἀθήναι 1971
7. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ διηγήματος καὶ μυθιστορη-
ματος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὡς διηγη-
ματογράφος, Ἀθήναι 1972.
8. Ἀρίστου Καμπάνη, Καλλιγῆς καὶ Ζαμπέλιος, Ἀθήναι 1972.
9. Κ. Παλαμά, Βιζυηνός καὶ Κρουστάλλης, Ἀθήναι 1973.
10. Α. Μάτση, Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ζάκυνθος, Ἀθήναι 1976.

Ἐκαστον τεύχος δρχ. 20.

Γ'. ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

1. Μ. Μαντουβάλου, Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῷ
«Παρνασσῷ» κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλγαρη, Ἀθήναι 1971, σελ. 196. Δρχ. 100.
2. Ἀρ. Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστη-
μίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, Ἀθήναι 1970, σελ. 266. Δρχ. 100.
3. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν
ἐλληνιστικῶν χρόνων τῆς Χαλκίδος, Ἀθήναι 1972, σελ. 80. Δρχ. 100.
4. Εὐγ. Δαλλεζίου, Καραμανλίδεα, Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τουρκοφόνων ἔργων
τυπωθέντων μετὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, Γ', 1866 - 1900. Ἔργον βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκα-
δημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 350. Δρχ. 200.
5. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἡ κατὰ τῶν Ῥωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου τοῦ
Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1974, σελ. 110. Δρχ. 100.
6. Χρίστου Θεοδοράτου, Βιογραφία Ἡλία Ζερβοῦ Ἰακωβάτου συνθεσίου
παρ' αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, Ἀθήναι 1974, σελ. κς' + 154. Δρχ. 150.
7. Δεσμός, Ἀφιέρωμα στὸν Ι. Ν. Θεοδορακόπουλο, Ἀθήναι 1975, σελ. 554. Δρχ. 350.
8. Γραμματικῆς Ἀλατζόγλου-Θέμελη, Πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρω-
πος. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, Ἀθήναι 1976, σελ. 102. Δρχ. 100.